Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અન્નપૂર્ણાનું મંદિર

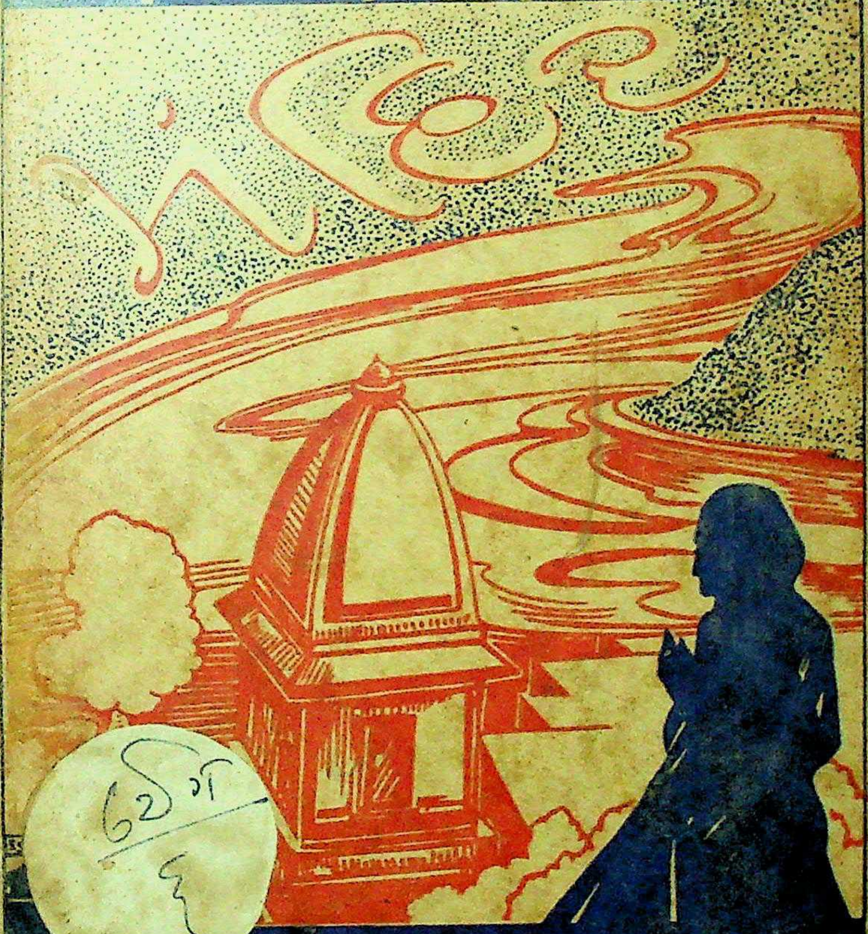

નિરુપમાદેવી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ओ३म्

पुस्तक संख्या ६२७१/६

पञ्जिका संख्या २८४५२

पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां लगाना वर्जित है। कोई सज्जन पन्द्रह दिन से अधिक देर तक पुस्तक अपने पास नहीं रख सकते। अधिक देर तक रखने के लिये पुनः आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

२८ ४२२

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

A. H. W.
Rs. 2/-

अन्नपूर्णा के मंदिर

स्टाक प्रमाणीकरण १९८४-१९८५

1050

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લોકપ્રિય નવલકથાના

નિરુપમાદેવી કૃત   અનુવાદની સામાજિક આવૃત્તિ

અન્નપૂર્ણાનું મંદિર

અનુવાદક : ટોપણ દયાલજી ઘેલાણી

CHECKED 1973
Initial

એન એમ. ઠક્કરની કંપની
બુકસેલર્સ અને પબ્લીશર્સ
૧૪૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૪૦
બીજી આવૃત્તિ : ૧૯૪૬

કિંમત રૂ. ૨-૦-૦

પે. ક. નો શ્રી. સ. હુ. અં (ફા.) ૭૫-૭૨ તા. ૧૬-૨-૪૬

Printed & Published by

P. S. Thakkar at Shri Bharat Vijay Press
Modikhana, Baroda.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બંગાળી નવલકથાઓનો અનુવાદ ગુજરાતી ભાષામાં હમણાં હમણાં ઠીક થવા લાગ્યો છે. શરદ્‌બાબુની લગભગ બધી કૃતિઓ તથા બંકિમબાબુની અને વિશ્વકવિ શ્રી રવીંદ્રનાથ ટાગોરની ઘણીખરી કૃતિઓના ગુજરાતી અનુવાદો થઇ ચૂકયા છે.

વિશાળ આર્યાવર્તના વિવિધ ભાષાઓ બોલતા વિવિધ પ્રાંતો વચ્ચે એકબીજાનાં સાહિત્યોના અનુવાદરૂપી અરસપરસનું આવું આદાન-પ્રદાન, પ્રાંતોને એકબીજાના વધુ નિકટના પરિચયમાં લાવી મૂકી એક જાતની નવીન સ્નેહ-શૃંખલાથી જોડે છે, એમ કહીએ તો તેમાં લેશમાત્ર પણ અતિશયોક્તિ નહિ ગણાય.

સામાજિક રીત-રિવાજો પ્રચલિત રૂઢિઓ, સ્ત્રીઓના આચારો, ધર્મરુચિ, ભાવનાઓ, શિષ્ટાચારો વગેરે બાબતોમાં ભારતના પ્રાંતોનું એક-બીજા સાથે એટલું બધું સામંજસ્ય જોવામાં આવે છે કે અન્ય પ્રાંતની નવલકથાનો અનુવાદ વાંચતો હોવા છતાં પાઠક જાણે પોતાના જ પ્રાંતની નવલકથા વાંચી રહ્યો હોય એવો સંપૂર્ણ આભાસ તેને થાય છે. આમ રીત-રિવાજોની સામ્યતાના કારણે ઈતર દેશોના સાહિત્યના અનુવાદ કરતાં ભારતીય સાહિત્યનો અનુવાદ આપણી સંસ્કૃતિને વિશેષ અનુકૂળ થઇ પડતો હોઈ વધુ આવકારદાયક છે.

બંગાળી નવલકથામાં આશ્ચર્યજનક કે ન માની શકાય એવી ઘટનાઓનું વર્ણન ન હોતાં સત્ય વસ્તુઓનું માનસશાસ્ત્રના-માનવ-પ્રકૃતિના સ્વાભાવિક નિયમાનુસાર પૃથક્કરણ હોય છે અને તેથી જ આવી નવલકથાઓનાં પાત્રો કલ્પિત હોવા છતાં તેમાં વર્ણવેલી ઘટનાઓ એક યા બીજે રૂપે સંસારમાં આપણા નિત્યના અનુભવની વસ્તુઓ હોય એવું આપણને લાગે છે.

શરદ્ સાહિત્યની વિશિષ્ટતાઓ

બંગ સાહિત્યસમ્રાટ્ શરદ્ બાબુના નામથી ગુજરાતી સાહિત્ય-રસિક પાઠક હવે ભાગ્યે જ અજાણ્યો હશે. શરદ્ બાબુએ નવલકથા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લખવાની શૈલીમાં યુગપલટો આણ્યો છે. સમાજમાં બનતી નિત્યની ઘટનાઓમાંથી એકાદ બેને પોતાની વસ્તુસંકલના માટે પસંદ કરી તે ઘટનાને સારાં નરસાં પાત્રો દ્વારા પોતાની કૃતિમાં અસરકારક રીતે રજુ કરવામાં તેઓ અજોડ ગણાયા છે. એમની કૃતિમાં વાર્તાનો રસ ધારાવાહિક ભાવે એવો તો અખંડ ચાલતો રહે છે કે એમની કૃતિ એક વાર વાંચવા હાથમાં લીધા પછી તે પૂરી કર્યા સિવાય પાઠકને ચેન પડતું નથી. સમાજમાં કઇ જગ્યાએ મસિ-રેખા-કલંક છે, કયાં સડો છે, કયાં વિકૃતિ છે; કુસંસ્કારો કે કુરૂઢિઓને ચામ-જુની પેઠે વળગી રહેવાથી સમાજને-દેશને કેટલું નુકસાન થયું છે અને થાય છે, તેનો આબેહુબ ચિતાર આપી શરદ્ બાબુ ખસી જાય છે. કેવી રીતે તે કુસંસ્કારોને સુસંસ્કારોમાં પરિણત કરવા, કુરૂઢિઓને સુધારવી કે તજી દેવી એ બાબતનો સીધો બોધ આપવા તેઓ જરા પણ પ્રવૃત્ત થતા નથી. સત્ય વસ્તુ સમાજે જાણી લેવા પછી શું કરવું અને શું નહિ, તેનું વિચાર કરવાનું કામ સમાજ અને સમાજના મોવડીઓનું છે. મસિ-રેખા કે કુસંસ્કારોનું પ્રતિવિધાન શું તે તેઓ પ્રત્યક્ષ બતાવતા નથી. એ કામ સમાજનું છે, એમ સમજી પોતે તેમાં અયાચિત હસ્તક્ષેપ કરી સમાજ ઉપર સીધો પ્રહાર કરવા કે સમાજને દોરવાની મોટાઇ લેવા પ્રવૃત્ત થતા નથી અને આ કારણથી જ તેમની કૃતિઓ ચુસ્ત રૂઢિવાદી અથવા જૂનવાણી વિચારવાદી સમાજમાં તેમ જ આધુનિક પ્રાગતિક અને ક્રાંતિકારી નવયુવક સમાજમાં એકસરખી પ્રિય થઇ પડી છે. એમની એ શૈલી લોકપ્રિય થઇ પડવાને કારણે બીજા લેખકોએ પણ એમની શૈલીનું અનુકરણ કર્યું છે.

શરદ્ શૈલીનું અનુકરણ

શરદ્શૈલીનું અનુકરણ કરનારાઓમાં શ્રીમતી નિરૂપમા દેવીનો નંબર પ્રથમ આવે છે. આપણી આ વાર્તા શ્રીમતી નિરૂપમા દેવીની મૂળ બંગાળી કૃતિ "અન્નપૂર્ણાર મંદિર" નામક નવલકથાનો અનુવાદ છે. શ્રીમતી નિરૂપમા દેવી શરદ્ બાબુના ગાઢ સંસર્ગમાં આવેલાં છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને શરદ્ બાબુએ જ એમને મૌલિક નવલકથાઓ લખતાં શિખવાડયું છે, એમ કહીએ તો ચાલે. શરદ્ બાબુના અતિનિકટના પરિચયમાં આવેલાં આ લેખિકાનો ટૂંક પરિચય અત્રે અસ્થાને નહિ ગણાય.

શરદ્બાબુ અને નિરૂપમાદેવી

શરદ્બાબુના વિદ્યાભ્યાસ દરમ્યાન તેમને શ્રીમતી નિરૂપમાદેવી સાથે ઓળખાણ થઈ. શાળામાં ભણતાં બન્ને વચ્ચે ગાઢ મૈત્રી બંધાઇ અને તે ક્રમે ક્રમે વિકાસ પામી. શરદ્બાબુના પિતા લેખક હોવાના કારણે શરદ્બાબુને નાણપણથી જ લખવાનો શોખ લાગ્યો હતો. તેમના પ્રયત્નોથી એક ન્હાનીશી સાહિત્ય સભા સ્થપાઇ અને તે પછી તેઓ એક હસ્તલિખિત ચોપાનિયું નિયમિત રીતે બહાર પાડવા લાગ્યા. નિરૂપમાદેવી એમના એક મિત્રનાં બ્હેન હતાં. તેઓ શરદ્બાબુના કાર્યમાં રસ લઇ સક્રિય સહકાર આપવા લાગ્યાં. નિરૂપમાદેવી પ્રથમ અનુવાદો અને કાવ્યો લખતાં. તેમને શરદ્બાબુએ મૌલિક વાર્તાઓ લખતાં કર્યાં. નિરૂપમાદેવીને લખતાં શરદ્-બાબુ પ્રેરણા આપતા–સૂચના આપતા–સુધારી આપતા. ધીમે ધીમે નિરૂ-પમાદેવીની લેખિની તેજસ્વિની બનતી ગઇ. વિચક્ષણ અવલોકનના કારણે શ્રીમતી નિરૂપમાદેવીની કૃતિઓમાં શરદ્બાબુની પ્રતિભાની છાયા પડેલી જણાઇ આવ્યા વગર રહેશે નહિ. કિશોર વયમાં આ નિર્દોષ મિત્રોએ કાંઈ કાંઇ મધુરી આશાનાં સ્વપ્નો સેવ્યાં હશે. કહેવાય છે કે લગ્નની વાતો પણ ચાલી ચૂકેલી. પણ નિરૂપમાદેવી શરદ્ બાબુના મોસાળનાં સંબંધી થતાં હોઈ, લોકરૂઢિને કારણે એ લગ્નમાં અંતરાય આવ્યો. નિરૂપમાદેવીનું લગ્ન બીજે ઠેકાણે થયું અને તે થોડા વખતમાં જ વિધવા થયાં.

આ બનાવથી શરદ્બાબુનો જીવનપ્રવાહ બદલાયો. તેમને ચોતરફ બધું નિરસ–નિરાશામય–ઘોર અંધકારમય જણાવા લાગ્યું. તેમના હૃદય-કંપરૂપી ભૂકંપથી તેમની સ્નેહ–સરિતાનો પ્રવાહ જુદે જ માર્ગે વહેતો થયો. તેમની હૃદય–વીણાના સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ તારો ઝણઝણી ઉઠયા અને કહેવાય છે કે તેમના જીવનની એ વિકટતમ પળે તેમની હૃદયવીણામાંથી જે કરુણ સ્વરો નીકળ્યા તે જ એમની કરુણરસપ્રધાન કૃતિ 'દેવદાસ.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ આખા યે સર્જનમાં એમની એ નિરાશાની છાપ તરવરી ઉઠી છે.

નિરૂપમાદેવીવાળા આ બનાવે શરદ્બાબુના હૃદયમાં પ્રબળ મંથન થયું. તેઓ આ આઘાતને વિસરી ન જ શકયા. તેમણે પોતે હૃદયમંથનરૂપી સમુદ્રમંથનમાંથી દેવાધિદેવ નીલકંઠ મહાદેવની પેઠે વિષ મેળવ્યું હશે, પણ સાહિત્યજગતને તો એ મંથનમાંથી એમણે 'દેવદાસ' 'ચરિત્રહીન' 'ગૃહદાહ' શ્રીકાન્ત 'દત્તા' 'પલ્લીસમાજ' 'પથેરદાબી' 'વિરાજ-વહૂ' 'શેષેર પરિચય' 'શેષપ્રશ્ન' 'વિપ્રદાસ' વગેરે અમૃત સરખા અણમોલ રત્નો આપ્યાં.

નિરૂપમાદેવીવાળો પ્રસંગ ન બન્યો હોત તો કદાચ આપણને શરદ્ બાબુ પાસેથી આવું ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાવાહી, પ્રાણવાન સાહિત્ય ન પણ મળ્યું હોત. કયો પ્રસંગ કયારે કોના જીવનમાં કેવો પલટો આણશે એ કહી શકાતું નથી. મંથરાની ઉશ્કેરણીથી કૈકેયીએ દશરથ પાસે શ્રીરામનો વનવાસ ન માગ્યો હોત તો જગત પાસે આજે રામાયણ જેવી વસ્તુ જ કદાચ ન હોત.

શરદ્ બાબુનાં નિર્દોષ બાલસખી સમાં શ્રીમતી નિરૂપમાદેવીની સર્વોત્તમ કૃતિનો અનુવાદ ગુજરાતી આલમના કરકમલમાં સાદર કરતાં મને અત્યંત હર્ષ થાય છે. નિરૂપમાદેવીની કૃતિઓમાં હૃદયતલસ્પર્શી શરદ્શૈલીની છાયા પડતી વિચારશીલ પાઠકને સ્પષ્ટ જણાશે. ગરીબો-પતિતો ઘૃણાને પાત્ર નથી, પણ દયાને પાત્ર છે; તેમના તરફ અવિચાર નહિ, કુવિચાર નહિ, પણ સુવિચાર, ન્યાયદૃષ્ટિથી જોવાની જરૂર છે. ન્યાયનું સ્થાન જગતમાં સર્વથી ઉચ્ચ રહેવું જોઇએ. શરદ્બાબુનું ધ્યેય નિરૂપમાદેવીએ પોતાની કૃતિઓમાં આબાદ ઉતાર્યું છે. લેખિકાની પાત્રસર્જન-કળા અનુપમ છે. ઝીણામાં ઝીણા મનોભાવનું તાદૃશ આલેખન એમની સૂક્ષ્મ અવલોકનશકિતની અને સંસારના વિશાળ અનુભવની સાક્ષી પૂરે છે. એમની કૃતિ વાંચતાં વાચક ઘડીભર આત્મવિસ્મૃત થઇ જઈ નવલકથાવર્ણિત ઘટના પોતે જ પોતાના વાસ્તવ જગતમાં જાણે સાચે-સાચ અનુભવી રહ્યો હોય એવું તેને ભાન થાય છે, એ ખાસ વિશિષ્ટતા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે અને આવી વિશિષ્ટતા પોતાની કૃતિમાં હોવી એ જ લેખક કે લેખિકાની કૃતિની સફળતા છે. નિરૂપમાદેવી શરદ્શૈલીનું અનુકરણ આબાદ કરી શક્યાં છે. એમની કૃતિઓ જનસમાજમાં આદરને પામી છે. પોતાની સર્વોત્તમ કૃતિઓનો સુંદર ફાળો આપી એમણે બંગ સાહિત્યને વિશેષ સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે. બંગાળના વર્તમાન સર્વોત્તમ લેખક–લેખિકાઓમાં નિરૂપમાદેવી આજે પણ ગૌરવભર્યું ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે.

વસ્તુપરિચય

આપણી આ નવલિકામાં, બંગ દેશમાં પ્રચલિત વર–વિક્રયની પ્રથાથી એક ગરીબ પિતા ધનના અભાવથી પોતાની ઉંમર લાયક પુત્રીને સુયોગ્ય વર સાથે પરણાવી ન શકતાં તેના કુટુંબની દુર્દશા થાય છે અને તે સાથે વાર્તાની નાયિકા સતી દેવી રૂપગુણ–શીલવતી કન્યાનું બલિદાન સમાજપ્રથાની વેદી ઉપર કેવી રીતે અપાય છે તેનો રોમાંચક ચિતાર છે. ગરીબોને પગલે પગલે અવગણતી–તરછોડતી–ધૂતકારતી–સમાજ ગરીબોનું દુઃખ અનેકગણું વધારી દે છે. વિશ્વેશ્વર જેવો નવયુવક મનસ્વી તરંગોને વશ થઈ સતીનું પાણિગ્રહણ કરવા ના પાડે છે; પરિણામે અનેક સ્ત્રીઓ પરણી ફક્ત ધન ઉપાર્જન કરવાનો વ્યવસાય માંડી બેઠેલા અને બહુ સ્ત્રીઓ પરણી ચૂકેલા એક વૃદ્ધ સાથે સતીનાં નામનાં જ લગ્ન થાય છે. સતીના ભાગ્યમાં શ્વસુરગૃહે જવાનું સરજાયેલું જ નહોતું. તે નામનાં લગ્ન કરી પિતાને ઘેર રહી માતા અને ભાઇભાંડુની સેવા કરવા લાગે છે. ત્યાં પણ દારિદ્ર રાક્ષસ એને સુખે રહેવા દેતો નથી અને છેવટે તે આત્મહત્યા કરે છે. મરતાં પહેલાં તે વિશ્વેશ્વર ઉપર એક હૃદયભેદક પત્ર લખતી જાય છે અને તે વાંચ્યા પછી વિશ્વેશ્વરનાં ચક્ષુઓ ઉપરનાં પડળો ખસી જતાં તેને અનહદ પશ્ચાત્તાપ થાય છે. સતીના પત્રમાં લખેલ તેની છેલ્લી ઇચ્છા મુજબ તે ભટ્ટાચાર્ય કુટુંબની સંભાળ લેવા કમર કસે છે. તેમ કરતાં સાવિત્રીના નિકટના પરિચયમાં આવતાં તેનો ગરીબ દીન સ્વભાવ, તેની નિરાશ્રિત અવસ્થા, તેનું પોતાના તરફનું ખેંચાણ વગેરે અનુભવતાં વિશ્વેશ્વરને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દયા અને પ્રેમ એકીસાથે ઉત્પન્ન થતાં છેવટે તે સાવિત્રીનું પાણિગ્રહણ કરી સતીને કરેલા અન્યાયનું કંઇક અંશે પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે.

સમાજના આવા સિતમથી સેંકડો, હજારો બલ્કે લાખો સતીઓ—રૂપી નવકુસુમકલિકાઓ, કેટલાંયે અનાઘ્રાત પુષ્પો અકાળે ખરી પડી કરમાઇ—ચગદાઇ—છુંદાઇ જતાં હશે તેની કોને ખબર છે!

સમાજની યુગે યુગે નવી રચના કરવામાં આવું સાહિત્ય અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. એ વાતની કોઇથી ના પાડી શકાય તેમ નથી.

મોટા મોટા લેખો કે ભાષણો કે પ્રવચનોથી કે વાક્પ્રહારોથી પણ જનતા ઉપર જેવી અસર નથી ઉપજાવી શકાતી તેવી અસર થોડાંક પાનાંઓની આવી નવલિકાઓથી સહેજે ઉપજાવી શકાય છે અને તેથી જ આવી નવલિકાઓની સ્વતંત્ર કૃતિ કે અનુવાદને જનતા હર્ષભેર વધાવી લે છે.

આ અનુવાદમાં જે કાંઈ પણ સારૂં અને અસરકારક પાઠકને જણાય તેનો યશ મૂળ લેખિકાને અને જે કાંઇ અજુગતું કે ખામીવાળું જણાય તેનો સઘળો દોષ મને છે. 'પ્રસ્થાન'ના તંત્રી શ્રી. રામનારાયણ પાઠક, તથા સંચાલક શ્રી. રણછોડભાઇ મિસ્ત્રી, તથા 'ગુજરાતી'ના તંત્રી શ્રી. નટવરલાલભાઈ, એમણે નાની બંગાળી વાર્તાઓના તથા લેખોના મારા અનુવાદોને એમનાં પત્રોમાં સ્થાન આપી મને ઉત્સાહિત ન કર્યો હોત તો હું આ નવલિકા લખવાનું સાહસ કરી શકત નહિ. ' ગગન ચઢઇ રજ પવનપ્રસંગા ' એ કથનાનુસાર આ મહાનુભાવોના ઉત્તેજનથી પ્રેરાઇ આ સાહસ કર્યું છે.

મેસર્સ એન. એમ. ઠક્કર કંપનીવાળા શ્રી. નંદલાલ ઠક્કરે મને આ અનુવાદ કરવા પ્રેર્યો છે અને તે ઉત્તેજન અને પ્રેરણા બદલ હું તેમનો ઋણી છું.

× × ×

૫૪/એ, ફણસવવાડી, મુંબઈ. તારીખ ૧૫ મી માર્ચ ૧૯૪૦	રોપણ દયાલજી ઘેલાણી

આ પુસ્તક પ્રગટ થતાં ટૂંક સમયમાંજ ખલાસ થયું હતું ને સાહિત્ય-રસિકોની માગણી ચાલુ હોવાથી તેની આ બીજી આવૃત્તિ પ્રગટ કરાય છે.

—પ્રકાશક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અન્નપૂર્ણાનું મંદિર

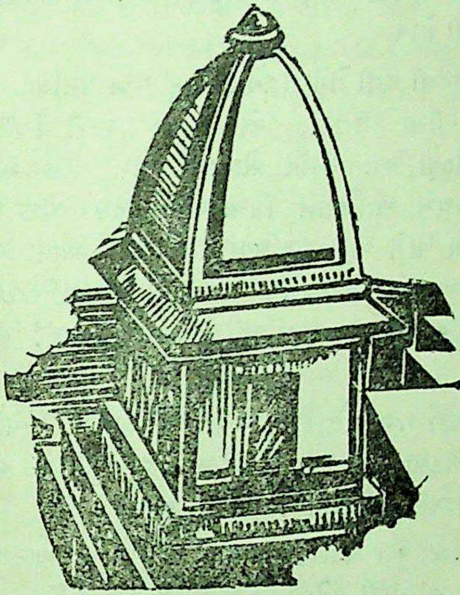

૧

ગામને પાદર નિર્મલસલિલા નદી વહેતી હતી—ગ્રીષ્મના તાપથી ક્ષીણકાય થયેલી છતાં ક્ષિપ્ર ગતિવાળી એ સરિતાના કાંઠા ઉપર આવેલા નગરશેઠના બગીચામાં નાળીએર, તાડ વગેરે વૃક્ષો માથાં ઊંચાં કરી સ્થિર ઉભાં ઉભાં, સાંજના મૃદુ વાયુસ્પર્શથી કોઇ કોઈ વાર માથું હલાવતાં હતાં. વૃક્ષરાજીની પાછળ આવેલું શ્વેત શિવમંદિર વૃક્ષોની ઘટાથી સંપૂર્ણ ઢંકાયેલું જણાતું હતું. ફક્ત મંદિરના શિખર ઉપર રહેલ પિત્તળનો કળશ તથા ત્રિશૂલ અસ્તગામી સૂર્યના ઈષત્ આરક્ત કિરણોથી ચમકાટભરી શોભા ધારણ કરી રહ્યાં હતાં.

હજુ લોકોની અવરજવર શરૂ થઈ નહોતી, ફકત એક બાલિકા શ્રીમંતોએ બહુ ખરચે તયાર કરાવેલા વિશાળ ઘાટનાં ચકચકિત પગથિયાં પરથી નીચે ઉતરતી હતી. તેની કેડે પિત્તળની એક મોટી ગાગર હતી,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને ખભા ઉપર એક વસ્ત્ર અને અંગુછો હતાં. બાલિકા છેલ્લે પગથિયે પહોંચી આમતેમ ચોતરફ જોઇ, થોડી વાર ગુપચુપ ઊભી રહી, જાણે કેમ કોઇની વાટ જોતી હોય.

જેની વાટ જોતી હતી તેને ન જોતાં કોરું વસ્ત્ર પગથિયા પર રાખી તે બાલિકાએ પાણીમાં ઉતરી, એક ડૂબકું મારી ચિંતાતુર ચહેરે કોગળા કરવા માંડયા. આ સમયે સોપાન ઉપર બીજી એક બાલિકા આવીને ઉભી. પ્રથમ બાલિકાને વિચારમગ્ન જોઇ બીજી બાલિકા તેને ખબર ન પડે તેમ ધીમે ધીમે પગથિયાં ઉતરી નીચે આવી પહોંચી અને તરત જ કાંઈક અવાજ કર્યો. પ્રથમ બાલિકાએ ગભરાઈ જઇ પાછું ફરી જોયું અને તરત જ હસતાં હસતાં કહ્યું ' ઓય રે મા ! હું તો બ્હીને મરી જ ગઇ !'

બીજી બાલિકા જરા કૌતુકમય અવાજે બોલી: 'વા'રે–વા'. ! તું જાણે નાની કીકલી ! એટલા બધા ઉંડા વિચારમાં તે શું પડી ગઇ હતી કે મારા આવવાની ખબર પણ પડી નહીં ! કયારની આવી છે ?'

'આ હમણાંજ, આ ઘડીએ આવી. તને આજ આટલી વાર કેમ લાગી ? રોજ તો તું મારી પહેલાં જ આવી પહોંચે છે !'

'એ તને પછી કહીશ. પહેલાં તું મને કહે કે તું આમ એકતાર થઇને શું વિચાર કરતી હતી ?'

પ્રથમ બાલિકા ફીકકું હસીને બોલી ' વિચાર વળી શા હોય ?'

' શા વળી શા ' કહી બીજીએ સખીના શરીર ઉપર પાણીની છાલક મારી. પ્રથમ બાલિકા કાંઈ પણ ન બોલતાં ગુપચુપ કપડાં ધોવા લાગી. બીજી તેણીના વસ્ત્રનો છેડો જોરથી પકડી રાખી બોલી ' કહે ને--કહેવું જ પડશે–બોલ, કહે છે કે નહીં ?'

પ્રથમા જરા કંટાળાભરેલા અવાજે બોલી ' આહ ! શું કરે છે બ્હેન, છોડી દે ને' બીજીએ વસ્ત્ર છોડી દીધું અને રીસ ચડાવી મોં ફેરવી ઉભી.

પહેલી જરા ઉશ્કેરાઇને બોલી ' તને વાત વાતમાં રીસે ભરાવાની ટેવ પડી છે, બાપુ. વારૂ–ચાલ, મારી ભૂલ તો થઇ હવે–શું કહું બોલ ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'તારૂં મોઢું ઉદાસ કેમ હતું ?'

'ખાસ નવું કાંઇ નથી. અમારા સંસારની વાતો. તને તેની ક્યાં ખબર નથી ! રોજ રોજ મને શરમાવતી શા માટે હોઇશ !'

જરા બેદરકારપણે હસીને બીજી બોલી; 'ઓહ ! એજ દુઃખ ને ? મેં તો જાણ્યું કે—'

'તને તો એવું જ સૂઝે છે બ્હેન, તને એ શોભતું પણ હશે—'

પહેલીને આગળ બોલતી અટકાવી બીજી બોલી 'મારા જેટલો વ્યાધિ તને હોત, સતી, તો તું કોણ જાણે શુંનું શુંય કરી બેસત; છતાં તારી જેમ હું વીલે કે ઉદાસ મોંએ ફરતી નથી.'

પ્રથમાએ દ્વિતીયા તરફ સ્થિર શાંત આંખો સ્થાપી જોયું, જાણે કોઈ કુશલ ચિત્રકારે એક સુંદર પ્રતિમા નદીમાં ખડી કરી પ્રકૃતિની શોભા ચારગણી વધારી દીધી. મંદ વાયુના સંચારથી છુટેલા અંબોડામાંથી વાળની એક બે લટ જરા હાલતી હતી. નદીએ પોતાના જલરૂપી દર્પણમાં તે મૂર્તિની છબી આબેહુબ ઉતારી લીધી અને હીનતેજ થતાં સૂર્યનાં રક્ત કિરણોએ એ ચિત્રની શોભા વળી અનેકગણી વધારી દીધી. પ્રકૃતિ મમતામયી–દયાળુ,-પણ ભાગ્યદેવતા અકરુણ–નિર્દય !

સતીએ ધીમે સાદે પૂછ્યું 'તને શાનું દુઃખ, કમલા ? તું પૈસાદાર પિતાની લાડકવાઈ દીકરી ! ચોતરફ સુખ, સંપત્તિ, ઐશ્વર્ય વૈભવની છોળો; ભાઈ, બ્હેન, મા, બધાયનાં હસતાં મોં ! કોઇને કાંઈ દુઃખ હોય જ નહિ કે તારે જોવું–સાંભળવું યે પડે–તને શું દુઃખ ? શું વ્યાધિ બ્હેન ?'

'તે શું દુઃખ હોય નહી ? ગરીબાઇ એ જ શું બધાયથી મોટું દુખ છે ?'

સતી જરા આકરે અવાજે બોલી 'તે તો કોણ જાણે બ્હેન'

પોતે ગરીબ છે એમ ગામના માણસો પાસે કહેતા ફરવું એ સતીના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ હતું. તે ચુપચાપ ઊભી રહી. કમલાએ કહ્યું 'સતી, વિચાર કરી જો, એ બધાં બહારનાં દુઃખોનો ઉપાય તો બહુ જ સહેલાઇથી થઇ શકે. પણ જેને મનનું દુઃખ હોય તેનું દુઃખ તે કેમ દૂર થઇ શકે, કહે જોઇએ ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સતી પરાણે થોડુંક હસીને બોલી 'ત્યારે તને કાંઈક એવું જ દુઃખ છે ખરૂં ?'

'હું તો બાઈ મોટા માણસની દીકરી, મારે વળી દુઃખ કેવું ને વ્યાધિ કેવો, સતી ?'

'માફ કર બ્હેન, મારી ભૂલ થઇ. શું છે, કહે જોઉં ?'

'તને ખબર છે, મારા વિ'વા થવાના છે ?'

'વિ'વા ? ક્યારે ?'

'ઘણું કરીને એકાદ મહિનામાં જ. કોની સાથે પૂછવું નથી ?'

સતી મંદ મંદ હસતી બોલી 'તે તો ખબર છે, વિશુદાદા સાથે.'

'ના–રે–ના, ત્યારે તો પછી જોઇએ શું ! કો'ક બીજા સાથે. આજ કોઇનું માગું આવ્યું છે !'

સતી વિસ્મય પામી બોલી 'ત્યારે તું તો કહેતી હતીને કે વિશુદાદા સિવાય તું કોઇની સાથે પરણવાની નથી ? તારાં માબાપ તને તેની સાથે પરણાવવા રાજી નથી ?'

'એવી વાત કાંઈ કોઈ દિવસ થઈ નથી. એમને પણ દોષ કેમ દેવાય ?'

'ત્યારે તું તારી મેળે જ બકતી ફરે છે ખરૂંને ? બીજું કોઇ સાંભળે તો કેવું લાગે ? કેટલી બધી શરમની વાત ?'

'ઓહ ! ભારે શરમવાળી ! મારી જે મરજી હોય તે હુ શા માટે ન કહું ?'

'ત્યારે હવે શું કરીશ ? માબાપને આ બધી વાત કરીશ ?'

'એ જ વિચાર કરૂં છું. પણ તે પહેલાં જેનું મન જાણવાની જરૂર છે તેનું મન જાણવા શો ઉપાય કરવો ?'

દુઃસાહસિકા કમલા સામું એકીટસે જોઈ રહેતાં સતી વિસ્મિત ભાવે બોલી: 'કોનું મન જાણવાની જરૂર છે-વિશુદાદાનું ? છિઃ છિઃ કેટલી શરમની વાત ! તું તો બ્હેન, ખૂબ હિંમતવાળી જણાય છે ને !'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિસ્મય અને વિરક્તિમિશ્રિત અવાજે કમલા બોલી 'તે સિવાય બીજો ઉપાય શું ? તું કોઇ દિવસ કોઇ પુસ્તક વાંચતી નથી ?'

જરા કચવાતે મને સતી બોલી 'રામાયણ મહાભારત વાંચું છું.'

વ્યંગમાં હસીને કમલાએ કહ્યું 'ત્યારે તેં બધું ય વાંચ્યું ! આજ મારે ઘેર આવીશ ? સારાં સારાં પુસ્તકો વાંચવાં હોય તો હું તને આપું.'

સતી જરા ખચકાઈ ગઈ. તેના મનમાં તે જ વખતે કમલાની અને પોતાની સ્થિતિના તફાવતનો વિચાર આવ્યો—જરા મોટે સાદે તે બોલી 'ના, એ બધાં પુસ્તકોનું મારે કામ નથી.'

'તો કાંઇ નહિ. પણ આજ આવીશ ને ?'

'ચોકકસ કહેવાય નહિ. મોટાં કાકી જો વઢશે નહિ તો આવીશ.'

'વારૂ, તારી મા તો બહુ જ ભલી છે; અને મોટી કાકી આમ કેમ?'

'કોણ જાણે. ત્યારે હવે જઇએ ચાલ, રસ્તામાં માણસોની ભીડ થવા લાગી હશે.'

બન્ને સોપાનશ્રેણી વટાવતી ઉપર ચડવા લાગી; ભરેલી મોટી ગાગર લઈ ઉપર ચડતાં સતીને પરિશ્રમ પડતો જોઈ કમલાએ કહ્યું:

'આવડી મોટી ગાગર ના લાવે તો શું થાય ?'

'ના લાવું તે કેમ ચાલે ?'

'શા માટે ન ચાલે ? તારી મા, મોટી કાકી શા માટે પાણી ન ભરે?'

'એ બધાં ય ભરી શકે તો હું પણ શા માટે ન ભરી શકું ?'

'તારી બ્હેન સાવિત્રી છે; તે પણ ભરી શકે.'

'આહા, એ તો બિચારી હજુ બાળક છે.'

ગાલ ફુલાવતી કમલા બોલી 'ખરી બાળક ! તારાથી ફક્ત બે વર્ષ જ નાની ને ?'

'એમ બોલ માં બ્હેન, તે મારા કરતાં ઘણું વધુ સહન કરે છે. તમારા જેવા મોટા માણસોના ઘરમાં આવી ડાહી છોકરી ભાગ્યે જ જોવામાં આવે. ખરૂં કહું છું, નાના ભાઈના કજિયા રીસામણા—જુલમ—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મસ્તી–તોફાન એ બધું ય તે સહન કરે છે. મોટા ભાઇની બદમાસી, મોટાં કાકીનો ઠપકો, બાપુજીની નાની મોટી ફરમાસો–એ બધું સંભાળી લઈ તે મનને જેવું સમતોલ રાખે છે તેવું એક અંશમાત્ર પણ મારાથી થઇ શકે નહિ. અમે રહ્યાં ગરીબ એટલે એના આટઆટલા ગુણો પણ તમારા મોટા માણસોની તો નજરમાંયે ન આવે.'

કમલા જરા ભોંઠી પડી ગઇ. તે ચૂપ રહી. સતીને તે પ્રાણ–મનથી ચાહતી હતી. તે સતીને વ્યથા થાય તેટલા ખાતર જ આમ વ્યથા નહોતા આપતી, પણ અભ્યાસવશ આવાં અહંકારસૂચક વાકયો ઘણી વખત તેના મુખમાંથી બહાર નિકળી પડતાં, સતી પણ તે બધું ચૂપચાપ સાંભળી લેતી નહિં, પણ વિલક્ષણ રીતે તેને સામી એ વાતો સંભળાવી દેતી. સતી અત્યંત અભિમાનિની હતી અને જો કોઈ કાંઇ ગેરવાજબી કહે તો તે બિલકુલ સાંખી લેતી નહિ. છતાંયે બેમાંથી કોઇપણ એક બીજાની ઉપર રીસ કરી વધુ વખત મોં ચડાવેલું રાખી શકતું નહિ.

કમલા જરા ખીસિયાણી પડી ગઈ, જરા રીસ પણ તેણીને ચડી; પણ તે વધુ વખત ચૂપ રહી શકી નહિ.

' વારૂ બ્હેન, હું એમ કહેતી હઇશ, તું યે સાંભળવામાં કાંઇ બાકી રાખે છે ? '

જરા હસીને તેની સામે જોઇને સતી બોલી ' તું યે શા માટે સંભળાવતી નથી ? '

' મને કયાં આવડે છે, બ્હેન ! હવે મારે ઘેર કયારે આવીશ, બોલ ? '

' આવીશ કો'ક દિવસ. '

' એમ નહિ ચાલે, મારે તો તારી સલાહ લેવી છે. તારા વગર બીજા કોઈની લેવાય તેમ નથી – જલદી આવજે – સમજી ? '

' વારૂ. '

*
* *

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કુમલા મોજુદપુરાના પ્રસિદ્ધ જમીનદાર કુટુંબની પુત્રી હતી. નગરશેઠની એકની એક લાડકવાઇ દીકરી, સુખમાં ઉછરેલી છતાં રામશંકર ભટ્ટાચાર્યની પુત્રી સતી સાથે તેને કેવી રીતે દોસ્તી થઇ તે કહેવું જરા મુશ્કેલ છે. દરીદ્ર સાથે ધનવાનનું સ્નેહબંધન એ જરા વિસ્મયકર બાબત તો ખરી જ. આ દોસ્તી ખાતર કમલાને ઘરમાં મેણાં ટચકાં સહન નહોતાં કરવાં પડતાં, એમ પણ નહોતું. અને આ તરફ દરિદ્ર – ગરીબ માણસ ધનવાન તરફ એક જાતના ગૂઢ અભિમાનના કારણે સતીના વડીલો પણ આ બાબતસર તેને ઠપકો આપતા. બન્ને પક્ષ તરફથી આ ઘટના બધાની ચર્ચાનો વિષય થઇ પડી હતી; છતાં તેઓ દોસ્તી છોડી શકતી નહોતી આ બાબતમાં આટલું જ માત્ર કહી શકાય કે, રમણી રમણી વચ્ચે સૌંદર્ય, સમાન વય તથા બાલોચિત સંગલિપ્સાનું જે આકર્ષણ સ્વાભાવિક હોય છે તે જ આ દોસ્તીનું મૂળભૂત કારણ હતું. કમલાનું વય તેર વર્ષનું હતું–સતી બાર વર્ષની બાલિકા હતી. તેથી જ તેઓની વચ્ચેનો આવો અસીમ સ્નેહ આજ સુધી ટકી રહ્યો હતો.

કમલા ઘેર જઈ એક પલંગ ઉપર સૂઇ ગઇ. પોતાના લગ્નની ખબરથી તે ખરેખર નારાજ થઈ હતી; કારણ કે એણે આજ લગભગ ત્રણ વરસથી પોતાનાં લગ્ન વિષે ચોકકસ ધારણા બાંધી જ રાખેલી હતી. જે દિવસે તે નદીમાં તરવા પડી હતી અને જરા દૂર નીકળી જવાથી પ્રવાહમાં તણાઇ જતી હતી તે દિવસે તેને વિશ્વેશ્વરે જ બચાવી હતી. આ વાત બીજું કોઇ જાણતું નહોતું; ફકત સતી જ જાણતી હતી. આ બનાવ બની ગયા પછી એ ત્રણ વર્ષના ગાળામાં કમલાએ જેટલાં પુસ્તકો વાંચ્યાં હતાં તે બધાંમાં આવા સંજોગોમાં એક જ વાત લખેલી તેના વાંચવામાં આવી હતી. વિશ્વેશ્વર દીઠે, રૂપાળો, નવ જુવાન, પોતાની જ્ઞાતિનો અને કુંવારો પણ ખરો. તે પોતે પણ સુંદરી–રૂપવતી ધનવાનની પુત્રી અને વળી કુંવારી. આવા સંજોગોમાં પ્રેમ થવો અને તેને પરિણામે લગ્ન થવાં એ તો અવશ્યંભાવી જ હોય. પ્રેમની સ્પષ્ટ નિશાની જો કે હજુ સુધી 'મળી દૃષ્ટો દૃષ્ટ' રૂપે થઇ નહોતી. કારણ કે વિશ્વેશ્વરનું ઘર બીજા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મહોલ્લામાં હતું, અને ઘેર કોઇ કામને બ્હાને પણ કમલાના ઘરનાં માણસોની કે કમલાની અવરજવર નહોતી અને ખરૂં જોતાં તો ઉપરોકત ઘટના બની ગયા પછી વિશ્વેશ્વર અને કમલા એક બીજાને મળ્યાં જ નહોતાં, એમ કહીએ તો ચાલે. પણ ઉપરોકત નીતિ–સૂત્ર અનુસાર તે વિશ્વેશ્વરને ચહાવા બંધાયેલી હતી; ચહાતી પણ હતી; અને આમ જ હોય તો પછી વિશ્વેશ્વર પણ તેને શા માટે ન ચહાય ? જો કે તેના આ સગપણની ચાલતી વાત બાબત વિશ્વેશ્વર તરફથી કોઈ પણ જાતની પ્રવૃત્તિ થતી જોવામાં આવતી નહોતી, પણ એવું વર્ણન તો ઘણાંયે પુસ્તકોમાં હોય છે. છતાં આખરે તો બન્નેનું મિલન થાય જ છે ને. જે પુસ્તકમાં આવું મિલન ન કરાવવામાં આવ્યું હોય તે પુસ્તકના લેખકને કમલા ગાળો દેતી, શાપ પણ દેતી અને જીવનનાટકનો આવી જાતનો શેષ અંક તે જોવા ઇચ્છતી પણ નહોતી.

કમલા ઘણી વાર સુધી પડી રહી. એક નોકર 'જમવાનું તૈયાર છે' કહી બોલાવવા આવતાં તેને ધમકાવી કાઢયો અને તેને ઓરડામાંથી બહાર કાઢી બારણાં બંધ કરી અંદરથી સાંકળ વાસી દીધી.

એક નવું પુસ્તક આવ્યું હતું, તે હાથમાં લઇ ઉઘાડી ઉતાવળે ઉતાવળે તેનું છેલ્લું પાનું ઉલટાવી જોયું–વાંચ્યું તો તેમાં નાયક–નાયિકા બહુ જ આનંદથી ગૃહસ્થાશ્રમ માંડી બેઠાં હતાં. તૃપ્તિનો એક નિ:શ્વાસ નાખી પછી પલંગ ઉપર પડી કમલાએ પુસ્તક વાંચવાનો આરંભ કર્યો. વાંચતાં વાંચતાં કયારે તેણીનું મન તેમાં એકતાર થઇ પરોવાઇ ગયું અને બીજી બધી વાત ભૂલી જઇ નાયક–નાયિકાનાં દુઃખોનું વર્ણન વાંચી પુસ્તક છાતી સરસું ચાંપી તેણી કયારે ઉંઘી ગઇ તેની ખબર તેને રહી નહિ. માતા અને દાસીએ બારણાં ખખડાવી તેને ઉઠાડી તો પણ તેને આ બધી વાતનુ સ્મરણ પણ રહ્યું નહિ.

———

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨

સવારના પહોરનો વખત હતો. જીર્ણ, ક્ષુદ્ર ઘરના વરંડામાં બેઠા બેઠા અકાલવૃદ્ધ રામશંકર ભટ્ટાચાર્ય તમાકુ પીતા હતા. બાજુમાં જ છાપરાની વળીમાં આંકડો નાખી તેમાં ટાંગેલા એક પાંજરામાં હમણાં જ ઉઠેલો પોપટ કેટલીક વાર સુધી 'દુર્ગા, દુર્ગા, તારા, બ્રહ્મમયી, હરેકૃષ્ણ,' વગેરે નામોનો ઉચ્ચાર કરી લઇ છેવટ તેનો શબ્દ-કોષ ખૂટતાં ભટ્ટાચાર્ય મહાશયની ખાંસીનો અને હોકો પીવાના ગડગડાટનો પ્રતિધ્વનિ કરતો હતો. જીર્ણ ઘાસથી આચ્છાદિત થયેલ રસોડાનાં પગથિયાં પાસે સુતેલો કુતરો આરામથી નસકોરાં બોલાવતો હતો, આંગણાની વચ્ચોવચ્ચ એક આંબાના ઝાડ નીચે ખીલે બાંધેલી ગાય સ્નેહથી વાછરડાને ચાટતી હતી. ચોતરફ બધું સ્થિર શાંત, હતું; પવન સંપૂર્ણ નિરૂદ્વેગ મનથી આંગણાને એક ખૂણે ઉગેલાં કેળનાં પાંદડાંને હલાવતો હતો. પણ તેથી એનામાં કાંઇ ચાંચલ્યનો ભાવ જણાતો નહોતો.

ભટ્ટાચાર્ય વિચાર કરવા લાગ્યા કે સૃષ્ટિમાં સઘળાં આવાં નિશ્ચિંત, આવાં સ્થિર, આવાં શાંત છે. ફકત માણસો જ કાં આટલાં બધાં ઉદ્વિગ્ન ચિત્તવાળા અને ચંચલ હશે? પંખી આનંદથી પઢે છે, વ્યંગ કરે છે, ગાય પ્રેમથી વત્સને ચાટે છે, કુતરો બેફીકર રહી ઊંઘે છે, એમાંના કોઇનેય ચિંતા કરવા જેવું કાંઈ જણાતું નથી. તેઓ પેટ ભરે છે, ખાવાનું એમને મળી રહે છે, પણ તેટલા ખાતર તો મરણ સમાન ચિંતા વેઠવી પડતી નથી. તેમની ફિકર ચિંતા માણસને છે એવું જાણે કેમ ચોકકસપણે તેઓ જાણતાંજ હોય ને ત્યારે માણસ માટે કેમ કોઇ કાંઈ ફીકર – ચિંતા કરવા જેવું નથી શામાટે માણસને મહેનત કરી, મગજમારી કરવી પડે છે? ઉદરપૂર્તિ કરવા અને સંસાર ચલાવવા આટલા છળપ્રપંચ-કાવાદાવા કરવા પડે છે? પૃથ્વી આવી પક્ષપાતી શા માટે હશે? જેને લીધે તે આવી ગૌરવમયી ગણાય છે તે માણસ ઉપર જ તેની દયા આટલી બધી ઓછી શા માટે?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિચાર કરતા કરતા ભટ્ટાચાર્ય મહાશયે ત્યાં ધુમાડાનું એક નાનું સરખું વાદળું બનાવી દીધું. બહુ જ જુના અને કંગાલ હાલતમાં ગયેલ ઇંટના ઓરડાનું બારણું ખોલી એક રમણી બહાર નિકળી. તેણે ઝીણી લાલ કિનારની સુતરાઉ સાડી ફક્ત પહેરી હતી. હાથમાં ચાર હાથીદંતની બંગડીઓ હતી, લલાટમાં સિંદૂરબિંદુ હતું. આ સાધારણ વેશમાં પણ તેના ત્યાં આવવાથી વરંડો આખો જાણે પ્રકાશમય બની ગયો. તે રમણીએ કુવામાંથી પાણી સીંચી ઘરના ઉંબરા અને બારસાંખ ઉપર છાંટયું; તુળસી કયારા પાસેની સાફ જગ્યા પોતાના હાથ વડે લીંપી નાખી પછી હાથ ધોઇ પતિની પાસે એક લોટો પાણી અને દાતણ રાખી નીચા નમી જમીન ઉપર માથું અડાડી પતિને પ્રણામ કરી મૃદુ અવાજે બોલી. ‘આટલા વહેલા કેમ ઉઠયા ? કાલે રાતે છાતીમાં કેટલો દુઃખાવો થતો હતો ? શા માટે શરદીમાં રહો છો ?’

હોકાને ભીંતને આધારે રાખી દઇ મોઢામાંથી ધુંમાડાનો એક ગોટો બહાર કાઢતા ભટ્ટાચાર્ય મહાશય બોલ્યા ‘ચુલામાં પડયો છાતીનો દુઃખાવો. મારૂં તો મોત આવે તો હું છૂટું–નિશ્ચિંત થઈ શકું. મોત સિવાય હવે બીજો કંઇ ઉપાય પણ નથી.’

મર્મ–આહતા સાધ્વી નીરવ દૃષ્ટિથી જોઇ રહી. ભટ્ટાચાર્ય મહાશયે નીરવતાથી ભવાં ચડાવી આંબાના ઝાડ તરફ જોયું. સ્ત્રીએ ધીમેથી કહ્યું. ‘મોઢું ધુઓ.’

‘હવે મોઢું ધોઇશ ઠાઠડીમાં. ઘરમાં કાંઇ આટો દાળ ચોખા છે કે નહિ. ?’

સ્ત્રીએ જવાબ ન આપતાં માથું ધુમાવ્યું. ઉધ્ધત અવાજે પતિએ કહ્યું ‘જમીન વેચી તેના આવેલા રૂપિયા બધા ખલાસ થઇ ગયા?’

‘બહું જ થોડી કિંમત તો ઉપજી હતી. ત્રણ મહીના એ રૂપિયાથી જ ગુજારો ચાલ્યો–એથી વધુ પછી શું ચાલે ?’

‘ન ચાલે તો હું પણ બીજું શું કરૂં ? ચોરી કરૂં કે ભીખ માગું ?’

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્ત્રી કાંઇ બોલી નહિ. આંખમાંમાં આવેલાં આંસુ લૂછ્યાં. પતિ જરા ક્રોધાતુર થઈ બોલ્યો 'બસ' તમને એક આ આવડે. રડવાથી જો કાંઇ વળતું હોત તો હું પણ રડત.' પછી જરા નમ્ર સાદે બોલ્યો 'આજ તો મારામાં બહાર નિકળવાની શક્તિ નથી. ગમે તેમ ચલાવી લ્યો, કાલ જોયું જશે.'

ભટ્ટાચાર્ય ઉઠીને પ્રતિક્રિયા કરવા ચાલ્યા. સ્ત્રી દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખી એક ઝાડુ હાથમાં લઇ ફળિયામાં વાસીદૂં કાઢતી કાઢતી બેએક વાર બૂમ મારી બોલી ' સતી, સતી. '

બારણુ ઉઘાડી આંખો ચોળતી ચોળતી એક કુસુમકલિકા જેવી બાલિકા વરંડામાં આવી ઉભી; માને વાસીદું કાઢતી જોઇ તે ઉતાવળી ફળિયામાં ઉતરી આવી, ને બોલી: ' શું છે મા ? '

' સતી હજુ ઉઠી નથી ? એ ફળિયું વાળી નાખત તો હું તેટલી વારમાં પાણી ભરી લેત.'

' વારૂ, હું પાણી ભરૂં છું ' કહી તે બાલિકા કૂવા તરફ દોડી. માતાએ તેને રોકી; 'એટલું બધું પાણી તું સીંચી શકીશ નહિ, થાકી જઇશ; રહેવા દે હું ભરી લઇશ.'

બાલિકા તે વાત ન ગણકારતાં પાણી સિંચવા મંડી ગઈ. જાહ્નવીને વધારે બોલવાની ટેવ નહોતી, કન્યાને ફરીથી એક બે વાર મના કરી તે ચુપચુપ પોતાનુ કામ કરવા લાગી.

સતીની વિધવા મોટી કાકી 'સુપ્રભાત, સુપ્રભ ત' બોલતી બોલતી ફળિયામાં આવી ઉભી. દેરાણીને ઘરનું કામ કરતી જોઇને ઘાંટો પાડી બોલી ' મા દિકરી કામકાજ તો બધું ધામધૂમથી કર્યે જાઓ છો, પણ અહીં હું કાલની ચોખા દાળ ઘરમાં નથી એમ કહ્યા કરૂં છું તે ધ્યાનમાં આવતું નથી? કય ાં ગયા મારા દિયર? કહો તેને બજારમાં જવાનું; હમણાં જ કાલીપદ ઉઠીને ખાવાનું માંગશે—દૂધના વારા વાળીએ કાલે દૂધ પણ દીધું નથી! દે પણ કયાંથી ! તમારાં લખ્ખણ સારાંને, સાત સાત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અવતાર સુધી પૈસા ચૂકવવાની વાત જ નહિ. તે બિચારી ગરીબ માણસ ક્યાંથી આપે ?'

જરા કચવાતે સાદે જાહ્નવી બોલી ' હમણાં એ બધી વાત જવા દીઓને બ્હેન. આ હમણાંજ કેટલુંયે કોચવાણા—સાંભળશે તો એમન જીવને વધુ ઉત્પાત થાશે, આ તો આપણી રોજની વાતો છે. અને દૂધ-વાળીની વાત તમે કહી—તો તેના કાંઇ વધારે પૈસા ચડયા નથી, ખાલી આ મહિનાના જ દેવાના બાકી છે.'

કાકી ઝણકાર કરી ઉઠયાં ' એટલુંયે શું ઓછું છે ? તમને સારી વાત કહી તો મુવા જ પડયા, મારે એટલી બધી શી પડી છે.'

બાઈ આ તો છોકરાને દુધ ન મળતાં મનમાં લાગી આવે છે તેથી કહ્યું, તે પડોને ઉંડી ખાડીમાં. મારે શું ?' આ પ્રમાણે બડબડાટ કરતાં કરતાં કાકી ગાયને નીરણ નાખવાં ગયાં. ત્યાં જતાં વળી તેમનો શોક ઉથલી પડયો, કરમફુટી ગાય, દૂધ પણ થોડું દે છે. વાછડું મોટું થયું એટલે હવે દૂધ દેવાની વાત નહિ. ખાલી ઊભી ઊભી ખાયા જ કરે; આવી ગાયોને પાંજરાપોળમાં મોકલી હોય તો શું ખોટું ?'

સાવિત્રી ડરતાં ડરતાં વિલે મોઢે બોલી ' એને પૂરૂં ખાવાનું જ ક્યાં મળે છે કે દૂધ દીએ ?'

મોટાં કાકીએ તે વાત સાંભળી જ નહિ. સુતેલા કુતરા પાસે જઈ તેને એક લાકડી ચોડી દીધી. તે બિચારો ડાઉ ડાઉ કાંઉ કાંઉ કરતો નાસી છૂટયો. આ બધી ધમાલ જોઈ પોપટ ચુપ થઈ ગયો હતો, કાકી-માએ બીજા કોઇને નજર સામે ન જોતાં આ નિરવ પક્ષીને ઉદ્દેશીને ' આ કરમ ચંડાળ ભમરાળો પોપટ, સવારના પહોરમાં ભગવાનનું નામ પણ જીભ ઉપર નથી લેતો.' વગેરે એવું એવું કાંઈ કાંઇ બકવા માંડયું.

આ બધા ઘોંઘાટથી સતીની નિદ્રા ઉડી ગઇ. બહાર આવી બધાંને કામ કરતાં જોઈ ભોંઠી પડી જઈ જરા ધીમે અવાજે તે બોલી ' આટલો બધો દિવસ ચડી ગયો છે !' શબ્દો કાકીમાના કાન સુધી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પહોંચ્યા. તે તરત જ બોલી ઉઠયાં 'અરે કોઇ દિવો લાવો રે ! આ અંધારામાં છોકરી બિચારી જોઇ શકતી નથી.' પોતાની ભૂલ થઇ છે સમજી સતીએ સામો જવાબ વાળ્યો નહિ. માતાને વાસણ માંજતી ઉઠાડી પોતે માંજવા બેસી ગઈ. જાહ્નવી બોલી 'ત્યારે હું નાહી આવું ?'

'ભલે નાહી આવ.'

ભટ્ટાચાર્ય હાથ મોં ધોઈ ત્યાં આવીને ઊભા રહેતાં જ સોળ વર્ષનો પુત્ર હરિશંકર તેમની પાસે આવી બોલ્યો 'પાઠશાળામાં હું ન જાઉં તો તમે મને વઢો છો ખરા, પણ બીજું કાંઈ કરવાની શકિત તો તમારામાં છે નહિ. ઉઘાડે પગે પાંચ છોકરાની વચમાં મારાથી કેમ જવાય ? મને ચંપલ લાવી આપો. આજે જ જોઈએ.'

જાહ્નવી આવી પુત્રનો હાથ પકડી બોલી 'હરિ, હમણાં એ બધી વાત જવા દે ભાઇ; કાંઇ બોલ માં, ભાઇ ! હમણાં તો એમ ને એમ જા પછી—'

'પછી શું ? કેટલા દિવસ સુધી આમ ચલાવ્યા કરવું ? બાપુજી, આજે જ મને ચંપલ જોઇએ.'

રામશંકર જરા ઉચ્ચ અવાજે બોલ્યા 'ગરીબના દીકરાને વળી આવી .શેહાઈ શાની ? જેની જેવી સ્થિતિ હોવ તે પ્રમાણે તેમણે ચાલવું જોઇએ. હું તમારા સારૂ ચોરી કરવા જાઉં શું ?'

તરત જ કાકીમા છણકો કરી બોલી ઉઠયાં 'એ વાતની એને બિચારાને શું ખબર પડે ! દેવાની શકિત નહોતી તો બાપ શા માટે થયા ? જખ મારવા ? હુંશિયાર–લાયક–છોકરો જ્યાં જાય ત્યાં મોં નીચું કરી ઊભો રહે તે એ શું શરમાય નહિ ?' ત્રણ વર્ષની વયનો કાલીશંકર આવી માના સાડલાનો છેડો પકડી બોલ્યો 'મા ! ભૂખ લાગી છે, ખાવાનું દે ને મા' ભટ્ટાચાર્ય મહાશયે ઉતાવળે પગલે ઘરમાં જઇ ખીંટી ઉપરથી શાલ લીધી; સાથે સાથે જાહ્નવી પણ ઘરમાં આવી અને પૂછયું 'શાલ ઓઢીને કયાં જાઓ છો ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બીજી દિશા તરફ પોતાનું મોં ફેરવી ભટ્ટાચાર્ય ઘરમાંથી બહાર નિકળ્યા. નાના પુત્રને કાખમાં બેસાડી જાહ્નવી તેની પાછળ પાછળ આંગણામાં આવી અને ફરી પૂછયું 'કયાં જાઓ છો ?'

'કાંઇક ઉપાય કરી શકીશ તો પાછો આવીશ, નહિ તો આ છેલ્લા રામ રામ જાહ્નવી!' કહેતાં કહેતાં ભટ્ટાચાર્ય ઘરમાંથી બહાર નિકળી ગયા.

ગભરાયેલે સાદે જાહ્નવીએ મોટા પુત્રને કહ્યું 'હરિ, જા જો, તારા બાપુ કયાં જાય છે તે જો, એમને સમજાવીને પાછા તેડી લાવ, જા જોઉં હરિ.'

'કયાં જશે વળી! પોતાની મેળે પાછા આવશે. હું ચાંદપુર નરેન્દ્રબાબુને ઘેર જાઉં છું. તેઓ મને ત્યાં એમની સાથે રહેવા કેટલુંયે વિનવે છે, પણ હું તમારે લીધે ત્યાં રહેવા કબૂલ થતો નથી, પણ હવે આજથી આપણે આ વિદાય લઇ ચાલ્યા. આ ઘરનું પાણી પીવું મારે હરામ છે.'

જાહ્નવી વાકશકિત રહિત કર્તવ્યવિમૂઢ થઇ ને ઊભી રહી. સતી વાસણ માંજવાં મૂકી દઇ ઉભી થઇ ભાઇને કહેવા લાગી 'છીઃ છીઃ દાદા, તમે તે કેવા થયા? તમારી શુધ બુધ ઠેકાણે છે કે નહિ? પાછા ફરો, અંહીં આવો, ભાઇ! છીઃ છીઃ ભાઇ, તમે અમને આમ મૂકીને ચાલતા થશો તો અમારૂં શું થશે? પાછા ફરો ભાઈ અને બાપુજીને પાછા તેડી લાવો.'

'તમારે ફાવે તેમ તમે કરો જાઓ, હું તો આ ચાલ્યો' આમ કહી હરિશંકર ઘરની બહાર નિકળી ગયો. સાવિત્રી પાછળ દોડી ભાઇનો હાથ પકડી બોલી 'દાદા, તમને પગે લાગું, રીસે ના ભરાઓ, બાપુજીને જતા રોકો, એમને પાછા બોલાવી લાવો.'

બાલિકાને એક ધક્કો મારી હરિશંકર ચાલતો થયો.

જાહ્નવી બાળકને ખોળામાં લઈ કાંઈપણ ન બોલતાં ફળિયામાં બેસી ગઈ, અર્ધા ઘુમટાથી તેનું મોં ઢંકાયેલું હતું. સતી ચિત્રવત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રાખવાળા હાથે ઉભી રહી. સાવિત્રી પાછી ઘર સાફ કરવા મંડી પડી; પણ આંખોમાં ઝળઝળિયાં ભરાઈ આવતાં તે હાથમાંનું કામ જોઇ શકતી નહોતી. આ તરફ મોટાં કકી ઘાંટો પાડી કાંઇનું કાંઇ બોલતાં રડી રડીને ઘરની બધી વાત આખા ફળિયાને સંભળાવવા લાગ્યાં.

રામશંકર ભટ્ટાચાર્ય મનના આવેશને વશ થઈ ગામનું પાદર વટાવીને ખેતરોમાં આવી ચડયા. ખરેખર, તેમણે જ્યાં એ આંખો દોરી જાય ત્યાં જવાનો નિશ્ચય કરીને જ ચાલવા માંડયું. રસ્તામાં માટીન ઢેફાં કે પથ્થરોની ઠેસ વાગતાં મહામહેનતે પડતાં પડતાં બચી જતા હતા. પગમાં કાંટા ભોંકાતા હતા, છતાં કાંઈ પણ પરવા ન કરતાં તે ચાલ્યે જ જતા હતા. બાજુમાં એક ખેતરમાં પરાન મંડલ બેઠો બેઠો જમીન ખોદતો હતો તે બોલ્યો 'મહારાજ, આ તરફ આમ ક્યાં ચાલ્યા?'

'જમને ઘેર' કહી બ્રાહ્મણ ચાલવા લાગ્યા.

'ભટ્ટાચાર્ય મહાશય! આ તરફ–આમ ક્યાં જાઓ છો'

બ્રાહ્મણે ઊંચું જોયું, તેમના જ ફળિયામાં રહેતો વિશ્વેશ્વર મૈત્ર ધોતિયાંને જરા ઊંચું લઈ કાછો મારી ઢેફાંવાળી જમીન વટાવતો વટા-વતો તેમની તરફ આવતો હતો. બ્રાહ્મણ ખચકાઇને ઊભો રહ્યો. રખેને કોઇની સાથે મેળાપ થાય અને વાતચિત કરવી પડે એવી બીકથી તો તેમણે આ આડફેટ રસ્તો લીધો હતો. તેમણે જોયું કે ત્યાં પણ ઉગરાય તેમ નહોતું. વિશ્વેશ્વરે પાસે આવી વિનયપૂર્વક ફરીથી પૂછયું 'આ દિશામાં ક્યાં જાઓ છો?

'કોઇ પણ દિશા તરફ મારો પક્ષપાત નથી–ગમે તે દિશા તરફ ગમે ત્યાં હું મારે ચાલ્યો જાઉં છું. તું જુએ છે તો ખરો, બાપુ.'

'પણ આ તરફ કોઇ રસ્તો નથી–માણસ આ રસ્તે ચાલતાં નથી–તમે આ તરફ ક્યાં જશો?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'કેમ બાપુ, આ તું તો ચાલે છે ને, માણસ ચાલતાં નથી એમ કેમ કહે છે?'

'મારી વાત જવા દો. સીધે રસ્તે જતાં વાર લાગી જશે એમ સમજી આ રસ્તો પકડયો છે.'

'મારે વિષે પણ એમ જ માની લે ને ભાઈ.'

'હું તારાપુરના મહાજન (શરાફ) ને બંગલે ગયો હતો–કાંઇક કામધંધો કરવાની ઈચ્છાથી. પાછો ફરતાં આમ આડફેટે રસ્તે ચાલતાં નજીક પડશે એમ સમજી આ રસ્તે ઘેર જાઉં છું.'

'હું પણ ગમે તે કામસર જ જાઉં છું બાપુ, વગર કામે કોઇ કાંઇ આમ ઢેફાં ભાંગે ખરૂં?'

'ભટ્ટાચાર્ય મહાશય, તમે કાંઇક છુપાવો છો; જો કહી શકાય એવી વાત હોય તો મહેરબાની કરીને મને કહો; કારણ, હું તમારા સ્નેહને પાત્ર છું, તમારા પુત્ર જેવો છું. મારી પાસે જરા પણ સંકોચ રાખશો માં.'

'સંકોચ શાનો બાપુ, સંકોચ શાનો!'

'હું જો તમને કાંઈ ઉપયોગી થઈ પડું એમ હોય તો હું મને કૃતાર્થ થયેલો સમજીશ.'

ભટ્ટાચાર્યે એક વાર સ્થિર નજરે તે યુવાનના મોં તરફ જોયું. અત્યંત સરળ ઉદાર આગ્રહપૂર્ણ ચહેરો–વ્યંગ કે છેતરપીંડીનું ચિહ્ન સરખું એ ચહેરા પર નહોતું. ભટ્ટાચાર્યે ધીમે અવાજે કહ્યું 'તું જેવો ડાહ્યો અને સમજુ છોકરો છે તે જોતાં આવાં કામ જ કરવાં તને શોભે એ હું જાણું છું, પણ શા માટે હું તારો ઉપકાર ગ્રહણ કરૂં, કહે જોઉં? મેં શું કોઇ દિવસ કોઇના ઉપર ઉપકાર કર્યો છે, કે બદલામાં હું બીજાનો ઉપકાર લઉં?'

'ઉપકાર તરીકે નહિ. સ્નેહ તરીકે–સ્નેહબંધન તરીકે લેજો.'

'એ વાતમાં માલ નથી. સાંભળ ત્યારે, હું કાંઇક આજીવિકાનો ઉપાય શોધવાનો નિશ્ચય કરી ઘેરથી નિકળ્યો છું. જો કોઇ ઉપાય હાથ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નહિ લાગે તો મારો પોતાનો ઉપાય તો હું નક્કી કરી જ લઇશ.'

વિશ્વેશ્વરને સહેજ કંપારી છૂટી. વ્યગ્ર અવાજે તે બોલ્યો:

'શું ઉપાય કરશો તમે – કોઇ કામધંધો કરશો કે શું?'

'પહેલું તો તે જ.'

'વારુ, મારો ઉપકાર તમે ગ્રહણ કરો તો કાંઇ નહિ, ચાલો તારાપુરને બંગલે. એમને ત્યાં દશેક રૂપિયાના પગારનો એકાદ કારકુન જોઇએ છીએ તે કામ તો તમે કરશો ને?'

'હમણાં જ. પણ પગાર અગાઉથી જોઇશે – એ તો ભાઇ, આજે જ આપવો પડશે.'

'વારુ, ચાલો ત્યારે.'

બન્ને ચાલ્યા. વિશ્વેશ્વરે એક વાર ફક્ત બીજી તરફ મોં ફેરવી એક દીર્ઘ નિ:શ્વાસ મૂકયો. બ્રાહ્મણની સ્થિતિ તે અનુભવથી સમજી શકયો હતો.

૩

વિશ્વેશ્વર સંપૂર્ણ ગ્રામ્ય યુવક હતો. તેનો પિતા ગામમાં બુદ્ધિશાળી અને સમૃદ્ધિશાળી ગણાતો હતો; પણ બાહ્ય આચરણમાં તેવું કાંઇ જ દેખાતું નહોતું. ઉલટું, ગામમાં તેની કૃપણ તરીકે વિશેષ પ્રખ્યાતિ થઇ હતી.

સાધારણ એક માળનું ઘર, ઘણી ગાયો, વાછરડાં, ગાડી બળદ વગેરેથી તબેલો ભરચક અને ધાન જવ ઘઉં વગેરેની વિપુલતાથી ભંડારમાં પગ મૂકવાની પણ જગ્યા નહોતી; છતાં ઝાઝા નોકર-ચાકરો, દાસદાસીઓ કે રસોયણ કે ખાનસામાની ધમાલ એમને ત્યાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નહોતી. ટેબલ, ખુરસી કે આરસી અને આલમારીઓથી દીવાનખાનું શણગારેલું નહોતું. તદ્દન સાદા સીધા ગ્રામ્ય ગૃહસ્થનુંજ ઘર જોઇ લ્યો.

પણ માણસો વાતો કરતાં કે ડોસો રૂપિયાનો અજગર છે. સંસારમાં તેને એકનો એક દિકરો વિશ્વેશ્વર અને તેની માસી અન્નપૂર્ણા ઠાકુરાણી હતાં. માસી પાસે પણ ઘણું ધન છે, એમ લોકોમાં કહેવાતું. માવિહોણા વિશ્વેશ્વરને ઉછેરી મોટો કરવા જ્યારે તેમણે નારાયણચંદ્રના ગૃહસ્થ ઘરમાં પગ મૂકયો ત્યારે ગામનાં માણસોના મનમાં ઈર્ષાનું એક મોટું તોફાન જાગી ઉઠયું હતું.

એકનો એક પુત્ર હતો તેથી નારાયણ મૈત્ર તેને કદીપણ પોતાની આંખોથી અળગો કરતા નહોતા. તેથી જ વિશ્વેશ્વર ગામની નિશાળમાં જ એન્ટ્રન્સ સુધી માત્ર ભણી શકયો. પણ માણસો કહેતા કે વિશ્વવિદ્યાલયમાં ન ભણ્યા છતાં તેણે યથાર્થ સુશિક્ષણ લીધું હતું. સંસ્કૃત પદવીધારી ઘણાયે વિદ્યાર્ણવો, વિદ્યાવાગીશો, તર્કચક્ષુ-સરસ્વતિઓ તેના સંસ્કૃત જ્ઞાન પાસે હારી જતા હતા; અને એક એમ. એ. ઉપાધિધારી દિગ્વિજયી પંડિત એકવાર ગામના નગરશેઠનો દૂરનો સગો થતો હોઈ થોડા દિવસ હવાફેર કરવા ગામમાં આવ્યો હતો તે આ ગ્રામ્ય યુવકનું અસાધારણ ભાષાજ્ઞાન જોઇ અવાક્ થઇ ગયો હતો. આવી રીતે જાતજાતની વાતોથી ગામના પુરુષવર્ગમાં વિશ્વેશ્વરનું નામ સારી રીતે જાણીતું થયેલું હતું, પણ સ્ત્રીવર્ગમાં ગપગોળાને કોઇ ઝાઝું કોઠું આપે તેમ નહોતું. કારણ કે તેઓ સારી રીતે જાણતી હતી કે વિશ્વેશ્વર બિલકુલ શરમાળ અને સાદો સીધો ભોળો યુવક હતો, છતાં સુપુત્ર અને ડાહ્યો તો ખરોજ.

ખરૂં કહીએ તો વિશ્વેશ્વર ગામના માણસોની નજરે જવલ્લે જ પડતો. બાવીસ વર્ષથી વધુ વખત તેણે પોતાના ઘરના ઓરડામાં જ વિતાવ્યાં હતાં. સમાન વયના યુવકોને સાથે લઇ કયાંક બહાર ફરવા જવું અથવા તેમની સાથે નાના મોટા ગપાટા મારવાનું એના જીવનમાં કોઇ દિવસ બન્યું નહોતું. પંદર વર્ષની વયે એન્ટ્રન્સ પાસ કરી નિશાળ છોડી તે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘરના એકાંત ઓરડામાં જઇ બેઠો તે બેઠો જ. સ્નાનાદિ કાર્યના સમય સિવાય કોઇ તેને બહાર કયાંય જોઈ શકતું નહિ. અંતઃપુરમાં આવેલા તે ઓરડામાં પ્રવેશ કરવાનો પણ કોઇને અધિકાર નહોતો. જો તેવો અધિકાર કોઇને હોત તો ઓરડામાં અભરાઈ ઉપર ઢગલાબંધ પુસ્તકો ગોઠવેલાં અને જમીન ઉપર સાદડી પાથરી બેઠેલા તે યુવકને વાંચવાના કામમાં એકચિત્ત મશગુલ થયેલો તે જોઈ શકત. પુસ્તકો ખરીદવાં કે જ્ઞાન સંપાદન પાછળ ખરચ કરવામાં તેના પિતા પણ સંકુચિત મનવાળા નહોતા અને પુત્રનાં આવાં લક્ષણોથી તેઓ બહુ જ ખુશ થતા હતા. સંસાર સંબંધી કોઈપણ વ્યાધિ કે ચિંતાનો તેમણે પુત્રને આજદિન સુધી વિચાર સરખો પણ કરવા દીધો નહોતો. તેમની ઇચ્છા એવી હતી કે, પુત્રનાં લગ્ન કરી તેને બધો સંસારવ્યવહાર સમજાવી દઇ પોતે નિવૃત્ત થઈ આયુષ્યનાં બાકી રહેલાં વર્ષો કાશીમાં ગાળવાં, પણ અચાનક ધર્મરાજે આવી નોટિસ બજાવી. પુત્રને જેમ તેમ બધું સમજાવી અને તેને માસીના હાથમાં સોંપી તેઓ પોતાના જીવનનો અભિનય પૂરો કરી એક દિવસ એકાએક દેહ છોડી ગયા.

વિશ્વેશ્વરને પહેલાં તો કાંઇ સૂઝયું નહિ. સાહિત્યના એકાંત ઓરડામાંથી એકદમ સંસારની વચ્ચોવચ્ચ આમ અચાનક એકલો અસહાય ઉભો રાખી પિતા કયાં ચાલ્યા ગયા! આ સંસારમાં તેણે આજથી વો જન્મ ગ્રહણ કર્યો!

પણ સંસાર એના વાસ્તે એટલો જટિલ નહોતો. પિતાની વ્યવહારરચના, વ્યવસ્થા અને કાર્યપ્રણાલી બહુ જ સુંદર અને સરળ હતી અને તેમની જ તાલિમ પામી તેમના જ હાથતળે કેળવાયલા વિશ્વેશ્વરની બુદ્ધિ વળી તેમનાથી પણ વધુ સતેજ અને તીક્ષ્ણ હતી. અત્યાર સુધી તેણે જેમ નિશ્ચિત થઇ સાહિત્યસાગરમાં પોતાના મનને ડૂબેલું રાખ્યું હતું તેવી જ રીતે હવે તેણે આનંદથી સંસારસાગરમાં ઝંપલાવ્યું.

સંસારવ્યવહારનાં બધાં કામકાજ જોઇ લેતાં છતાં પણ તેને લાગ્યું કે ઘણો વખત ફાજલ પડે છે. તે ફાજલ વખતનો સદુપયોગ કેમ કરવો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેનો તે વિચાર કરવા લાગ્યો. ધંધો વધારવાની વ્યવસ્થા, કેટલીક નવી જમીન અને કેટલાંક નવા બગીચાઓ ખરીદી તેને દુરસ્ત કરાવી કે.છએક ખાસ મતલબથી હાલમાં નદીના કાંઠા પરની વિશાળ જમીન ઉપર તે ઘર બાંધવાના કામમાં ઝુકી પડયો હતો. આટલા વખતમાં તો ગ્રામદેવતા ભવાનીના મંદિરના જીર્ણોદ્ધારનું કામ પૂરુ થઇ જવા આવ્યું હતું. પુરાઈ ગયેલા વિશાળ 'કાલીસાગર' નો પુનરોદ્ધાર થઇ જતાં તે પુષ્કરિણીના સ્વચ્છ જલથી છલોછલ ભરાઇ ગયું હતું. મહિમાપુર પાસે બાંધેલો નદીનો બંધ પ્રત્યેક વર્ષ તૂટી જતાં તેના પાણીના પૂરથી આખા ગામને જે ત્રાસ ભોગવવો પડતો હતો તેને પણ ખાસ બંદોબસ્ત કરાવી મજબૂત રીતે બાંધવાનો પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો. કોણ આ બધું કરે છે તેની લોકોને ખબર પડતી નહિ, છતાં કોઇ કોઈ કહેતું કે, કૃપણ નારાયણ મૈત્રના જ ધનની આ સદ્દગતિ થાય છે, કોઇ કોઈ પરહિતાકાંક્ષી સાધુ પુરુષો વિશ્વેશ્વરને બોલાવી સમજાવતા કે 'બાપુ, આમ બીજા કોઈ કામ કરતા હોય તેમાં ફાળો ન આપતાં તું એકલો કાંઇક કરને, તારું નામ પણ રહેશે અને કામ પણ સારું થશે.' વિશ્વેશ્વર વાતને ઉડાવી દઇ કહેતો કે 'એવડી મોટી કીર્તિ મેળવવી એ કાંઈ મારું કામ છે? આ તો પાંચદશ રૂપિયા ખરચી જે થાય તેટલુંજ.' જેઓ કાંઇક વધુ ડાહ્યા હતા તેઓ કહેતા 'ભાઈ! આ બધા કામમાં તો ઘણો ખરચ થાય છે, એ પાંચ રૂપિયા કેમ કહે છે? બેદરકારપણે માથુ ધુણાવી વિશ્વેશ્વરે કહેતો 'ના રે, ના 'કયાં વધુ ખરચ થાય છે! એટલું બધું ખરચ કરવાની મારી શકિતયે કયાં છે!

માસી અન્નપૂર્ણા ઠાકુરાણી આટલા દિવસ તો આનંદથી ગૃહસ્થાશ્રમનો બધો ભાર વહન કરતાં અવ્યાં હતા, પણ એક દિવસ અચાનક એક ઠેકાણે તેમને કાંઈક અજુગતું – બેસૂરું – લાગ્યું. તેમનો આ નિસ્તબ્ધ નાનકડો સુખદુઃખ મિશ્રિત સંસાર કાંઇક નવીનપણાથી ગાજી ઉઠે એવી ઇચ્છા તેમને થઈ આવી. પુત્રતુલ્ય વિશુને એક દિવસ બોલાવી તેમણે કહ્યું 'જો સાંભળ વિશુ, મારા મનમાં એક હોંસ છે.'

શી શું હોંસ, માસીબા?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'આ બધાયને ઘેર જોને, નાનકડી વહુઓ, અને દાસ દાસીઓથી તેમનાં ઘર ભર્યાં ભર્યાં જણાય છે, છોકરાં છૈયાંથી ઘરમાં આનંદની લહેરો ઉડતી હોય છે અને આ આપણું ઘર જાણે એકદમ સુનકાર લાગે છે ?'

'શું કરીએ માસીબા–માણસ તો કાંઈ હુકમ કર્યાથી ઘડાતાં નથીને. પ્રભુએ આપણને માણસો દીધાં નથી, એનો ઉપાય શું ?'

'એમ હોય છતાંયે પોતાની ફરમાસ જેવું જ એક માણસ લોકો સંસારમાં લાવે છે, મને પણ તું સુંદર નાનકડી વહુ લાવી આપતો કેમ નથી ?'

માસીબાની હોંસ સાંભળી વિશ્વેશ્વર પેટ પકડીને હસવાજ લાગ્યો. તે હસવું કેમે કર્યું ખાળી શકતો ન હતો, માસીબા ગુસ્સે થઈ બોલ્યાં 'આટલુ બધું હસવું કેમ આવે છે, કહે જોઉં, બાપુ ? હવે આપણે વહુ નહિ લાવીએ તો ગામના માણસો નિંદા કરશે.'

'માસીબા, પોતાનું નાક કાપીને પણ પારકાને અપશુકન કરવાં એ માણસનો સ્વભાવ છે. પારકાની દીકરી ઘરમાં લાવી ઘરમાં એક જાતની જંજાળ શા માટે ખેંચી લાવવી ? આપણે મા–દિકરાને શું દુઃખ છે ?'

'દુઃખ શા માટે હોય ? પણ આપણી વચમાં વળી એક બીજું માણસ આવે તો આપણને વધારે આનંદ થાય.'

'એક આવતાં વળી કહેશો, હજુ એક બીજી, તે પછી વળી ત્રીજી–માણસની લાલસા હંમેશ વધતી જ જાય, છે. તેના કરતાં ભગવાને આપણને જેટલાંને જન્મથી એક જ જગ્યાએ લાવી મૂકયાં છે તેટલાં જ માણસો આપણે સુખથી–આનંદથી રહીએ તો વધુ સારૂં.'

'આવા પાગલ છોકરા તો મેં કોઇ દિવસ જોયા નથી, એ બધી તારી વાત હું સાંભળવાની નથી. હું એક છોકરી જોઈ રાખું છું; આ તને કહી દીધું.'

તે તમારી મરજી હોય તેટલી છોકરીઓ જોઇ રાખોને. હું પણ તમને ચાર પાંચ છોકરીઓ બતાવું.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'વારૂ ત્યારે ચાલ તું જ કહે. એમાંથી જ એક પસંદ કરી લેશું તો પણ ચાલશે.'

'વાહ! એકને પસંદ કરશો અને બાકી બધીને શું નાસીપાસ કરશો? એમ ન થાય, માસીબા! બધીને પસંદ કરી લાવી બેસાડો. એટલે વહુ–દાસીએથી ઘરમાં શોરબકોર અને ધમાલ થઇ રહે.'

'હવે ઘેલાં કાઢ માં. સાચું કહે, હવે પરણવું છે કે નહિ?'

'મને પૂછીને તમારે કયાં કાંઇ કરવું છે? તમારી મરજી હોય તેટલી વહુ–દાસીઓ ઘરમાં લાવી વસાવોને. પણ હું તમને કહી રાખું છું કે, પશ્ચિમ હિંદની મુસાફરી કરી એકવાર મારે બધાં મોટાં મોટાં શહેરો જોવાં છે. તમે કાશી, વૃંદાવનની વાતો કરો છો તે હું હંમેશ સાંભળ્યાં કરૂં છું. આ વખતે હું એ બધા દેશોમાં ફરી આવી તમારાથી પણ સરસ વાતો કરી તમને હરાવી દઇશ. પહેલાં તો ગયાજી જઈ પિતાનું શ્રાદ્ધ કરવું છે. તમે મારી સાથે નહિ આવો માસીબા, તો મારે ખાધા પીધા વગર મરવું પડશે, એમ મને લાગે છે.'

'તે હું કયાં એમ કહું છું કે તારી સાથે નહિ આવું, કે તને એકલો જવા દઇશ? પણ વિ'વા કરીને ગયાજી જઇએ તો શું વાંધો છે, વિશુ?'

'ત્યારે તો હું એકલો જ જઇશ, માસીબા, તમે વિવાહનો બંદોબસ્ત કરો.'

'તું હાજર ન હોય તો પછી કોના વિવાહનો બંદોબસ્ત કરવો રે છોકરા?'

'તે તો તમે જાણો.'

'આવો છોકરો તો કોઈ દિવસ દીઠો નથી, બાપુ! વારૂ, ચાલ, પહેલાં તું કહે છે તે કામ બધાં પતાવી લઇએ; પણ આજ નિધિની મા મને એક વાત કહી ગઇ ત્યારથી એક વહુ ઘરમાં લાવી વસાવવાની મને બહુ જ હોંસ થઇ છે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માસીબાની આ હોંસ મરતાં મરતાં પણ હજુ મરતી નથી એ જાણી વિશ્વેશ્વર મનમાં ને મનમાં હસ્યો, ઉપર ઉપરથી તેમની વાતો સાંભળતો હોય તેવો ભાવ દેખાડી તેમને જરા ઠંડાં પાડવા અને આ હોંસ છોડાવી દેવાનો પ્રયત્ન કરતો તે બોલ્યોઃ ' નિધિની મા શું કહેતી હતી ? તેના ઘરમાં ઘણી ઘણી વહુ–દાસીઓ હશે ખરૂં?'

' કપાળ તારૂં ! એને ત્યાં એવું ક્યાંથી હોય ? એ બધું શું મરજી થતાંમાં જ આવી પડતું હશે ? નસીબ જોઇએ, નસીબ. '

' ત્યારે જુઓને, માસીબા ! તમે પણ એમ જ સમજી લ્યોને કે આપણા નસીબમાં પણ એવું નથી. '

માસીબાને વિશ્વેશ્વરનો અપૂર્વ દિલાસો સાંભળી જરા હસવું આવ્યું. પછી જરા ગુસ્સે થઇને બોલ્યાં ' ખમ્મા મારા દિકરાને ! આ છોકરાની અકકલ તો જુઓ ! કેમ, આપણી મરજી થાય તો શું હમણાં જ આપણે એક રૂડી રૂપાળી વહુ ઘરમાં ન લાવી શકીએ ? '

વિશ્વેશ્વર ડાહ્યો ડમરો થઈ અત્યંત વિનયપૂર્વક બોલ્યો ' પણ એકથી તો ઘરબાર કાંઈ ભરાઇ નહિ રહે, માસીબા ? એટલા માટે જ હું કહું છું કે — '

માસીબા આ છોકરાની ઘેલી વાતો ન સાંભળતાં બોલવા લાગ્યાં ' મારી મરજી નથી વધતી એટલે જ, નહિ તો આ નગરશેઠના ઘરની દાસીએ નિધિના મા સાથે વાત કરતાં જે ભાવ દેખાડયો છે તેથી મને તો એમ જ લાગે છે કે હું જો મોઢેથી જરા ' હા ' કહું તો તો એમની પુત્રીનું માગું જો કે બહુ જ મોટે ઘેરથી આવ્યું છે છતાંયે—'

' નગરશેઠના ઘરની દાસીના ઘરમાં જ વહુ–દાસી લાવવાના છો તમે ખરૂં ? એ માસીબા–દાસીની દીકરી—' વિશ્વેશ્વર પેટ પકડીને હસવા જ લાગ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માસીબા અત્યંત ક્રોધે ભરાઈ જરા ઉંચે સાદે બે લ્યાં; ' સાંભળજો આ છોકરાની ઘેલી વાતો ! દાસીની છોકરી વળી કેવી રે ! આ નગરશેઠની દીકરી કમલા રૂપમાં ગુણમાં લક્ષ્મીનો અવતાર,'--પછી એકાએક શ્વાસ હેઠો પાડી બહુ જ સંયત–ધીમે અવાજે બોલ્યાં ' એ બધી વાત તને કહેવાથી શું ફાયદો છે ? મેંજ એ વાત મન ઉપર લીધી નથી. મેં વિચાર કર્યો કે જવા દો, આવડા મોટા માણસની છોકરી અને તેમાં વળી લડધી થઇ છે તે શું આપણા જેવા સાદા સીધા ગૃહસ્થના ઘરમાં શોભશે ? આપણા શીલમાં સમાશે ખરી ? કોણ જાણે કદાચ એમને સગાં કરીને આપણે સુખી ન પણ થઇએ. સરખે સરખાંનો સબંધ જ સુખરૂપ નિવડે. તેમાં વળી તારી જે આ ઘેલછા, તારી પાસે આ વાત કરતાં જ તું ગાંડાંઘેલાં કાઢી મને મૂંઝવી જ મારે, તેથી એ વાત ઉપર મેં ધ્યાન જ આપ્યું નથી. '

પ્રથમની પેઠે જ હસતાં હસતાં વિશ્વેશ્વરે કહ્યું ' અરે વાહરે માસીબા, વાહ ! આનું જ નામ તમે ધ્યાન ન આપ્યું કહેવાય કેમ ? તમારી આ હોંસને તમે રોમે રોમમાં—હાડે હાડમાં એવી તો ભરી રાખી છે કે તીરથ જાત્રા જવાનું હું કહુ છું તો પણ તમારી એ હોંસ દાબી દબાતી નથી. '

માસીબા જરા ભોંઠાં પડી જઈ બોલ્યાં ' ના–ના એમ હું કયાં કહું છું. આ તો તારે કાને વાત નાખી રાખી એટલું જ. ચાલ ત્યારે પહેલાં જાત્રા કરી આવીએ, પછી જે થવાનું હશે તે થશે. '

આ વાત એટલેથી જ બંધ રહી. સાંજે વિશ્વેશ્વર પોતાનો નવો વાવેલો કેળનો બગીચો જોઈ પાછો ફરતો હતો તે વખતે એક છોકરી તેની સામે આવતી જણાઇ. એક નાનો માટીનો ઘડો કેડ ઉપર રાખી તે પાણી ભરીને લઈ જતી હતી. બાલિકા તેને માર્ગ આપવા નાના રસ્તાની બાજુમાં કાંટાની વાડમાં ભરાઇને ચાલવા લાગી. વિશ્વેશ્વર અધીરાઈથી બોલી ઉઠયો ' બાજુ શા માટે ચાલે છે ? અત્યારે ત્યાં સરપ સિંદરું ભરાઇ રહ્યું હોય. અહીં રસ્તા ઉપર ચાલને. '

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તે બાલિકા સહજ હસીને મૃદુ સ્વરે બોલી 'ત્યારે તમે કેમ ગારામાં ઉતરી ચાલવા માંડયા ?'

તે સવાલનો કાંઇ જવાબ ન આપતાં વિશ્વેશ્વર 'રસ્તા ઉપર ચલ' એમ કહી બાલિકાની બાજુમાંથી વટાઇને ચાલ્યો ગયો. બાલિકા ચુપચુપ ઉભા રહી થોડે દૂર જઇ રસ્તાનો વળાંક વળતાં વિશ્વેશ્વરે જોયું કે તે બાલિકા હજુ પણ તે જ જગ્યાએ ઉભી હતી વિસ્મય પામી વિશ્વેશ્વર જરા વાર ઉભો રહી ગયો. તેણે જોયું કે બાલિકા તેને જ જોતી ઊભી હતી. તેની સામું જોતાં જ તેણીએ પોતાની આંખો નીચી ઢાળી દીધી. તેને એકાએક વિચાર આવ્યો કે કદાચ તે બાલિકાને તેનું જ કાંઈક કામ હશે. બીજી જ પળે તેને લાગ્યું કે તે છોકરીને તેણે અગાઉથી ક્યાંક જોયેલી છે. કોણ અને કોની પુત્રી તે તેને યાદ આવ્યું નહિ પણ આને તેણે બે ત્રણ વાર જોઇ હતી એમ તેને ચોક્કસ લાગ્યું. કુતૂહલપૂર્વક વિશ્વેશ્વર પાછો ફરી તે બાલિકા પાસે આવી ઊભો અને પૂછ્યું 'તું કોની દીકરી?'

'ભટ્ટાચાર્યજીની.'

'કયા ભટ્ટાચાર્યજી ? રામશંકર ભટ્ટાચાર્યની દીકરી તું ?

'હા.'

વિશ્વેશ્વરે જોયુ કે બાલિકા બીજું કાંઇ બોલતી નથીઃ તેથી તે વળી પાછો રસ્તે પડયો. પોતાની મરજીથી ચાહીને કોઇને કાંઈ પૂછવું એ તેના સ્વભાવ વિરૂધ્ધ હતું. કોઈ કાંઈ કહેવા માંગે છે છતાં સંકોચને લીધે તેનાથી ક શકાતું નથી એવું સમજ્યા છતાં તેને બોલાવવાનો ઉપાય તે કરી શકતો નહિ. ઉલટું પોતે પણ સામો મુઝાઈ જઈ—શરમાઇ જઇ માથું નીચું કરી ઉભતો છતાં રામશંકર ભટ્ટાચાર્ય સાથે તે દિવસે તે આટલી બધી વાત કરી શકયો હતો તેનું કારણ એ હતું કે તેણે માસીબા પાસેથી તેમની સંકટમય સ્થિતિની વાત સાંભળી હતી. તેના તરૂણ કોમલ મનમાં હજુ તે વાત તાજી જ હતી. તેણે મનમાં વિચાર પણ કરી રાખ્યો હતો કે રામશંકર અથવા તેના પુત્રને કાંઈક કામધંધે લગાડી દેવામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવે તો તેમનુ દુઃખ દુર થઈ જાય. કોઈ પણ ગ્રહસ્થનો દિકરો કોઈ દિવસ તેની પાસે ધનની કે બીજી મદદની આશા રાખે અથવા કોઇ પણ સંસારી ગૃહસ્થ તેની પાસેથી કોઇ હકક તરીકે માંગે તે તો તે સ્વપ્ને પણ કોઇ દિવસ ધારતો નહોતો એવો વિચાર મનમાં આવતાં પણ તેને દુઃખ થતું હતું. ભટ્ટાચાર્યને નોકરીએ લગાડી દીધા પછી તેણે કોઈ દિવસ તેમની ખબર પણ લીધી નહોતી. એ બાબતની ચિંતા તેને તે દિવસથી જ મટી ગઇ હતી.

વિશ્વેશ્વરને ચાલ્યો જતો જોઇ સતીએ વળી પાછું તેની સામે જોયું. હવે વિશ્વેશ્વર એકદમ તેણીના પસે આવી બોલ્યો તને મેં ઘણીવાર દીઠી છે. તું નગરશેઠના ઘાટ ઉપર જ રોજ નાહાવા આવે છે ખરૂં ને ?"

તે બાલિકા કાંઇક કહેવાને ઉત્સુક છતાં તેને શરમાતી જોઇને તેને વાતો કરાવી જરા હીમત દેવા ખાતર જ તેણે સહેજ અટકળ કરીને આ વાત કરી હતી કારણ કે તે સીધી નગરશેઠ ઘાટના રસ્તા ઉપરથી જ ઘડો કાંખમાં ઉપાડી ચાલી અવતી હતી. પણ સતીએ મંદ મંદ હસતાં હસતાં આ વાતનો જવાબ આપ્યો. 'હા એજ ઘાટ કે જે ઘાટ ઉપર તમે કમલાને એક દિવસ પાણીમાંથી બહાર કઢી ડુબી જતી બચાવી હતી.'

"કમલા ? કઈ કમલા ?"

શતી જરા વિસ્મિત અને દુઃખિત અવાજે બોલી 'તેને તમે ઓળખતા નથી ? નગર શેઠના ઘરની છોકરી જેને તમે એકવાર પાણીમાં ડુબી જતી બચાવી હતી.'

વિસ્મીત વિશ્વેશ્વરે જરા હસીને કહ્યું 'તે તો ઘણા વરસની વાત છે. તે તેનું શું છે. ?"

સતી અવશ્ય તે બાબત સંબંધી કાંઇ કહેવા તૈયાર નહોતી અને વારતાનાં પુસ્તકો વાંચવા આપવાની લાલચ દેખાડી કમલા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ બ બતમાં તેની પાસેથી કાંઈ સલાહ મેળવવા શક્તિમાન થઇ નહોતી. છતાં આજ વિશ્વેશ્વરને જોતાં તેને કમલાની વાત યાદ આવી ગઇ.

એક જાતનું કુતૂહલ પણ તેને થતું હતું. તેણે સાંભળ્યું હતું કે કમલાએ પોતાની માને દાસી મારફત આ વાત જણાવતાં જમીનદાર-ગૃહિણીએ ઉપરથી નારાજી દર્શાવ્યા છતાં દાસી મારફત તે એક વાર 'ચેખો ચાંપી' વિશ્વેશ્વરનું મન પારખવા પ્રયત્ન કરવાની હતી, વિશ્વેશ્વરનાં સાચેસાચ કમલા સાથે લગ્ન થશે એમ સતી મનમાં ધરી બેઠેલી હતી. શા માટે ન થાય ? આ સંબંધ કોઇ દિવસ કોઇ જતો કરે ખરૂં ? વિશ્વેશ્વરને જોતાં જ તે પોતાની સખીનો ભાવી પતિ છે એવું મનમાં ભાન થતાં સતીના મનમાં તેના તરફ એક જાતનો આત્મીયતાનો ભાવ પણ ઉત્પન્ન થવા માંડયો હતો. તેની સરલ દૃષ્ટિ જોઈ વિશ્વેશ્વરે તે જ નદીઘાટની વાત ઉપાડતાં તેને તે વાત આગળ વધારી મૂળ વાત ઉપર આવવાની ઇચ્છા થતી હતી, પણ શરમને લીધે તે તેમ કરી શકતી નહોતી.

વિશ્વેશ્વરને તેની માસીબાની વાત યાદ આવી. બહુ જ ઓછા પરિચયમાં આવેલી આ બાલિકાની આવી જાતનો ઘનિષ્ટતાનો ભાવ દેખાડતી બે-ચાર વાતોથી જ વિશ્વેશ્વર સમજી ગયો કે આ બાલિકા પણ આવી જાતની ખબરો રાખે છે ખરી. માસીબાની અચાનક ઉછળી આવેલી મનની હોંસનો મૂળ પાયો ત્યારે આ નગરશેઠની આ કમલા જ. આ બાલિકાની સખી, સતીના બાળક બુદ્ધિના સરળ આચરણથી વિશ્વેશ્વરનો સંકોચભાવ ઓછો થતો જતો હતો, મનમાંથી ઉછળી પડતા હાસ્યને મહામહેનતે રોકી સતી તરફ જોઈ તે બોલ્યો: 'તેના ક્યાંક સગાઇ થવાની વાત ચાલે છે ને ?'

'હા,' જરા થોભી એક ઘુંટડો ગળી જઇ સતી બોલી 'તમારી સગાઈની પણ વાત ચાલે છે ને ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હવે વિશ્વેશ્વર હસી પડયો. માસીબાની ઈચ્છા આટલી વારમાં તો ગામમાં ચોતરફ ફેલાઇ ગયેલી જોઈ તે ખૂબ આનંદ અનુભવવા લાગ્યો. હસતાં હસતાં તે બોલ્યો ' હા, તે થાય છે ખરી; પણ તેથી શું ? '

સતી બની શકે તેટલું પોતાનું માથું નીચું નમાવી નમ્ર સ્વરે બોલી તમારી સાથે જ કમલાનાં લગ્ન થશે ને ? '

સતીની આ વાતથી વિશ્વેશ્વરના ચહેરા ઉપર વિસ્મય કરતાં હાસ્યની માત્રા જ વધારે જોવામાં આવી; પણ સતીને શરમાઇ જતી જોઇ તે સમજ્યો કે તેની સામે આમ હસી પડવું વ્યાજબી નથી. તેથી તે બોલ્યોઃ ' કેમ, તેનું સગપણ કોઇ બીજી જગ્યાએ થવાની વાત ચાલે છે કે શું ? '

સતી આ મશ્કરીને ન સમજતાં સરલ ભાવથી બોલીઃ ' હા, ચાંદપુરના જમીનદારને ત્યાં વાત ચાલે છે; પણ તે તો એ કબૂલ કરશે નહિ.'

' કોણ કબૂલ કરશે નહિ ? '

' કમલા '

' કમલા ? પરણશે નહિ ? ખરેખર ?'

' હા '

' કેમ ? '

બાલિકા હવે વધુ જવાબ આપી શકી નહિ. વિશ્વેશ્વર સમજી ગયો કે આ બાલિકાઓ આ બાબતમાં રમતાં ખેલતાં ગામમાં તેને જ વર તરીકે મનથી માની લઇ તે બાબત અનેક જાતની કલ્પનાઓ કરી અંદર અંદર સલાહ—મસલત પણ ચલાવી ચૂકેલી જણાય છે. તેના હાસ્યનો વેગ ઉત્તરોત્તર વધતો જતો હોવા છતાં આ બાલિકાને શરમાવવી ઉચિત નથી એમ સમજી ગંભીર ચહેરે તે બોલ્યો ' તેની સાથે જ પરણી જવાનું તેને કહી દેજે. ગામમાં ખૂબ રંગરાગ ધામધૂમ થાશે. અમને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જાતજાતનાં પકવાન્નો-ફળો, મિષ્ટાન્ન જમવાની મઝા પડશે. એ લોકો બહુ જ મોટા માણસ-પૈસાદાર-છે.'

શરમાઈ જઈ આંખો નીચી ઢાળી સતી બોલી 'તમે પણ મોટા માણસ ક્યાં નથી! તમે પણ ખૂબ ધામધૂમ કરજો ને!'

'ગાંડી થઈ છો. એમની સાથે અમારી સરખામણી થાય?'

'ત્યારે તમે શું ના કહો છો? શું કહો છો?'

વિશ્વેશ્વર વળી હસી પડયો. મહામહેનતે મોઢું પાછું ગંભીર કરી તે બોલ્યો 'હું એમ કહું છું કે જો હું વર થાઉં તો મિષ્ટાન્ન ભોજન, ફળફળાદિક હું ખાઇ શકું નહિ. મારે તો ઉપવાસ કરી ભૂખે જ મરવું પડે. ઘણા વખતથી નક્કી કરી રાખ્યું છે કે આ લગ્નમાં ખૂબ પેટ ભરીને ખાઇશ. તેથી વર બનવાનું હું કબૂલ કરી શકતો નથી- સમજી?'

સતીને દુઃખ થયું. પણ વિશ્વેશ્વરની વાત સાંભળી તેને હસવું પણ આવ્યું. તેણે કહ્યું: 'તમે મશ્કરી કરો છો!'

'ના, ના, સાચું જ કહું છું, એ લોકોની આ વાત માન્ય રાખી શકતો નથી તેથી, મને બહુ જ દુઃખ થાય છે. પણ શું કરું; કહે? ખાવાની આશા મારાથી કોઇપણ રીતે છોડી શકાતી નથી.'

હવે સતીએ ચાલવા માંડયું. વિશ્વેશ્વર બોલ્યો 'તારું નામ શું?'

'સતી'

'તારો મોટો ભાઈ ઘેરે આવ્યો કે નહિ? તારા બાપુ મને તે દિવસે કહેતા હતા --'

'હા,' કહી સતી થોડે દૂર ચાલી ગઈ. અચકાતાં અચકાતાં વિશ્વેશ્વરે પૂછ્યું: 'તારા બાપુ તારાપુરને બંગલે રોજ જાય છે ને?'

ચાલતાં ચાલતાં જ સતીએ જવાબ આપ્યો: 'જાય છે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હજુ પણ કાંઇક વધુ પૂછપરછ કરવાની વિશ્વેશ્વરની ઈચ્છા હતી, તેમને કાંઇ દુઃખ તો નથી, કાંઇ જોઈતું કરતું તો નથી ને – પણ આવી વાતની શરૂઆત થતાં જ સતીએ ચંચલ ભાવથી ચાલવા જ માંડયું અને તે પોતે પણ સંકોચ છોડી શકયો નહિ, પૂછવાની પણ હિંમત થઇ નહિ. રામશંકર ભટ્ટાચાર્ય તે દિવસ પછી તેને કોઈ દિવસ મળ્યા નહોતા અને રખેને તેમને કાંઇ ઓછું આવી જાય એ વિચારે એક બે વાર તેમની પાસે જવાનો વિચાર કર્યાં છતાં પણ તે જઇ શકયો નહોતો! આખરે એમના તરફથી કોઈપણ જાતના ખબર ન મળવાથી તેણે એમ સમજી મન વાળ્યું હતું કે તેમને કાંઇ મૂંઝવણ નહિ હોય. તે દિવસે આ અનાહારી કુટુંબ ઉપર આવી પડેલી આફતથી ઉગરવાનો જે માર્ગ તે દેખાડી શકયો હતો તે યાદ આવતાં તેણે આકાશ તરફ જોઈ ભગવાનને ઉદ્દેશીને પ્રણામ કર્યાં.

૪

રામશંકર ભટ્ટાચાર્ય એવી ધારણા બાંધી બેઠેલા હતા કે દર મહિને દશ રૂપિયાનો પગાર કમાઇ લાવતાં હવે તેઓ સ્ત્રી–પુત્ર–કન્યાઓ તરફની બધી ફરજોમાંથી મુક્ત થયા છે, તેમના વિષે વધુ કાંઇ વિચાર કરવા જેવું કે કાર્ય કરવા જેવું કાંઇ જ નથી. તેથી જ તેઓ નિશ્ચિત મનથી વખતસર સ્નાનપૂજા – આહારથી પરવારી બે ત્રણ ચલમ તમાકુના ધુમાડા કાઢી જરા ઉંઘી જતા, પછી ઉઠી કાળજીપૂર્વક રાખેલા પાણીથી હાથ–મોં ધોઈ, કપડા–પછેડીને જરા ઝાટકી સાફ કરી પહેરી, નોકરી પર જવા બહાર નિકળતા; રાતે આઠ નવ વાગે ઘેર આવી ફરીથી તેમના વાસ્તે કાળજીપૂર્વક ઢાંકી રાખેલ સહેજ ગરમ આહારને ઈન્સાફ આપી ક્ષુધા–નિવૃત્તિ કરી નિરાંતે સૂઇ જતા.

પુત્ર હરિશંકરે ઘણા દિવસથી પાઠશાળામાં જવું છોડી દીધું હતું. ચાંદપુરના જમીનદારના પુત્રોની સોબતમાં તે વધુ વખત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રહેવા લાગ્યો હતો; કારણ કે આ શેઠીઆઓના શોખના થિયેટરમાં તે અત્યંત ગૌરવમય વસ્તુ બની ગયો હતો. નારી–ચરિત્રનો પાઠ ભજવવામાં તે બિનહરીફ પૂરવાર થયો હતો અને એ વેશ એને બહુ જ સારો શોભતો પણ હતો. તેથી આ લક્ષ્મીપુત્રો તેને છોડતા નહોતા. મહિનામાં જે બે ત્રણ દિવસ તે ઘેર આવતો તે બે ત્રણ દિવસો માતા, ભાઈબ્હેનને સંતાપી રોવડાવી પોતે પણ ક્રોધે ભરાઇ – કંટાળી ચાલ્યો જતો. આ કદર્ય ઘરનાં કદર્ય આહાર ને કદર્ય શય્યા તેને હવે બિલકુલ દીઠાં ગમતાં નહોતાં. ભટ્ટાચાર્યને આ બાબત કાંઇ ખાસ ચિંતા કે વ્યાધિ કરવા કારણ નહોતું. મોટા માણસોની નજરમાં આવતાં આખરે કાંઇ નહિ તો એને પોતાને કોઇ સારી નોકરી ચાકરી તો મળી જશે, એમ સમજી અને પુત્રનો રૂઆબ, ધોતી, શર્ટ, છડી, સિગરેટનો બહાર જોઈ પરમ આનંદથી તેઓ તમાકુ ખેંચ્યે રાખતા હતા. ફકત જાહ્નવીદેવી છાનાં છાનાં આંસુ લૂછતાં. માની આંખમાં આંસુ જોતાં બે પુત્રીઓ પણ રડી પડતી.

ફકત આ ત્રણ પ્રાણીઓને જ કયાંય વિશ્રામ નહોતો. ઘરના કામકાજથી પરવારી નવરાશના વખતમાં જાહ્નવી રૂ પીંજવું, સુતર કાંતવું, જનોઇઓ બનાવવી, શણની દોરી વણવી વગેરે ઘણાં કામો કરતી. બે કન્યાઓ પણ મૂંગે મોઢે માતાના આ કામમાં મદદ કરતી. જાહ્નવી ભરત ગૂંથણ સીવણ વગેરે સોયનું કામ સારૂં જાણતી હતી, પણ તેમાં પૈસાની તેટલી આવક થતી નહિ તેથી જ આવાં અલ્પ વ્યયસાધ્ય કામ દ્વારા બે પૈસા ઉપાર્જન કરી ઘરમાં જોઈતી અવશ્યક વસ્તુઓ લાવવાના ખરચમાં કાંઈક પૂર્તિ કરી તે સંસારશકટ જેમ તેમ ગબડાવ્યે જતી હતી. દશ રૂપિયાથી ઘરનો ખરચ ચાલતો નહોતો તે ઉપરાંત, ભવિષ્યની ચિંતા. ટાણે કટાણે પણ પૈસાની જરૂર તો પડે જ. તેથી કાંઇક સંચય કરવાની પણ જરૂર તો હોય જ. પતિની તો આ રૂગ્ણ સ્થિતિ. તે તો દમના રોગી, કન્યા બે મોટી થઇ હતી. રૂપ હોય તેથી શું ? રૂપ અને ગુણ જેનાથી ઢંકાઈ જાય તે વસ્તુનો ઘરમાં અભાવ હતો. કોણ એમને પરણે અને કોણ એમની સગાઈ કરવાનો યે પ્રયત્ન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરે ! જાહ્નવી મનમાં ને મનમાં દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી ભગવાનનું સ્મરણ કરતી.

સ્તબ્ધ બપોરઃ વાસણ માંજવાં, છો-ચોકડી ધોવાં વગેરે બધાં કામ પૂરાં થયાં હતાં. બિલાડી આરામથી તુલસીકયારાને છાંયે સૂઈ ગઈ હતી. કુતરો વરંડા પાસે છાયામાં પડયો પડયો ઘોરતો હતો. ફળિયામાં વાવેલાં દુધી પતકોળાનાં પાંદડાં તાપમાં કરમાઇ જઇ બળી જતાં હતાં. વાળી ઝાડીને આરસી જેવા સાફ રાખેલા ફળિયાના એક ખુણામાં કેળનું ઝાડ તાપની અવગણના કરી અભિમાનથી માથું ઊંચું રાખી પોતાની શ્યામ કાંતિથી જોનારની આંખોને ઠંડક આપતું હતું. આંબાના ઝાડમાં નાની નાની કેરીઓ ટકટક ઝૂલી રહી હતી. ઝાડનાં પાંદડાંઓની વચ્ચે બેસી પાકેલી કેરીઓનો આસ્વાદ લઈ તુષ્ટ બનેલી કોયલ વચ્ચે વચ્ચે ટહુકાર કરતી હતીઃ કુ – ઉ – ઉ – કુઉ – ઉ-ઉ. જાહ્નવી થોડુંક શણ લઇ તેને પાણીમાં ભીંજવવા લાગી, સાવિત્રી શણને પાછું ભેળું કરી નીચોવવા લાગી, સતીએ એક વાર મા તરફ જોઇ અચકાતાં અચકાતાં કહ્યું: 'મા, કમલા સાસરેથી આવી છે-એક વાર જઇ આવું ?'

'જા. પણ તડકો બહુ પડે છે, દિકરી. જરા મોડેથી જાય તો ન ચાલે ?'

'ભલે તડકો હોય. દિ'નમતાં વળી રસ્તે માણસોની અવરજવર થાય. સાવિત્રી, ચાલ આવે છે ?'

સાવિત્રીએ ડોકું ધુણાવી જણાવ્યું — 'ના'—

'ત્યારે હું કોની સાથે જાઉં, મા ! એકલી જાઉ ?'

માએ કહ્યું 'સાવિત્રી, જાને દિકરી. સતી એકલી કેમ જાય ?'

તાપથી લાલ થયેલું મોં ઊંચું કરી કપાળ પર ઉતરી આવેલી કાળા વાળની લટ પાછળ સેરવી દેતી વિનંતિસૂચક આંખોથી જોતી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાવિત્રી બોલી ' તમે કાલીને તેડીને જાઓને બ્હેન ! હું આજ માની સાથે દોરડું વણી જોઇશ. જોઉં, મારાથી થાય છે કે નહિ. તેથી હું આજ નહિં આવું.'

ભાઇ કાલીપદને સમજાવી ફોસલાવી લાલચ આપી અને તેના માથા ઉપર એક ભીનો ટુવાલ વીંટી પોતાની કેડે બેસાડી સતી ઘરમાંથી બહાર નીકળી. માએ તેને મોટે સાદે બોલાવી કહ્યું ' એક અંગુછો માથે રાખ્યો નહિ સતી ! – તડકો લાગશે.' તેના કહેવા પર ધ્યાન ન આપતાં સતી ચાલી ગઇ.

મોટાઓનાં ઘરની અંદર દાખલ થતાં જ જાણે પગ કંપી ઉઠે. આજથી લગભગ બે વર્ષ ઉપર કમલા સાસરે ગયેલી તે પાછી પિયેર આવી નહોતી. તે દિવસ કરતાં તે હવે ઉંમરે મોટી થઈ હતી. શરમાળ-પણું પણ વધ્યું હતું. ધનગર્વિતાઓ કોઇ સહેજમાં કાંઈ બોલે નહિ છતાં ધારી ધારીને સામું પણ જોયાં કરે. સતીએ મનમાં વિચાર કર્યો કે બીજી વખત અહીં આવવું નહિ. પણ કમલા દોડી આવીને જ્યારે તેને ગળે બાઝી પડી ત્યારે સતીનો સમગ્ર વૈરાગ ઉડી ગયો. બે વર્ષમાં કમલા વધુ સુંદર બની હતી. શરીર પણ પુષ્ટ બન્યું હતું. વસ્ત્ર. આભરણુ અને સૌભાગ્યનાં તેજથી આખું શરીર જાણે ઝગમગાટ કરી રહ્યું હતું, સતી કાંઇ બોલી નહિ માત્ર મુગ્ધ દષ્ટિએ તે કમલા સામું જોઇ રહી. કમલા પણ પ્રથમ તો કાંઇ બોલી શકી નહિ, આ જાણે બે વર્ષ પહેલાંની સતી જ નહિં. દરિદ્રતાની વચ્ચે રહેલ છતાં તે ગર્વિત–સુંદર મુખડું કોઇએ જાણે ભાંગીને ભુકકો કરી નવું ઘડયું હતું. કાંઠે તે જરા લાંબી થઇ હતી, પણ શરીરે જરા કૃશ દેખાતી હતી. તેલ નાખ્યા વગરના માથાના રૂક્ષ વાળ જાણે તેના ક્ષીણ સુકુમાર દેહને છાયા કરતા હોય તેમ તેના માથા પર પથરાઇ રહ્યા હતા, અધર ઉપર શાંત હાસ્ય, છતાં ઉજ્જવલ મોટી બે આંખો વિષાદમય હતી. કમલા તેને ગળે વળગી બોલી ' આટલી કહણુ થઈ છે તું બ્હેન ! આ ૪ ત્રણ ત્રણ દિવસથી આવી છું ને ફકત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આઠ દિવસની તો રજા મળી છે. મને જો બહાર જવાની રજા હોત તો હું તારી પાસે દોડીને આવત, પણ શાબાશ છે તારા જીવને યે બ્હેન.' સતી જરા હસી.

વળી કમલા બોલી ' આટલી બધી સુકાઇ કેમ ગઈ બ્હેન ! '

' સુકાઇ ગઈ ! ના – રે – ના, આજ કેટલા બધા દીવસ ' પછી આપણે મળ્યાં ? '

' લગભગ બે વર્ષ થવા આવ્યાં. બ્હેન, હું એવી જગ્યાએ જઇને પડી છું કે એક દિવસ પણ ક્યાંય જવાની વાત પણ ન થાય. આ અહીં આઠ દિવસની રજા પણ કેટલી વિનંતિ - કાકલુદી કરી ત્યારે મળી છે.' કહી કમલા જરા હોઠમાં હસી. તેને સ્મિત કરતી જોઇ સતીએ પણ જરા સ્મિત કર્યું. તે બોલી ' કોની વિનંતિ–કાકલૂદી કરવી પડી અહીં આવવા સારૂ ? ઘરના માણસોની ? '

' કોની વળી ? સાસુ સસરો કાંઈ એમના દિકરાની વાત ઠેલી શકે ? મારી જેઠાણીને વચ્ચે વચ્ચે પીયર જવાની રજા મળે છે ખરી, પણ મારા નસીબમાં એ લખ્યું નથી, બ્હેન. મારી જેઠાણીને હું આ વાત કહું ત્યારે તે મારી કેટલીયે મશ્કરી કરે, અને કહે ' વહુ, તું નવી છો ને, જરા ધીરી ખમ થોડા દિવસ, પછી એવું કાંઇ નહિ રહે, અમે પણ નવાં હતાં ત્યારે એમ જ હતું ! ' આ તે કેવા માણસ બ્હેન ? બાપને ઘેર પણ આવવા દીએ નહિં ! '

બન્ને વાતો કરવા લાગી. કમલાના સુખ-સૌભાગ્યનું વર્ણન સાંભળી સતી ખરેખર રાજી થઇ. બે વર્ષ પહેલાંનો બનાવ તેને આ પહેલાં કોઇ કોઇ વખત યાદ આવતો. કોણ જાણે કમલા સુખી હશે કે દુઃખી, એ વિચાર કરતાં તે આકુળ વ્યાકુળ થઇ જતી. લગ્ન વખતે કમલાનું નિસ્તેજ મુખ અને વિરક્તિભર્યાં આંખોનો ભાવ જોઇ સતીને બહુ જ દુઃખ થયું હતું. વિશ્વેશ્વર તરફ પણ તેને મનમાં ગુસ્સો આવ્યો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આટલે દિવસે તેની તે આશંકા નાશ પામી; છતાં એક જાતનું ભારે કુતૂહલ તેના મનમાં ઉછાળા મારવા લાગ્યું. કાંઇક એકાદી વાત પૂછવાનું મન થતું હતું, પણ અનુચિત સમજી તેણે તે ઇચ્છાને રોકી. ઘણીવાર સુધી વાતચિત કર્યા પછી કમલા બોલી 'હું મારી જ વાત ફક્ત તને કહ્યે જાઉં છું – તું તારા સુખદુઃખની વાત તો કાંઈ કહે.'

'મારે શું કહેવાનું હોય ?'

'સગપણ, લગ્નની વાત. હજુ કેટલા દિવસ આમ લડથી રહીશ – લગ્ન કરવાં નથી ?'

સતી જરા હસી.

'હસીને વાત ઉડાડી દે માં – કહે, તારા વિ'વાની વાત કાંઇ થાય છે કે નહિ ?'

'તેની મને શું ખબર પડે ?'

'નાની કીકલી ખરીને ! તારી સાથે જન્મેલાં ઝાડ અને પથ્થરો પણ હવે તો ક્યાંય જણાતાં નથી (એટલે કે તારી ઉમ્મર એટલી મોટી થઈ છે.)

'તે શું ઉપાય. વિંવા કાંઈ એમ ને એમ થઇ જાય શું કમલા ? મા–બાપ પાગલ થઈ જશે, ઘરબાર બધાં વેચાઇ જશે, બધાં શેરીમાં ઝાડ નીચે આવી ઉભાં રહેશે ત્યારે વિ'વા થશે !'

'આહ ! તું શું ઢંગધડાવગરનું બોલે છે ! તું આવી રૂડી રૂપાળી ! તને તો ગમે તે માણસ આનંદથી લેવા તૈયાર થઇ જાય !'

'તું લઈશ ? બોલ લેવી હોય તો ' કહી સતી હસી, પણ એ હાસ્ય જોઇ કમલાની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં. ધીમે સાદે તે બોલી 'એમ છે કાં બ્હેન, ત્યારે કેમ થશે ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'શું થાય વળી ! આમ જ રહીશ અને મા–બાપનાં લોહીનું પાણી કરીશ. જેમ છું તેમ જ રહેવામાં મને કાંઇ બહુ અઘરૂં લાગે છે એમ માનીશ માં. મને માત્ર એક જ ચિંતા રાતદિવસ બાળી રહી છે કે આટલાં દુઃખોમાં વળી હું કયાં મા–બાપને ગળે ફાંસો થઇ પડી !'

'કેમ ઉઠી !'

'હવે બેસીશ નહિ. દિવસ નમતાં રસ્તામાં માણસોની અવર જવર થાય, હવે જઇશ બ્હેન.'

'કાલ આવીશને !'

'કાલ કદાચ નહિ બને. તું છો ત્યાં સુધીમાં વળી એક દિવસ આવી જઇશ.'

'એક દિવસ આવી જઈશ ? તું આવી થઈ ગઇ છો સતી ! હું મિનિટે મિનિટે કયારે તું મને મળીશ એમ ઝંખ્યા કરૂં છું ત્યારે તું ટાઢે કોઠે કહે છે કે એક દિવસ આવીશ ! ઠીક – બ્હે – ન, ઠીક; જેવી તારી મરજી; બીજું શું ?'

હસીને, ભાઇને કેડ પર બેસાડી સતી ઘેરે ગઇ. જઈને જોયું તો ત્યાં ધમાલ મચી રહી હતી 'આવડી મોટી ચૌદ વરસની લડધી દીકરીને નગરશેઠને ઘેર જવાની રજા દેતાં તમને શરમ ન થઈ કાંઈ ?' રહી મોટાં કાકીએ લજ્જાથી, તિરસ્કારથી, ગળાંનો અવાજ ત્રીજા સપ્તકના સપ્તમ સૂરમાં ચડાવી દીધો હતો. 'આજ મારા દિયર ઘેર આવે પછી વાત. આનો કાંઇક ઉપાય કર્યાં પછી જ હું પાણી પીશ.'

રાતે આઠ વાગ્યા પછી રામશંકર ઘેર આવ્યા. સાવિત્રીએ આવી તેમને હ થ પગ ધોવાનું પાણી આપ્યું. હાથ મોં લૂછવા ટુવાલ આપ્યો અને પછી એક પંખો લઈ તેમને વાયુ ઢોળવા લાગી. જાહ્નવીએ થાળીમાં જમવાનું પીરસ્યું, રામશંકર ભોજન કરવા બેઠા. સતી આટલી વાર થયા કાલીપદને ઉંઘાડવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી, હવે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તે અકળાઈ જઈ તેને પથારી ઉપર પડતો મૂકી પિતાની પાસે આવી બેઠી. કાલીપદ ઘાંટો પાડી રડવા લાગ્યો. સતીએ સાવિત્રીને કહ્યું 'તું જા, હું બાપુને પંખો કરું છું.' સાવિત્રી ભાઇને કેડે બેસાડી ચાંદો દેખાડી બાહુપાશમાં તેને આમ તેમ ડોલાવતી ડોલાવતી હાલરડાંની આવૃત્તિઓ કરવા લાગી. બાલક પણ મોટી બ્હેનને સાથ પુરાવતો હોય તેમ વચ્ચે વચ્ચે – આ – આ – હાં – હાં – કરતો ઝોલા ખાવા લાગ્યો.

જાહ્નવી બારણા પાસે ઊભી ઊભી પતિને જમતા જોઇ રહી હતી. એક દીપકના ઉજ્જવળ પ્રકાશમાં તેની નજર સતીના મોં ઉપર પડી. બહારનાં પ્રસ્ફુટ ચન્દ્રતેજમાં દરિદ્ર (ગરીબ) ના જીર્ણ આંગણામાં ઉગેલા આ અર્ધસ્ફુટ કુસુમ – કલિકા તરફ તેણે નીરખીને જોયું. અજાણતાં તેનથી એક નિસાસો નંખાઈ જવાયો. નિસાસાનો અવાજ સતીને કાને પડતાં તેણે એક વાર મા સામું જોયું.

મોટાં કાકી આટલી વાર નસ્કોરાં બોલાવતાં ઉંઘતાં હતાં. યથાસમયે એમની કાગનિદ્રાનો ભંગ થયો; ગંભીર લાંબી ફાળો ભરતાં રસોડા તરફ ચાલ્યાં. બધાં મનમાં ને મનમાં ગભરાઈ ઉઠયાં. કાકી ધીમે ધીમે રસોડામાં આગળ વધ્યાં અને એક પાટલો બિછાવી રામશંકરની સામે બેઠાં રામશંકરે જમતાં જમતાં મોં ઉંચું કરી એકવાર તેમની તરફ જોયું અને કાંઇપણ ન બોલતાં ફરીથી જમવા માંડયું. હવે મોટા કાકીની ધીરજ રહેવી મુશ્કેલ થઇ પડી. કાંસીયાંના સૂર જેવો અવાજ કાઢી ઝણકાર કરી તે બોલી ઉઠયાં —

'હું એમ કહું છું કે આમ ઓગાળ્યે તો જાઓ છો' પણ આ તરફ અહીં ચૌદ વરસ અને બાર વરસની બે દિકરીઓ ગળામાં ફાંસીની માફક આડી આવે છે તેની કાંઇ ખબર પડતી નથી? શુધ બુધ કાંઈ છે કે નહિ! આંખો છે કે ગુમાવી બેઠા છો?'

રામશંકર જરા ચિડાઇને બોલ્યા 'તે શું કરીએ? રૂપિયા ન હોય ત્યાં હું છોકરીઓને કયાંથી પરણાવી સાસરે વળાવી શકું?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'તો બાપ થવાનું તમને કોણે કહ્યું હતું ? એ છોકરીઓ મન મારેલી થઈ બહાર ફરતી ફરે. બિચારી દીકરીઓનાં મોઢાં સમુંયે કોઇ જોવાવાળું છે ? આ તમે મા-બાપ કે કસાઇ બાપુ ! મનમાં કોઈ દિ' વિચાર પણ આવતો નથી ! નિરાંતે કોળિયા મોઢામાં મૂકયે જ જાઓ છો, તમને ગળે કેમ ઉતરે છે ?'

જાહ્નવી ધીમે સાદે બોલી 'જેઠાણી, હમણાં એ બધી વાતો શું કામ ઉપાડો છો ? એ બધું તો જે છે તે છે જ. હમણાં જર—' કાકીમાનો કંઠસ્વર હવે ગગનભેદી બન્યો – 'આટલા સારુ તો આ તમારા સંસારમાં એક ઘડી યે રહેવાની મરજી વધતી નથી. પડોને ઊંડી ખાડમાં. મારે શું કામ પેટ બળતરા કરવી જોઇએ ! માબાપ જ્યારે આમ નફકરાં છે તો પાછી હું વચમાં કાં 'વરની ફુઈ' થઇ દોડી મરૂં ! મારે શું પંચાત ! હું તો કાંઇ નાત બહાર નહિ થાઉં, મારે મોઢે તો કાંઇ ચુનો-મસ ચોપડાશે નહિં-અને મારા દુશ્મનો પણ કાંઇ હસવાના નથી !'

રામશંકર જમવાનું છોડી ઉઠવા ગયા. સતીએ બન્ને હાથ વડે પિતાના પગ પકડી રાખ્યા 'બાપુ ઉઠો માં, જમી લ્યો, બાપુ.'

રામશંકરે ગુસ્સાથી પગ છોડાવી લઇ કહ્યું 'કાં તો તમે બેઉ મરો ને કાં તો હું —' બોલતાં બોલતાં તેમને હાંફ ચઢી આવી. ખાંસી ખાતા ખાતા તે જમીન ઉપર લગભગ સૂઇ જ ગયા.

જાહ્નવી હાંફળી ફાંફળી દોડી આવી. પતિને પકડી રાખી તેની પીઠ ઉપર અને છાતી ઉપર હાથ ફેરવવા લાગી. સાવિત્રી દોડી આવી પિતાને વાયુ ઢોળવા લાગી. સતી કાષ્ટની જેમ જડવત બેસી રહી.

પ્રકૃતિસ્થ થઇ સ્ત્રીની કાકલુદી ભરેલી ઘણી સમજાવટ પછી રામશંકરે અધુરૂં ભોજન પૂરૂં કર્યું. જાહ્નવી પતિને પાન-સોપારી-તમાકુ દેવા ગઈ, સતી ધીમે ધીમે રસોડામાંથી બહાર નિકળી અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોતાની પથારી ઉપર જઈ પડી. પતિને સ્વસ્થ કરી જાહ્નવી રસોડામાં આવી. ત્યાં જોયું તો થાળી પાસે બેઠી બેઠી ઝોલા ખાતી સાવિત્રી પંખા વડે બિલાડીને હાંકતી હતી; જાહ્નવીએ પૂછયું ' સતી ક્યાં ગઇ ? ' ' મોટી બ્હેન સુવા ગઇ, તું ભાત કાઢ; હું બોલાવી લાવું. ' સાવિત્રીએ જઈને હાક મારી ' મ્હોટાં બ્હેન, ચાલો જમવા.' મ્હોટી બ્હેને કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિં.

' મ્હોટાં બ્હેન જમવા ચાલો, બા બેસી રહ્યાં છે. ચાલો ઉઠો ' મ્હેટી બ્હેન ઉઠી નહિ.

' ઉઠો મ્હોટાં બ્હેન, તમને પગે લાગું. બાપાના કહેવા ઉપર કાંઇ આમ રીસ કરાય ? – તેમને આવું બોલતાં કેટલું દુઃખ થતું હશે તે તો તમે મારા કરતાં વધુ સમજો છો, ઉઠો મ્હોટાં બ્હેન. '

મોં ઉપરનું વસ્ત્ર આઘું સેરવી ગળગળે સાદે સતી બોલી ' તું જા. મારે આજ જમવું નથી, ભૂખ લાગી નથી. તમે બધાં જમી લ્યો, જાવ.'

' ત્યારે હું આજ તમારા પગ ઉપર માથું પછાડી મરીશ. ઉઠો મ્હોટાં બ્હેન, ચાલો. '

' સાવિત્રી, ડાહી બ્હેન મારી, મારું કહ્યું માન. તું જઇને જમી લે, જા. મારી તબિયત આજે બરાબર નથી. '

' એ હું કાંઈ સાંભળવાની નથી, જે ભાવે તે બે કોળિયા તમારે ખાવા જ પડશે. '

જાહ્નવીએ આવી સતીનો હાથ ઝાલી તેને ખેંચીને બેઠી કરી, અને કહ્યું ' તમે બે બ્હેનો પણ જો આમ નાદાન થશો તો મારું મોત જ આવ્યું સમજવું. ચાલ, જમવા ચાલ જોઇએ. '

બધાંએ જઇ મૂંગે મોઢે જમી લીધું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સવારે રામશંકરે થોડીક ચલમ તમાકુ ગડગડાવી વિચાર કરીને કહ્યું 'જો' મુરતિયો જોવાનું તો આજથી જ શરૂ કરી દઉં છું, પણ આપણી મૂડીમાં તો ફક્ત આ ઘર સિવાય બીજું કાંઇ નથી. ગમે તેવા મુરતિયાના હાથમાં દીકરીને સોંપશું તો પણ કાંઇ નહીં તો ચારસો પાંચસો રૂપિયા તો જરૂર જોઇશે. ઘર વેચવું પડે કે ગીરો મૂકવું પડે તેમ છે; તે સિવાય બીજો કોઇ ઉપાય નથી. નગરશેઠ ઘર ગીરો રાખી પૈસા ધીરે એમ હોય તો તેને જઇ પુછું – મહેનત કરૂં.'

જાહ્નવીએ કહ્યું 'પહેલાં મૂરતિયો તો ગોતો. પછી રૂપિયા પૈસાની વાત.'

રામશંકરે કહ્યું 'તું એમ કહે છે પણ હું તો જાણું છું ને, પહેલાં રૂપિયા પૈસા ગોતવા નિકળવું સારૂં છે. જેટલો ગોળ નાખશું તેટલું ગળ્યું થશે! જેટલા રૂપિયા મેળવી શકશું તેટલા પ્રમાણમાં તેટલો સારો મૂરતિયો મળશે. આ છોકરીને પાપે આ બાપદાદાનાં ખોરડાં પણ આ વખતે જાશે.'

જાહ્નવી એક વાર ઘરમાં આવી જોઈ ગઈ. તો સતી સુઈ ગઇ હતી. ત્યારે તો તેણીએ આ વાત સાંભળી નથી. તેણે એક છૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો.

૫

અન્નપૂર્ણા માસીના સાવિત્રી વ્રત ઉજવવાના ઉત્સવની તૈયારી ધામધૂમથી થવા માંડી હતી. ફળિયામાં મોટા મોટા ચુલાઓ ખોદાયા અને તેના ઉપર જાતજાતની મિઠાઇઓ વગેરે બનવા માંડયું. કંદોઈઓ સંદેશ (એક જાતની મિઠાઇ) લાવી લાવી તેનું વજન કરી ગોંધાટ મચાવતા હતા. દૂધવાળાઓ દહીં દૂધથી ભરેલા હાંડાઓ લાવી ચોતરફ મૂકી ઘરમાં રહી સહી જગ્યા ભરી દેતા હતા પાડોશીઓ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લાકડાંની મોટી મોટી કથરોટોમાં ભીમ પરાક્રમ કરી મેંદો બાંધતા હતા; સુદર્શન ચક્રની જેમ ઝારો હાથમાં પકડી બ્રાહ્મણકુલતિલકો ભીમસેનને ભોજન પૂરૂં પાડે એવાં મોટાં કડાયાંમાં પુરીઓ તળતા હતા–મઘમઘાટથી દિગ્મંડલ પુલકિત થઇ ઉઠયું હતું. રસોઇનાં જાતજાતનાં વાસણો, રામકટોરા, અને પડિયા પતરાળાંથી ઓસરી ચીકાર ભરાઇ ગઈ હતી; નિ:સ્તબ્ધ ઘરે આજે જાણે આખી પોળને માથા ઉપર ઉપાડી લીધી હતી. માસીબા જે કાંઇ ફરમાસ કરે, તે અતિ આતુરતાથી તુરત અમલમાં મુકવા વિશ્વેશ્વર દોડાદોડી કરતો હતો.

વ્રત ઉજવી લેવાની શાસ્ત્રીય વિધિ પૂરી કરી રેશમી પટ્ટવસ્ત્ર (પીતાંબરી) માં સજ્જ થયેલાં અન્નપૂર્ણા ઠાકુરાણી (માસીબા) શાંતિદેવીની જેમ કયાં શું જોઇએ છીએ તેની પૂછપરછ કરવા મંડી પડયાં હતાં.

આખરે બ્રાહ્મણભોજન પૂરૂં થયું. અન્નપૂર્ણા પાસેથી પાન, જનોઇ અને દક્ષિણા લઇ બધા આશીર્વાદ આપવા લાગ્યા. અન્નપૂર્ણાએ વિશ્વેશ્વરને બોલાવી તેને બ્રાહ્મણોને પગે લાગવાનું કહી બ્રાહ્મણોને કહ્યું 'આને જ બધા આશીર્વાદ આપો.'

બહુ જ ધામધૂમથી સધવાઓને ભોજન કરાવવામાં આવ્યું. સતી અને સાવિત્રીને સાથે લઈ જાહ્નવી પણ જમવા આવી હતી. અન્નપૂર્ણાની મુગ્ધ દૃષ્ટિ વારેવારે સતી તરફ પડતી હતી. તાંબુલ, દક્ષિણા, વસ્ત્રાદિ ગ્રહણ કરી સધવાઓ જયારે એક પછી એક વિદાય થવા લાગી ત્યારે અન્નપૂર્ણાએ ધીમે મીઠે સાદે જાહ્નવીને કહ્યું 'વહુ જરા બેસો. પછી મને મળીને જજો.' જાહ્નવી બેસી રહી.

જરા વાર પછી ધમાલ ઓછી થતાં અન્નપૂર્ણા એક આસન ખેંચી લાવી જાહ્નવી પાસે આવી બેઠાં અને બોલ્યાં 'વઉ તમારી મોટી દીકરી કેટલા વરસની થઇ છે!'

ઝંખવાણે ચહેરે જાહ્નવીએ કહ્યું 'તેર ચૌદ વરસની થઈ હશે, બ્હેન.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'સગપણની વાત ક્યાંય ચાલે છે ?'

'પેરવી તો ચાલુ છે, પણ હજુ તો ક્યાંય ખાસ વાત ચાલી નથી.'

'આવી રૂપાળી છોકરી, ક્યારનીયે હાથમાંથી ઝડપાઈ જવી જોતી'તી ! તે આટલી વાર કેમ લાગે છે !' જાહ્નવી મૌન રહી. 'મને મારા વિશુ સારૂ આવી એક વહુ મળે તો !' નીચી નજર રાખી બેઠેલી સતીને પ્રસ્વેદ વળવા માંડયો.

ધીમે સાદે જાહ્નવીએ કહ્યું 'વિશુને કન્યાનો શો ટોટો, બ્હેન ! આના કરતાં પણ ઘણીએ સુંદર છોકરીઓ તેને મળશે.'

'તમારી દીકરીનાં વખાણ પણ બહુ સંભળાય છે. ડાહી, ગરીબ સ્વભાવની અને કહ્યાગરી છે. અવડી મોટી થઈ પણ મેં આ છોકરીએ ને એકેય વાર ક્યાંય બહાર જોઇ નથી. તે જુઓ વહુ, હું તમારી પાસે તુરતાતુરત માગું નાખું છું. મોટી દીકરી મને દ્યો.'

જાહ્નવી થોડો વાર તો વાક્‌શકિતહીન જ બની ગઇ મહા મુશ્કેલીએ ધીમે સાદે બોલી 'બ્હેન, મારી દીકરીનાં એવાં નસીબ ક્યાંથી હોય જે—'

'એ બધી વાત જવા દ્યો. આવી છોકરીનું નસીબ નહિ હોય તો કોનું નસીબ હોય ! દિકરી મારી જાણે સાક્ષાત્ રાજલક્ષ્મી. બહુ ધામ થાય છે ને દિકરી, લે જરા હવા નાખું.

-અન્નપૂર્ણા પોતાના વસ્ત્રના છેડાવતી સતીને હવા નાખવા લાગ્યાં તેમ તેમ આ બાજુ સતીને બમણો પસીનો થવા લાગ્યો. સાવિત્રી તેની પાસે જરા ભરાઈને બેઠી અને હસતે મુખડે વચ્ચે વચ્ચે પોતાની મોટી બ્હેન સામું જોવા લાગી.

-જાહ્નવી બોલી 'રાત પડી, બ્હેન, ત્યારે ? હવે અમે જઇએ.'

'મારી વાતનો જવાબ શું દયો છો સતી મને આપવી નથી ?'

'બ્હેન, સતીને જો તમારા ચરણમાં સ્થાન મળે તો તેનું એ મહાભાગ્ય. સતી તમારી થાય એમાં અમારે કાંઈ વાંધા જેવું કે કાંઇ કહેવા જેવું પણ શું હોય બ્હેન ! પણ વિશુનો મત મળશે ને !'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'સતીને જો તે પસંદ ન કરે તો હું જાણીશ કે તેના ભાગ્યમાં લગ્ન જ લખાયલાં નથી. પણ સાંભળો વહુ, આ વાત હમણાં બહાર ક્યાંય કોઇને કાને ન પડે. એવો જીદ્દી છોકરો છે કે બીજાને મોઢેથી વાત સાંભળશે તો કાંઇનું કાંઇ કરી બેસશે. હું એને ધીમે ધીમે સમજાવી પટાવી ઠેકાણે લાવીશ, તમે જરા પણ ગભરાશો નહિ. તમારી દીકરી પસંદ ન પડે એવો કોઇ છોકરો હોઈ શકે જ નહિ. હાલ મહિનો બે મહિના થોભી જજો; હું તમને વચન દઇ રાખું છું.'

ઘેર આવી જાહ્નવીએ આ બધી વાત પતિને કહી. ભટ્ટાચાર્ય સૂતા હતા ત્યાંથી બેઠા થઇ ગયા. બહુ જ રંગમાં આવી જતાં તેમણે 'હથેલીમાં ચાંદ' જ દીઠો. ત્યારે તો ફિકર જ શું ? વિશ્વેશ્વર એવો સમજુ અને શાણો છે કે તે કોઈ કાળે રૂપિયા માંગશે નહિ, ખોરાકનું આપણું બચી જશે. ખરચ જોગા પૈસા તો કોઈની પાસેથી ઉછીના લઈ લેશું એટલે થયું–શું કહે છે તું ? પછી ધીમે ધીમે ભરી આપશું' વગેરે વગેરે.

જાહ્નવીએ ટુંકમાં કહ્યું 'હમણાં એટલા બધા રાજી થાઓ માં. નસીબનાં લેખ હશે તો થશે. હજુ કાંઈ ચોક્કસ કહી શકાય નહિ.'

'ના,–ના, એ લોકો એકવચની માણસો છે, અને વિશુ બહુ જ ડાહ્યો, શાણો છોકરો છે. અને વળી અહીં મારી દીકરીનું રૂપ પણ કાંઇ ઓછું નથા તો. ગામમાં બીજી કોઇ આવી રૂપાળી છોકરી છે, કહે જોઉં ?'

કન્યાના રૂપના ગર્વથી તે એકદમ ગર્વિત થઇ ગયો. આ અતર્કિત, અસંભવિત ઉચ્ચ આશા તેના હૃદયમાં કેમ જાણે ક્યાંય ઠરી બેસતી નહોતી.

બે ચાર દિવસ પછી એક દિવસે અન્નપૂર્ણાએ સતી અને સાવિત્રીને જમવાનું નોતરૂં આપ્યું. સતી બહુ જ શરમાવા લાગી, પરંતુ ગયા સિવાય પણ ચાલે તેમ નહોતું. અન્નપૂર્ણાએ બન્ને બહેનોને મીઠો આવકાર આપ્યો. અને તેમને પોતાની પાસે બેસાડી વાતો કરાવવા માંડી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નાહીને ધોયેલું ધોતિયું પહેરી સફેદ જનોઇ લૂછતો લૂછતો વિશ્વેશ્વર જમવા સારૂ માસીબા પાસે આવ્યો. માસીબા પાસે બે છોકરીઓને બેઠેલી જોતાં જ એક વાર જરા થંભી જઇ વળી કાંઇક વિચાર આવતાં તે માસીબાની પાસે આવી ઊભો, અને પૂછ્યું 'આ બે છોકરીઓ કોણ છે, માસીબા ?'

માસીબા સકૌતુક બોલ્યાં 'તું જ કહે જોઇએ, કોણ છે ?'

વિશ્વેશ્વર ધારીધારીને જોવા લાગ્યો. સતી તો શરમની મારી નીચું જ જોઈ રહી. સાવિત્રી પણ શરમાવા માંડી. કારણ કે તે માસીબાની ઇચ્છા જાણતી હતી. વિશ્વેશ્વર થોડી વાર જોઇને બોલ્યો 'આ તો સતી છે, નહિ માસીબા ? અને પેલી ?'

'સતીની બહેન સાવિત્રી' 'જો તો ખરો વિશુ, કેવી છે બેય છોકરીઓ ?'

'ઘણી જ સુંદર. તમે એમને નોતરૂં આપ્યું લાગે છે, કેમ માસીબા ? આજ વળી કયું વ્રત છે ?'

વ્રત ન હોય તો જાણે પોતાના જણને નહિ ખવડાવાતું હોય કેમ ? હું અંદર જઇને થાળી પીરસી તમને બોલાવું છું તેટલી વાર તુ અહીં બેસી એમની સાથે વાતો કર.'

માસીબા રસોડામાં ગયાં. વિશ્વેશ્વર એક બારીની પાળ ઉપર બેસી બોલ્યો 'સતી, તારા નાના ભાઇનું નામ શું ? તેને કેમ તેડી ન લાવી ?'.

સતી શરમની મારી મરી જતી હતી. તેનું મોં લાલ ગુલાબની કળી જેવું રંગાઇ ગયું. કાનની પાસે ઝમ્ ઝમ્ થવા લાગ્યું. ગાલે શરમના શેરડા પડયા. કપાળ પરથી પસીનો ટપકવા લાગ્યો.

મોટી બ્હેનની મુશ્કેલી જોઈ સાવિત્રીએ મૃદુ સ્વરે કહ્યું:

'તેનું નામ કાલીપદ છે; તે સૂઇ ગયો હતો.'

'તારૂં નામ સાવિત્રી ખરૂં ?'

'હા.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'તું બહુ નાની હતી ત્યારે મેં તને જોઈ હતી. તેથી જ તને આજ એ ળખી શકયો નહિ. સતીને મેં ઘણી વાર જોઇ છે. સતી, તને લખતાં વાંચતાં આવડે છે ? કયાં કયાં પુસ્તકો વાંચ્યાં છે ? રામાયણ–મહાભારત વાંચ્યાં છે ?'

છતાં સતી જવાબ આપી શકી નહિ. તેને આટલી બધી શરમાતી જોઇ વિશ્વેશ્વર ભોંઠો પડી ગયો. સાવિત્રીએ સતીને બદલે જવાબ આપ્યો: 'મોટી બહેને રામાયણ મહાભારત-વાંચ્યાં છે.'

'તેં પણ વાંચ્યાં છે ને ?'

સાવિત્રીએ મસ્તક જરા નીચું નમાવ્યું.

જમી ઊઠીને બન્ને બહેનો પોતાને ઘેર ગઇ, તે પછી માસીબા બોલ્યાં 'એ બે છોકરીમાંથી વધુ રૂપાળી કોણ છે, કહે જોઇએ ?'

'વધુ રૂપાળી ?' વિશ્વેશ્વર જરા નવાઇ પામી બોલ્યો 'બે ય રૂપાળી. કોણ વધુ ને કોણ ઓછી, એટલી બધી બારિકાઈથી મેં જોયું નથી. પણ તમે આમ કેમ પૂછો છો માસીબા ?'

'તારામાં કાંઇ શાન આવી છે કે નહિ તેનું પારખું કરવા. સતીના ઉપરથી તો જાણે આંખો ઉપાડવાનું મન જ ન થાય.'

'ખરેખર ? તે હશે. છોકરી બહુ જ સારી હતી ખરી. એમના સંસારમાં હવે કાંઈ દુ:ખ તો નથીને, માસીબા ?'

'ના, દુ:ખ શાનું ? પણ છોકરી મોટી થતાં એ લોકો ભારી ચિંતામાં પડી ગયાં છે.'

'કેમ, ચિંતા વળી શાની !'

છોકરીને પરણાવી શકવાની શકિત ન હોય તો ચિંતા તો થાય જ ને ! ગાંઠે રૂપિયા નથી, અને સારો મૂરતિયો મળતો નથી, આવી રૂપાળી દીકરી !'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિશ્વેશ્વર એકદમ ઉત્સાહમાં આવી જઈ બોલ્યો ' તે તમે રૂપિયા ઉછીના શા માટે નથી આપતાં, માસીબા ! આહા, બિચારીઓ ! '

માસીબા ગુસ્સો દેખાડી બોલ્યાં ' મારે રૂપિયા મફતમાં આવે છે ખરાને ! ભારે શિખામણ દેવા આવ્યો. રૂપિયા હોય એટલે સારો મૂરતિયો મળી જતો હશે કેમ ! આવી છોકરીને લાયકનો મૂરતિઓ કાંઈ એમ સહેજમાં મળે ! '

' એ ખરૂં માસીબા ' ત્યારે હું હવે તપાસમાં રહીશ કેમ ખરૂં ને !–જો કોઈ સારો મૂરતિયો મળશે તો–પણ રૂપિયા તમે દેશો ને ? '

માસીબા હવે વધુ ધીરજ રાખી શકયાં નહિ. તેમણે કહ્યું: ' જા–જા, તારી સાથે મારાથી લમણાઝીક થતી નથી. આવા છોકરા યે કયાંય થતા હશે ! '

છોકરો માસીબના આ અકારણ ગુસ્સાનું કારણ ન સમજી શકતાં અમ્લાન પ્રફુલ્લ ચહેરે પોતાના વાચનગૃહમાં ચાલ્યો ગયો.

એકાદ મહિનાથી વધારે વખત વીતી ગયો હશે. એક દિવસ વિશ્વેશ્વર કાંઈ કામસર ભટ્ટાચાર્યના ઘર પાસે થઈને આવતો હતો. તેણે જોયું કે શુભ્ર સુંદર નગ્નકાય કાલીપદ એક વાછરડા સાથે રમતો રમતો એવો તો ઉન્મત્ત બની ગયો હતો કે ગાય તેને મારવા આવતી હતી તે તરફ તેનું ધ્યાન જ ન રહ્યું. એક મોટી છલાંગ ભરી વિશ્વેશ્વરે બાલકને તેડી લીધો અને સરકીને બાજુમાં ઊભો રહી ગયો. ગાય વાછરડાંને છૂટેલું જોઈ બાલકને છોડી દઈ વાછરડા તરફ દોડી. વિશ્વેશ્વરે બાલકને હેતથી પૂછયું: ' તારૂં નામ શું છોકરા ? '

ગંભીર મોં કરી તે છોકરો બોલ્યો ' છોકરો નહિ, હું કાલીપદ છું.'

' કાલીપદ, આ ગાય તને હમણાં જ શિંગડાં ભરાવી દેત તો ? '

' અરે, હું એને એક એવી તો લાકડી લગાવી દેત, મારવા આવે તો ખરી. '

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાલક હજુ પણ ધ્રૂજતો હતો. વિશ્વેશ્વર તેને પુનઃ પુનઃ સાંત્વના દેવા લાગ્યો. બારણા પાસેથી કોઇએ હાંક મારી 'કાલી' વિશ્વેશ્વરે ફરીને જોયું. સતી.

સતી પણ ખચકાઇને ઊભી થઇ રહી. વિશ્વેશ્વર તેની પાસે જઇ બોલ્યો: 'હમણાં જ આને ગાય વગાડી દેત, છોકરાંઓની જરા સંભાળ રાખવી જોઇએ.'

સતી કાંઈ બોલી નહિ. વિશ્વેશ્વર તેની કેડમાં બાળકને બેસાડવા ગયો. સતી જરા પાછી હઠી ગઈ. રખેને કોઇ જોઇ જાય એવી બીકથી તે ગભરાઈ ગઇ.

કાલીને પોતાની કેડેથી ઉતારી વિશ્વેશ્વર બોલ્યો 'એને તેડી લે, એ હજુ ધ્રૂજે છે.' સતીએ ભાઇને તેડી લીધો. શરમની મારી તે પોતે પણ ધ્રૂજતી હતી.

વિશ્વેશ્વર બોલ્યો: 'તમે બન્ને બ્હેનો હમણાં માસીબા પાસે કેમ નથી આવતી?'

કાંઈપણ જવાબ આપ્યા વગર સતી ઘરમાં ચાલી ગઈ. વિશ્વેશ્વર જરા દુઃખિત થયો. આવા સંજોગોમાં જરા વાતચિત કરવી કે જવાબ આપવો ઉચિત ગણાય, નહિ તો તદ્દન અકૃતજ્ઞતા જેવું દેખાય, શરમની માત્રા આટલી બધી વધુ હોવી એ જરાપણ શોભાસ્પદ ન ગણાય.

બે મહિના વીતી ગયા. માસીબાએ જોયું કે તેમના મૂર્ખ છોકરાને બધું સાફ સાફ બોલીને કહી દેવાની જરૂર છે. નહિ તો તે સમજશે નહિ અથવા સમજવા માગશે નહિં. એક દિવસે અચાનક વિશ્વેશ્વરને બોલાવી કાંઇ પણ પ્રસ્તાવનાનો આડંબર કર્યા વગર તે બોલ્યાં 'તારા સગપણનું મેં બધું ઠીકઠાક કર્યું છે. આવતા મહિનામાં સતી સાથે તારાં લગ્ન થવાનાં છે.'

વિશ્વેશ્વર તો એકદમ આભો જ બની ગયો. વિસ્મયનો પ્રથમ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ધકકો સંભાળી લઇને તે બોલ્યો ' એ શું માસીબા ! એ લોકો આપણા કાંઇક સગાં થાય છે ને ? '

' શું સગાં થાય વળી ? આપણી ન્યાતનાં. જરા છેટેના આપણાં સગાં, પણ તે સગપણમાં નડે તેમ નથી. '

' કેમ ન નડે ? જરૂર નડે, અરે છી; છી: સતીનો ભાઇ હરિ મને મોટાભાઇ કહીને બોલાવે છે. એ છોકરીઓએ પણ કેટલી યે વાર મને વિશુદાદા કહીને બોલાવ્યો હશે; છી છી: માસીબા ! '

' ત્યારે શું તારે પરણવું નથી ? પરણવું જ હોય તો પછી આવી છોકરી કયાંથી મળશે ? '

' તે જરૂર મળશે, માસીબા. અને કદાચ ન મળે તોપણ તમને કદરૂપી છોકરી નહિ લાવી આપું એટલી ખાતરી આપું છું. બસ થયું ને ? હમણાં મારા સગપણ-લગ્નની વાત કરજો માં માસીબા. '

' ત્યારે હજુ તું કયારે લગ્ન કરીશ, કહે જોઇએ ? ચોવીસ વરસ તો પૂરાં થવા આવ્યાં. હજુ શું સાવ નાદાન જ રહીને આવી નાદાની કર્યા કરીશ ? હું તને આજે છેલ્લી વાર કહી દઉં છું સાંભળ, મેં વચન આપ્યું છે. બે મહિનાથી તેઓ આશા રાખી વાટ જોતાં બેઠાં છે. હવે જો તું મારૂં આમ અપમાન કરીશ તો હું હવે તારા સંસારમાં રહેવાનો નથી. '

વિશ્વેશ્વર મહામુશ્કેલીમાં આવી પડયો. ' માસીબા, જયારે આટલા દિવસ મને માફ કર્યું છે તો કાંઈ નહિ તો બીજું એકાદ વરસ માફ કરો. તમને પગે લાગું, માસીબા ! હું મારૂં મન ઠીકઠાક કરી લઉં. '

' વારૂ, મન શું ઠીકઠાક કરવું છે, કહે જોઇએ ? લગ્ન શું કોઈ કરતું નથી ? '

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'તે શા માટે ન કરે? પણ મેં તો પહેલાં કોઇ વાર લગ્ન કર્યાં નથી; તેથી ડર લાગે છે, માસીબા. હું મારા મનને ઘણા વખતથી હિંમત આપતો આવ્યો છું, તેને હું જરા વશ કરી લઉં. પણ તમે જો આમ કરશો તો મારે એ આશા છોડી દેવી પડશે. માટે મને જરા વિચાર કરવાનો વખત આપો. આમ મને બાંધી દ્યોડામાં, માસીબા.'

હતાશ ચિત્તે માસીબા બોલ્યાં 'એ લોકો એક વરસ સુધી છોકરીને કુંવારી રાખી શકે તેમ નથી. છોકરી મોટી થઇ છે. હું તેમને મારૂં મોઢું દેખાડી શકીશ નહિં, વિશુ. મારે મોજુદપુર ગામ હવે છોડવું પડશે.'

'તમે છોડશો તો હું પણ છોડી દઇશ, માસીબા. જુઓ, સાંભળો. મારા કરતાં ઘણો જ ચડિયાતો જમાઇ હું તમને ગોતી આપીશ અને તેમ કરતાં જેટલા રૂપિયા દેવા પડશે તેટલા બધા ય હું દઇશ, પછી તો એમને દુ:ખ લાગવાનું કારણ નહિં રહે ને?'

'તારી મરજી પડે તેમ કર વિશુ—પણ આવી છોકરીને તું પગથી હડસેલી મૂકે છે, તે માટે તારે છેવટે પસ્તાવું પડશે.'

માસીબા નિરાશ ચિત્તે ચૂપ રહ્યાં. તેમને મનમાં બહુ જ દુ:ખ થયું. વિશ્વેશ્વર તે સમજી શકયો, છતાં પોતાના મનને વાળી શકયો નહિ. લગ્ન કરવા નહિં એ જ જાણે તેનું રટણ થઇ રહ્યું હતું. હવે તે કઇ રીતે પોતાને વરના વેશમાં શણગારાયલો જોવા ખુશી થઇ શકયો નહિં. સતીને કેવી મતલબથી માસીબા ઘેર તેડતાં હતાં તે હવે એ બરાબર સમજી શકયો. પોતે અજાણમાં સતી તરફ નિર્લજ્જ જેવું આચરણ કરતાં સતીનો તે લાલચોળ શરમીંદો ચહેરો આજ તેની નજર સામે તરી આવ્યો. આવેશમાં ને આવેશમાં તે બોલી ઉઠયો 'છી: છી: તે કોઇ કાળે બની શકે જ નહિં.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બીજે દિવસે રામશંકર ભટ્ટાચાર્ય પાસે જઇ બહુ જ આત્મીયતા દેખાડી વિશ્વેશ્વરે કહ્યું, કે તેણે એક સારો મૂરતીઓ જોઈ રાખ્યો છે અને બહેનના લગ્નમાં ભાઇનો જેવો અને જેટલો અધિકાર હોય તેવો અને તેટલો અધિકાર તે પોતે સ્વીકારી લઇ બધો ખરચ પોતાને માથે ઓઢી લઈ પોતે કૃતાર્થ થવા માગે છે.

રામશંકરે ગુસ્સામાં ચોતરફ અંધકાર જ જોયો. તેના સ્વમાનને સખત આઘાત લાગ્યો. તેની પુત્રી શું આટલી બધી હીન છે? અહંકાર ભરેલા સાદે તે બોલ્યા ' હું તારો ઋણી છું, બાપુ. એથી વધુ હું કાંઇ કહેવા માગતો નથી. મારી દિકરીનો ભાર હું જ ઉપાડીશ; તારે તે બાબત ચિંતા કરવાની જરૂર નથી.'

વિશ્વેશ્વરે બહુ જ આજીજી કરી સમજાવવા પ્રયત્નો કર્યા, પણ તે બ્રાહ્મણ એકનો બે થયો નહિં. તે ઉદાસ ચહેરે ત્યાંથી ઊઠીને ઘેર ગયો અને માસીબાને આ બધી વાત કહી. તેમણે દુ:ખથી, ભોંઠપથી-અભિમાનથી કહ્યું; ' હું થોડા દિવસ કાશીએ જઇને રહીશ, હવે હું આ લોકોને મોઢું દેખાડી શકીશ નહિં તું મને કાશી રવાના કરવાની તૈયારી કર.'

વિશ્વેશ્વર કાંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વગર બધી તૈયારીઓ કરવા લાગ્યો. માસીબા કાશી જવા રવાના થયાં. ગોઠવણ એમ હતી કે વિશ્વેશ્વરે તેમને થોડે સુધી મૂકી જઇ પાછા ફરવું, પણ વિશ્વેશ્વર તો ટ્રેનમાં ચડી બેઠો, માસીબા બોલ્યાં: ' તું ક્યાં ચાલ્યો?'

' જ્યાં તમે જાઓ ત્યાં. મને વળી બીજી વાર મા વિહોણો કરવો છે, માસીબા?'

માસીબા કશું બોલી શકયાં નહિં તેમણે વિશ્વેશ્વરનું માથું સ્નેહથી પોતાના ખોળામાં ખેંચી લીધું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૬

સર્વસ્વ ગુમાવી બેઠા પછી માણસમાં એક જાતનો જેવો તીવ્ર ભાવ આવે, મરણ પછી યંત્રણાકાતર મુખ ઉપર શાંતિનો જેવો પાંડુરંગી ભાવ ફૂટી નીકળે, સતીને પરણાવી દઈને રામશંકરે પણ એવા જ એક જાતના તીવ્ર ભાવના છૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો.

નવગ્રામવાસી સ્વનામખ્યાત તિનકડી લહીડીએ ફક્ત રોકડા ત્રણસો રૂપિયા 'પણ' લઇ તિલ કાંચનથી શુદ્ધ કરી સતીને પત્નીરૂપે ગ્રહણ કરી. બરાબર કહેવાયું નહી – કહો કે પત્નીનું પદ આપ્યું. કારણ કે લગ્ન પછી સતીને પતિને ઘેર જવું પડયું નહોતું. બ્રાહ્મણે માત્ર નિઃસ્વાર્થ પરોપકારની પરાકાષ્ટાનું પ્રદર્શન અને રામશંકર ભટ્ટાચાર્યનાં જાતિકુલનું રક્ષણ કરવા ખાતર જ (કન્યાને યોગ્ય ઉંમરે ન પરણાવી શકે તો નાત બહાર થાય) આ કાર્ય કર્યું હતું. જ્યારે જ્યારે એમના સંસારમાં અભાવ–રૂપિયાની તાણાતાણ–ની મૂર્તિ દર્શન દેતી ત્યારે ત્યારે કોઇ કન્યાદાયગ્રસ્ત વ્યકિતના આશીર્વાદ લઈ સાથે સાથે પોતાનો અભાવ પણ તે મટાડી દેતા. હાલમાં તેમને શંકા થવા માંડી હતી કે આ પ્રમાણેનો તેમનો આ વ્યવસાય વધુ વખત ચાલશે નહિ, કારણ કે હાલમાં ચિત્રગુપ્ત પણ તેમના ખાતાની આવકજાવકના સરવાળા પૂરા કરી લઇ બાકી કાઢવાની તૈયારીમાં હતો. તેથી જે થોડો સમય આ સંસારમાં રહેવાય તે સમય દરમ્યાન જેટલું પરોપકારનું કામ બની શકે તેટલું સારૂં.

પણ જવા દો એ વાત. રામશંકર ભટ્ટાચાર્ય હવે નિશ્ચિંત બન્યા હતા. કન્યા ન પરણાવી શકતાં નાત બહાર થવાના ભયથી તે મુક્ત થયા હતા, અને મૂડીમાં જે એકમાત્ર ઘર હતું તે પોતાના શરાફ શેઠને ત્યાં સાડાત્રણસો રૂપિયામાં ગિરો રાખી નિશ્ચિંત બન્યા હતા. કારણ કે તે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જાણુતા હતા કે આ જન્મમાં આ ઘર છોડાવવાનું તેમનાથી બનવાનું નથી. હવે આધાર હતો ફક્ત દશ રૂપિયાનો અને તે કમાઈ લાવતાં તેમના અકાલવૃદ્ધ જીર્ણ રોગી શરીરનો. આ શરીર તરફથી પણ તેમને નિશ્ચિંત થવાના દિવસો નજીક આવતા જાય છે, એ પણ તે સમજી ગયા હતા. જેટલા દિવસ આ શરીરમાં વીતતા હતા તેટલા પણુ તેમને બહુ જ અસહ્ય થઇ પડયા હતા. સતી સામે આવેતો તેને ગાળો આપી તડકાવી કાઢતા. કોઇ વખત ભૂલેચૂકે પુત્ર ઘેર આવે તો તેને પણ ગાળો ભાંડી શાપ દઈ ઘરમાંથી બહાર ચાલ્યા જવાનું કહેતા. નાના પુત્રને વિનાકારણ મારતા, સાવિત્રીને જોઇ મોઢું હાથે ાવડે ઢાંકી દેતા. જાહ્નવી અને ભાભી સાથે તો વાતજ કરતા નહોતા. પુત્રપુત્રીઓ કોઇવાર રડતાં તો કોઈ વાર ગુસ્સો પણ કરતાં. મોટાં કાકી બરાડા પાડી આખું ઘર માથા ઉપર ઉપાડી લેતાં. ફક્ત જાહ્નવી ગુપ્ચુપ બધું સહન કરતી અને છાનીમાની આંસુ લૂછતી. કોઇ કોઇવાર ભટ્ટાચાર્યને છાતીની વેદના અને હાંફ એટલી તો વધી જતી કે આખો દિવસ અને રાત શંકાભર્યો જ પસાર થતો તે વખતે જેઓ સેવાચાકરી કરતાં તેમને રામશંકર કડવાં વેણુ કહેતા. આ બધું ગુપચૂપ બધાં સહન કરતાં.

આ પ્રમાણે લગ્ન પછી છ મહિના વીતી ગયા. દિવસે દિવસે તેમનું શરીર અશકત થતું જતું હતું; છતાં નોકરી ઉપર તેઓ એક દિવસ પણ ગેરહાજર રહ્યા નહિ.

એક દિવસે સમીસાંજથી જ આકાશમાં ઘનઘોર વાંદળાં ચડી આવી વરસાદ પડવાનાં ચિહ્નો થવા માંડયાં. સતી અને સાવિત્રી ઉતાવળે ઉતાવળે ઘરનુ કામકાજ આટોપી લેવા માંડી હતી, જાહ્નવી હાથમાંનું કામ મૂકી દઇ વારંવાર ચિંતાતુર ચહેરે ડેલીનાં બારણાં તરફ જોતી હતી. તોફાન-વાવાઝોડું થવાનાં ચિહ્નો સ્પષ્ટ જણાતાં હતાં. રામશંકર હજુ આવી પહોંચ્યા નહોતા. મોટાં કાકી હરિનામ લેતાં લેતાં માળા હાથમાં લઈ ઉતાવળે મહોલ્લામાં ફરી આવ્યાં. કારણકે વાદળાંનો અને મેઘનો જે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ડોળ આકાશમાં જામતો હતો તેથી કન્યાઓની નિંદા અને સમાલોચના કરવાનો સુયોગ તેમને આજ કદાચ ન પણ મળે. અને તેમ થાય તો તેમને સવાર સુધી વાટ જોવી પડે.

એકાએક હુ–હુ–હુ–હુ શબ્દ કરતું વાવાઝોડું આવ્યું. છાપરા ઉપર છાયેલું ઘાસ ઊડી ચોતરફ વેરાવા લાગ્યું. જીર્ણ ઘર થરથર કંપી ઊઠ્યું. આંગણું ઘનશ્યામ મેઘછાયાથી અંધકારમય બની ગયું. કેળનાં ઝાડો પ્રબળ વાયુપ્રહારથી જમીન ઉપર સૂઇ જવા લાગ્યાં. ફળિયામાંના આંબાના ઝાડમાંથી કેરીઓ ટપોટપ ખરી પડતી જોઇ કાલીપદે તે કેરીઓ વીણી લાવવા સારૂ મોટાં કાકી પાસે ધમાલ મચાવી મૂકી. સતી તેને તેડીને ઘરમાં લઇ જઇ વાત ભુલાવવા લાગી. મોટાં કાકીમા પવનદેવને ગાળો ભાંડવા માંડયાં, પણ તેમનો તીવ્ર સ્વર વાયુપ્રવાહમાં કયાંય વિલીન થઇ જતો હતો.

બારણાને અઢેલીને જાહ્નવી ઊભી હતી. તેની વ્યગ્ર વ્યાકુળ દૃષ્ટિ મેઘનું અંધારું ભેદી ઘણે દૂર પહોંચવા ઉતાવળી થતી હતી. સાવિત્રીની ભયભીત વ્યાકુળ નજર માતાના મોં ઉપર જ સ્થિર થઇ રહી હતી–તેના લુખા વાળ પવનમાં ઊડતા હતા. શીર્ણ શુભ્ર મુખ ઉપર વિપન્નનો ભયભીત ભાવ. એક વાર અસ્ફુટ સાદે તેણે ફકત બૂમ મારી ' મા—'

માએ કાંઇ જવાબ વાળ્યો નહિ. ઝમઝમ વરસાદ પડવો શરુ થયો. દોડીને ઘરમાં આવતાં કાકીમા ઠોકર વાગતાં પડી ગયાં. સાવિત્રીએ દોડી જઇ તેમને ઉઠાડી બેઠાં કર્યાં. ત્યારે પણ જાહ્નવી અચલ પ્રતિમાની મ ફક બારણું ઝાલી ઊભી રહી હતી.

પ્રકૃતિનું તુમુલ આંદોલન. નીચેની વસ્તુવોને ઉપર લઈ જઇ ઉપરની વસ્તુને નીચે ફેંકતું હતું. જાણે કે તોફાની બાળકનો ઉન્મત્ત જયોલ્લાસ. તે શબ્દની સાથે જાહ્નવીએ જાણે બારણાંની બહાર કાંઇક વસ્તુ પડવાનો અને સાથે સાથે ઓય–ઓય–રે–શબ્દનો અવાજ સાંભળ્યો. તરત જ તે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પગથિયાં ઊતરી નીચે આવી બહાર દોડી. સાથે સતી અને સાવિત્રી પણ દોડી. તેમના પગ વારંવાર કંપતા પાછા પડવા લાગ્યા. છતાં પણ તેઓ તનતોડ પ્રયત્ન કરી ડેલીના બારણા ભણી દોડયાં.

બારણા બહાર રામશંકર ઉંધા ઘુંટણમંડીએ પડયા હતા. જાહ્નવીએ તેમને ઉઠાડી બેઠા કર્યા. સતી અને સાવિત્રી ચીસ પાડી રડી ઉઠી 'બાપુ–'

'ચૂપ કરો–ચૂપ કરો–લ્યો, હાથ દેવા લાગો. મારાથી એકલાથી ભાર ઉપડતો નથી.'

જાહ્નવી નેતરની સોટીની જેમ ધ્રૂજતી હતી. પ્રકૃતિની માફક તેની આંખો સામે પણ દારુણ અંધકાર પળવારમાં ખડો થઈ ગયો. મહામુશ્કેલીએ ત્રણે જણીઓ સંભાળપૂર્વક રામશંકરના બેભાન શરીરને ઉપાડી ઘરમાં લાવી. મોટાં કાકીમા પોતાના પગમાં લાગેલ ઘાને લીધે વિકટ ગર્જના કરી રહ્યાં હતાં, હવે તે ચૂપ રહી ગયાં. સતીએ તેમને સંબોધીને કહ્યું 'કાકીમા, સગડી પેટાવો–જલદી' લંગડાતાં લંગડાતાં કાકીમાએ રસોડા પાસે જઇ સગડીમાં કોયલા ભરી કાકડી મૂકી.

ભીનાં વસ્ત્રો ઉતારી આખું શરીર સારી રીતે સંભાળપૂર્વક લૂછી નાખી રામશંકરને પથારીમાં સુવડાવવામાં આવ્યા. હજુ તે બેભાન જ હતા. સતી એક ભાંગેલી પેટીમાંથી એક ફાટયો તૂટયો ફલાનલનો કબજો કાઢી લાવી અને તેનાથી પિતાના હાથપગ ઘસવા લાગી. આ તરફ સગડી પણ તૈયાર થઇ ગઇ હતી. હાથ વડે અને કપડાંની પોટલીઓ ગરમ કરી તે વડે શેક ચલુકયોં. જાહ્નવી અને સતી ચૂપચાપ નિર્વાક્. સાવિત્રી એક વાર ગળગળે સાદે બોલી 'બાપુ–'

કાલીપદ આભો બની એક બાજુ ઊભો હતો. સાવિત્રીના અવાજથી તેને હિંમત આવતાં તે રડી ઉઠયો.

સતી બોલી 'કાલી,–ચૂપ થઇજા ભાઈ, રડ,માં–બ્હીજે માં હો. બાપુને સારૂં થઈ જશે.' માને કહ્યું 'મા, જરા દૂધ ગરમ કરી દ્યોને.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ધીમે સાદે જાહ્નવી બોલી 'તું જ ગરમ કરી લાવ, મારામાં ઉઠવાની શકિત નથી.'

સતી દૂધ ગરમ કરી લાવી. છિપલીમાં થોડું દૂધ લઇ પિતાના મોંમાં થોડુંથોડું રેડવા લાગી. થોડી વારે તેઓ જરા હાલ્યા, દૂધ પીધું અને જોરથી થોડાક શ્વાસ લીધા. બધાના જીવમાં જીવ આવ્યો અને જરા ખસીને સરખાં બેઠાં. આટલી વાર અંગસંચાલન કરવાનું સાહસ પણ જાણે કોઇ કરી શકતું નહોતું. થોડી વારે રામશંકરે આંખો ઉઘાડી જરા પડખું ફેરવવા પ્રયત્ન કર્યો. સતીએ તેમને બોલાવ્યા 'બાપુ—'

રામશંકરે પુત્રી તરફ જોયું અને ધીમે સાદે બોલ્યા: 'કોણ ?'

'બાપુ, હું સતી.'

મૂર્ચ્છિત રામશંકર એકાએક જાણે કોઇક શકિતથી સતેજ થઇ ગયા. જમણા હાથવડે કન્યાને જોરથી ધક્કો મારી બોલ્યા 'જા, મારી સામેથી ચાલી જા—સર્વનાશી—ભમરાળી—હજુ તારે શું કરવું છે ? મને ખાઇ જવો છે ? જા, નિકળ અહીંથી.'

સતી સરકીને દૂર બેઠી. જાહ્નવી નીચું મોં કરી મૂંગે મોઢે પતિના દેહને શેક કરવા લાગી. સાવિત્રીએ આંખો નીચી ઢાળી દીધી. કાકીમા કોઇને ન સંભળાય તેમ બબડયાં 'મરેરે—મનખા—આદત જાય મુએ.'

જાહ્નવીએ પૂછયું: 'હવે જરા આરામ જણાય છે કે નહિં ? કેમ લાગે છે ?'

'હવે કેમ છે શું વળી ? સારૂં કે માઠું, બધાનો હિસાબ આજ ચૂકતે છે-જુએ છે શું જાન્હવી, હવે હું ઉઠીશ નહિ.'

જાહ્નવી ચૂપ રહી, સાવિત્રી રડી પડી. 'એમ બોલો માં બાપુ.' કરડી નજરે પુત્રી તરફ જોઈ રામશંકર બોલ્યા 'કેમ ? તેમાં તમને શું દુઃખ થાય છે ! તમારો બાપ થઈ મેં બાપને છાજે એવી કોઇ ફરજ બજાવી છે કે તમને દુખ થાય ? જનમથીજ તમે અર્ધી ભૂખી રહી, સખત મહેનત-ઢસરડા કરી, મારપીટ ખાતી, અને ગાળો ખાતી મોટી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થઇ છો; મારી ગેરહાજરીમાં પણ તમે તેમજ મોટાં થશો. તમને દુઃખ શાનું ? હું જીવીશ તો તને પણ મરણપથારીએ પડેલા વર સાથે પરણાવીશ. હું તમારો બાપ ખરો ને તેથી !' આવેશની માત્રા વધી જવાથી રામશંકર વળી અરધા બેભાન થઇ ગયા. થોડી વારે વળી જીવ ઠેકાણે આવતાં એકાએક બોલી ઉઠયા 'હરિ આવ્યો છે ખરૂં ! એને અહીંથી કાઢી મૂકો. છેટો કાઢો એને.'

સાવિત્રી બોલી 'કયાં છે મોટા ભાઇ ? તે તો આવ્યા નથી.'

'આવ્યો નથી ? જવા દે ત્યારે એના હાથનો પિંડ પણ હું લઇશ નહિ–કાલી મને પિંડ દેશે–હરિને જવા દો જહાન્નમની ખાડીમાં.'

જાહ્નવી પતિના મોં ઉપર હાથ ફેરવતાં બોલી 'જરા વાર સૂઇ જાઓ જોઉં, ઊંઘ આવતાં દુઃખ ઓછું થશે. સૂઇ જાઓ.'

'થઇ રહ્યું હવે દુઃખ ઓછું. બધું એકસાથે જ ઓછું થશે જાહ્નવી.'

સતી સરકી જઇ બારણા પાસે બેઠી હતી. બારણું જરા ખુલ્લું હતું, હજુ ધીમો ધીમો વરસાદ પડતો હતો–બહાર દેડકાંઓનો અવિશ્રામ કલરવ, અને સુચીભેદ્ય અંધકાર. વચ્ચે વચ્ચે આર્ત્તવાયુ સૂસવાટા કરતો ગાજતો હતો. સતી તે અંધકાર તરફ એકીટસે જોઇ રહી હતી. જાણે કે તે વિચાર કરતી ન હોય કે આ અંધારામાં પ્રયાણ કરતાં કોઇ દિવસ પણ શું સવારનું અજવાળું નજરે નહિ પડતું હોય ?

રામશંકરને જરા તંદ્રા આવી ગઇ. પણ તરત જ પાછા જાગી ઉઠયા અને હાંક મારી 'જાહ્નવી–'

જાહ્નવીએ જવાબ દીધો 'શું છે ?'

'કાલી કયાં છે ?'

'આ રહ્યો આ બાજુ તમારી પાસે જ સૂતો છે.'

મહામહેનતે રામશંકરે તેના માથા પર હાથ રાખ્યો. જાહ્નવીએ પૂછ્યુ 'આ' શું કરો છો ?'

'એને આશીર્વાદ આપું છું, સાવિત્રી સૂઈ ગઇ ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'જાગું છું બાપુ ' કહેતી સાવિત્રી પિતાની સામે આવી ઊભી.

પિતાએ કહ્યું ' આવ, તને છેલ્લા આશીર્વાદ આપું '

'બાપુ, આવું બોલો માં બાપુ, અમારી છાતી ચિરાઈ જાય છે' સાવિત્રી રડી પડી.

જાહ્નવી બોલી ' સાવિત્રી ' ચૂપ રહે દિકરી, રડ માં. તું રડીશ તો એમને વધુ દુખ થશે. '

'ના, ના, દુઃખ શાનું વળી બહેન ? હું તને આશીર્વાદ આપું છું.- હરિ-હરિ નથી-કાં ? તેને યે આશીર્વાદ આપું છું. ગમે તેમ તોય તેમારો તો દિકરો ને.'

'બાપુ, ત્યારે મોટી બહેનને શા માટે આશીર્વાદ આપતા નથી ? એને પણ આપો.'

જરા અટકીને રામશંકર બોલ્યા ' તારી મોટી બહેનને ? સતીને ? આશીર્વાદ ? કે મશ્કરી ? બાપ-બાપ-થઈ મરતી વખતે દીકરીની મશ્કરી કરી જાઉં ? '

જાહ્નવી ધીમે સાદે બોલી ' તમે ખિજાયા છો, તેથી જુઓ, તમારી સતી બારણા પાસે જઇ બેઠી છે-તેને એક વાર બોલાવો.'

રામશંકરે બારણા તરફ નજર કરી, ધીમે ક્ષીણ સાદે તેમણે કહ્યું ' સતી, આવ મારી મા.'

સતી પોતાનું મોં બની શકે તેટલું નીચું રાખી ડાબે હાથે આંખો ઢાંકી દઈ પિતાના પગ પાસે આવી બેઠી. પિતા બોલ્યા ' ત્યાં નહિ, મારી પાસે આવ-મારે તને એક બે વાત કહેવી છે. હું તારા પર ઘણુંયે ખિજાયો છું.'

સતી મોં ફેરવી પિતાની પાસે આવી બેઠી, રામશંકરે તેની સામું થોડીક વાર જોઈ રહી પછી કહ્યું ' તને આશીર્વાદ ? આશીર્વાદની તો કાંઈ જરૂર નથી ! જરૂર હોત-જો તારાં લગ્ન વિશ્વેશ્વર-ના-એ વાત-એ વાત યાદ કરવાની હવે કાંઈ જરૂર નથી, શું આપું ? આશીર્વાદ ? સાંભળ મારી માડી, બાપને પાપે પણ પુત્ર-પુત્રીઓને દુઃખ ભોગવવું પડે છે; તેથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ તમે બધાં દુઃખ ભોગવો છો-હજુએ ભોગવશો. શું કરું કહે ! મારા હાથની વાત નથી. જાણતાં તો એવું પાપ કાંઇ કર્યું નથી; પણ પણ કદાચ પૂર્વજનમનાં પાપનું ફળ હશે, તને આશીર્વાદ આપવાના મૂળમાં તો મેં કુહાડો મારી જ દીધો છે-હવે કયે મોઢે તને આશીર્વાદ આપું દિકરી ? પણ-પણ યાદ રાખજે દિકરી, કે બહુ જ દુઃખ પામી એકદમ લાચાર-નિરૂપાય બની-મેં તારી-સંતાનની હત્યા કરી છે-મારા હાથમાં એકે ય ઉપાય નહોતો-હું લાચાર હતો.

સતી જડવત્ બેસી રહી. જાહ્નવીએ કહ્યું: હમણાં એ બધી વાતો જવા દો. જરા ઊંઘી જાઓ.'

' ઉંઘી જાઉં ? હવે થોડી વાર પછી નિરાંતે ઊંઘી જઇશ. ગંભીર નિદ્રામાં નિશ્ચિંત નિરૂદ્વગપણે ! અહા કેવી મીઠી તે ઉંઘ ! કેટલી નિરાંત ! કેટલું સુખ ! તે પહેલાં બે ચાર વાતો કરી લઉં ને. સતી કયાં છો દીકરી ? ઉઠી ગઇ ? ના, આ રહી, સાંભળ. શું કહું ? કાંઇ યાદ આવતું નથી. હા, તને આશીર્વાદ આપવાનું ને ? કયે મોઢે તને આશીર્વાદ આપું મારી માડી ? હું તો જાઉં છું. તને--'

સ્થિર અવિકળ સાદે સતી બોલી ' તમે જાઓ છો ? બાપુ, ચાર દિવસ તમારી સેવા ચાકરી કરવાનું પણ મારાથી બની શકયું નથી. આશીર્વાદ આપો, કે તમારી પાસે આવી તમારી સેવા કરી શકું.'

' મારી પાસે આવી ? હા ! તે બહુ જ સુખનું ઠેકાણુ છે. ખરૂં ! નિરાંત ! નિરાંત ! ત્યાં આવીશ સતી ? બહુ જ થાકી-કંટાળી ગઇ છો ? દિકરી ! આટલી નાની ઉમરે, આ નવજીવનમાં તું થાકી ગઇ છે ? ત્યારે આવ, આવ ! આવ મારા ખોળામાં-આવ દિકરી, તને હું મારા ખોળામાં બેસાડું, તું નાની હતી ને મારા ખોળામાં તને રમાડતો તેમ-આવ દિકરી, ચાલ આપણે જઇએ.'

જાહ્નવી પતિને શાંત કરવા સારૂ તેને માથે મોઢે હાથ ફેરવવા લાગી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રામશંકર બોલ્યા: 'અપરાધી ? હા, હું અપરાધી તો ખરોજ ને ! શું અપરાધ તને ખબર છે, દિકરી ? ગરીબ છતાં મેં શા માટે સંસાર માંડ્યો ? હું પરણ્યો, મને સંતાન થયાં ! અપરાધી તો ખરો જ ને ! લગ્ન મેં કર્યાં એ ખરૂં, પણ એ અપરાધ–એ દોષ મારાં મા–બાપનો છે. તેમને પાપે મેં દુઃખ ભોગવ્યું. મારા પાપે તમે ભોગવ્યું–અપરાધી તો ખરો જ ને માડી ! પણ હા, આશીર્વાદ ? આપીશ હજુ જરા વાર પછી–જરા વાર પછી– વિચાર કરી જોઉં–પછી વાત.' થાક્યો પાક્યો રોગી ધીમેધીમે ઊંઘી ગયો.

રાત લગભગ પૂરી થવા આવી હતી. વારંવાર માતાએ ઘણી વાર સમજાવ્યા પટાવ્યા પછી સાવિત્રી પથારી પાસે ભોંય પર જ ઊંઘી ગઈ. સતીને પણ વચ્ચે વચ્ચે ઝોકાં આવતાં હતાં. છતાં તે હજુ દિવાલને અઢેલીને બેઠી હતી. માત્ર જાહ્નવી આંખ પણ મટમટાવ્યા વિના પતિના મોં સામું જોતી બેસી રહી હતી. એકાએક સતીના શરીરને હાથ અડાડી તેણે ધીમેથી હાંક મારી 'સતી–'

સતીએ આંખો ઉઘાડી 'શું છે બા !'

'જો, ગળામાંથી કાંઈક અવાજ થાય છે. વચ્ચે વચ્ચે મોઢું પણ કેવું મરડાઈ જાય છે–શું કરશું સતી !'

સતી થોડી વાર જોઈને બોલી 'મા દાકતરને બોલાવીએ તો !'

'હજુ તો રાત છે–કોણ જાય ?'

મા અને બહેનની સાવધાનતા છતાં સાવિત્રી જાગી ગઈ. ઊઠીને ઊભી થઈ તે બોલી 'હું જાઉં છું.'

જાહ્નવીએ કહ્યું 'તું નાનું બાળ છો, એકલી કેમ જઈશ !'

સતી બોલી 'હું જાઉં છું બા. તમે સગડી પેટાવી દેવતા કરો; હું હમણાંજ આવું છું–હારાન (હરેન્દ્ર) દાક્તરનું ઘર કાંઈ બહુ છેટું નથી.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સતી ગઈ. જાહ્નવી દેવતા સળગાવી પતિના હાથપગ શેકવા લાગી. તેની નજર બારણા તરફ જ ચોંટેલી હતી. લગભગ અર્ધાં કલાક પછી સતી પાછી આવી. બધાને જરા નિરાંત વળી. રોગીને તપાસી ઘરની સ્થિતિ કળી જઇ ડાકટર કાંઇ બોલ્યો નહિ, વીઝીટ ફી પણ લીધી નહિ; ફક્ત દવાની શીશીમાં ચાર ભાગ દવા ભરી દઇ ચાલ્યો ગયો.

રામશંકરનું ગયેલું ભાન પાછું આવ્યું જ નહિ. સ્થિતિ ઉત્તરોત્તર ખરાબ થતી ચાલી, ત્યારે મોટાં કાકીએ મોટે અવાજે રડી પડી બે ચાર જણ આડોશીપાડોશીને ભેગા કરી, રોગીને તુલસીક્યારા પાસે લાવી સુવાડ્યો. જાહ્નવી બન્ને હાથ વડે પતિના પગમાં પોતાનું મોઢું છુપાવી ચૂપચાપ પડી રહી. શીલવાન્, લજ્જાવતી, ઊંચે સાદે ચીસ પાડી શકી. સાવિત્રીએ ‘બાપુ,’ ‘બાપુ’ પોકારી અવાજ બેસાડી દીધો. કાલીની પણ એ જ સ્થિતિ. સતી મૂંગે મોઢે ગંગાજલ લઈ પિતાના મુખમાં દેવા લાગી. ઉભરાઇ આવતાં અશ્રુરાશિથી તેની આંખો પૂર્ણ ભરાઇ ગઇ હતી. કાકીમા ‘ગંગા નારાયણ બ્રહ્મ’ ઉચ્ચારણ કરવા લાગ્યાં. તે વખતે બીજા દિવસોની માફક હમેશની જેમ ચોતરફ ઉષાની જ્યોતિ ફૂટી નીકળી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૭

આમ બધી જગ્યાએ બને છે, સંસારની જે નિત્યની-નિત્યની શા માટે, પ્રત્યેક નિમિષની–ઘટના છે, ભટ્ટાચાર્ય કુટુંબના હાહાકાર, હાયવોય આર્ત્તનાદ અને રડવા કૂટવા છતાં એ બધી ઘટનાઓમાં દિવસ જોતજોતામાં પૂરો થયો. મહોલ્લાના પરોપકારી યુવકોએ રામશંકરની અંતિમ ક્રિયા વખતે સારી સહાયતા કરી. જાહ્નવી પાસે અગ્નિદાહ કરાવ્યો. કારણ કે સુપુત્ર હરિ તો તે વખતે ગામમાં નહોતો, ચાંદપુરના શેઠીઆઓ સાથે કલકત્તે ગયો હતો. અગ્નિદાહ દેતી વખતે જાહ્નવી એકાએક બેભાન થઇ ગઈ તેથી સૌએ તેને નવડાવી યથોચિત વેશપરિવર્તન કરાવી, ઘેર છોકરીઓ પાસે મૂકી આવી -અગ્નિ-સંસ્કારનું કાર્ય પૂરું કર્યું.

શોકમય, દુઃખમય લાંબા દિવસો વીતવા લાગ્યા–એ તો કોઇની વાટ જોઈને બેસી રહે નહિ. કેવળ માણસ જ એ દિવસોની વચમાં પરાણે પોતાનું સ્થાન લઇ લે એટલું જ. નિર્વાક, નિસ્પંદ માતા સામું જોઈ જોઇને જ સતી સાવિત્રીના દિવસો વીતી જતા હતા, કાલીપદ વચ્ચે વચ્ચે રડતો, તેને તેઓ પટાવી ફોસલાવી શાંત પાડતી. શ્રાદ્ધ આડા હવે માત્ર બે જ દિવસ બાકી રહ્યા હતા. શેઠીઆઓએ ધર્મનીતિતત્વને અનુસરી રામશંકરના માસિક દસ રૂપિયાના પગારમાંથી હાજરીના દિવસોનો હિસાબ કરી પાંચ આના એક પૈસો અને બે પાઈ કાપી લઇ બાકી નવ રૂપિયા સાડાદસ આના એક પાઇ મોકલી આપ્યા હતા. સતીએ તે સાચવીને રાખી મૂકયા હતા. કારણ કે શ્રાદ્ધમાં તેની જરૂર પડવાની હતી. ખાવાનું ભલે ન મળતું હોય છતાં પિતાની ઔર્ધ્વદૈહિક ક્રિયા તો કરવી જ જોઈએ ને ! રોજ બધા વાટ જોઇ મનમાં આશા રાખતાં હતાં, કે હરિ આવી પહોંચશે, પણ તે તો આવ્યો નહિ. ચાંદપુર પણ એક માણસ મોકલ્યો હતો. શેઠીઆઓએ કહ્યું કે 'હરિ તો અહીં નથી, તે તો કલકત્તે ગયો છે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સતીના કહેવા મુજબ તે માણસ હરિને આ ખબર મોકલી આપ.-વાનું શેઠિયાઓને કહી આવ્યો હતો. પણ સતી સમજી ગઇ કે ભાઇને એ ખબર મળ્યા નથી.

આખરે શ્રાદ્ધનો દિવસ આવી લાગ્યો. બધાંઓએ જ્યારે વિચાર કરી જાહ્નવી મારફત એ કામ પૂરૂં કરાવવા નક્કી કર્યું ત્યારે જાહ્નવીને જરા ભાન આવ્યું. આટલા દિવસ તે જડવ તુજણાતી હતી. છોકરીઓ જે કાંઇ કહે તે યંત્રવત્ કર્યે જતી હતી. આજ તે બોલી 'હું શા માટે એ કામ કરવા બેસું, સતી? હરિ કરશે.'

સતી માથું નીચું કરી બોલી 'મોટા ભાઇ તો હાજર નથી.'

જાહ્નવી બોલી 'હાજર નથી? તેં એને ખબર મોકલી નથી?'

'મોકલી છે. પણ તે ઘણું કરીને દાદા(મોટાભાઇ)ને મળી નથી, દાદા કલકત્તે ગયેલ છે.'

જરા વાર વિચાર કરી જાહ્નવી બોલી 'ત્યારે કાલી પાસે આ કામ કરાવો. તે જેટલું કરી શકશે-જેવું કરશે-તેથી એમના આત્માને સંતોષ થશે.'

૭ વર્ષના બાળકે આખો દિવસ ઉપવાસ કરી પિતૃકાર્ય પૂરૂં કર્યું. કાર્ય પૂરૂં થતાં નિર્જીવ-પ્રાય બાલકને માતાના ખોળામાં મૂકી સતી બોલી 'બા, હવે આના મોં સામું જરા જો, નહિ તો આને પણ ખોઈ બેસશું, જરા ધીરજ રાખી શાંત થા, બા. તું એમ કરીશ તો પછી અમો કોના મોં સામું જોઈ ધીરજ રાખશું?'

હવે જાહ્નવી ઊઠીને બેઠી થઈ. પોતાને હાથે બાલકને હવિષ્યાન્ન ખવડાવી તેને ખોળામાં લઈ બેઠી. ગામના કેટલાક ધનવાનોએ પોતાની મેળે જ ઉપયાચક બની થોડા પૈસાની મદદ કરી હતી. ફક્ત થોડા જ બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવી રામશંકરના દારિદ્ર્ય-જીર્ણ આત્માની ક્ષુધા-તૃષા થોડે ઘણે અંશે મટાડવામાં આવી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હરિશંકરને લઇને શેઠીઆઓ કલકત્તે 'દુર્ગેશનંદિની' નો ખેલ જોવા ગયા હતા, કારણ કે એમની કલબ તરફથી હાલમાં એ જ નાટક ભજવવાનું નક્કી થયું હતું. આયેષાનો પાઠ બરોબર ભજવી શકે તેટલા ખાતર હરિને લઈ જવામાં આવ્યો હતો. ત્યાંથી પાછા આવી જે દિવસે તેમને ખેલ ભજવી બતાવવાનો હતો તે જ દિવસે હરિના બાપનું શ્રાદ્ધ હતું. રખેને ખેલમાં ખલેલ પહોંચે, પાઠ બરાબર ભજવી ન શકાય, તેથી હરિને આ વાતથી અજાણ રાખવામાં આવ્યો હતો. ચાંદપુર અને મોજુદપુરની વચ્ચે ત્રણેક ગાઉનું છેટું હતું. આ નજીવા મૃત્યુસમાચાર અહીં સુધી પણ પહોંચી શક્યા નહિં.

ગમે તેમ, પણ ખેલ ભજવાઇ ગયો. આયેષાના વખાણથી ગામ મુખરિત થઇ ગયું. બહુ જ આનંદ થવાથી કે કોણ જાણે કેમ પણ હરિને એકાએક વિચાર આવ્યો, કે એક વાર ઘેર જવું જોઇએ. શેઠીઆઓએ હા–ના કરી નહિ. હરિ મોજુદપુર તરફ ચાલ્યો.

રામશંકર ગુજરી ગયાને પંદર દિવસ વીતી ગયા હતા. ભટ્ટાચાર્ય કુટુંબને આટલા દિવસોમાં જ શોકોચ્છવાસનો વેગ ઘણો ઓછો કરી દેવો પડયો હતો. તેમને શોક કરવાનો અવકાશ જ કયાં હતો! શ્રાદ્ધ થઇ ગયા પછી વધ્યું ઘટયું જે કાંઈ હતું તેનાથી સંસાર જેમ તેમ ચાલતો હતો ખરો,; પણ ભવિષ્યની ઘોર અંધારી છાયા સતી સાવિત્રીના મુખ ઉપર પડી ચૂકી હતી. ધીમે ધીમે માતાની પથારી પાસેથી ઊઠી તેઓ વાંસની વળગણી ઉપર રાખેલું શણ ખેંચી લઇ તેને પાણીમાં ભીંજવવાની તૈયારી કરતી હતી. રૂમાંથી સૂતર કાંતવા સારૂ ચરખો વગેરે પાટ નીચેથી સેરવી બહાર કાઢવામાં આવ્યાં હતાં. જમી લીધા પછી સૌએ જાહ્નવીને ઓસરીમાં એક સાદડી ઉપર ઊંઘી ગયેલા કાલી પાસે સુવડાવી દીધી. તે સૂતી સૂતી ઊંઘતા કાલીના માથા પર હાથ ફેરવતી ફેરવતી છાપરાની વળીઓ સામું જોઇ રહી હતી. તેના મનમાં નાના પ્રકારના ચિંતા યુક્ત વિચારોના તરંગો ઉઠતા હતા; તેનું ઘણું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વર્ષોનું ગ્રથિત જીવન આજે ગ્રંથિહીન, ઢંગધડા વગરનું વિપર્યસ્ત પૃથ્વી–દુનિયા તો તેમની તેમ હસી બોલી આનંદ કરે છે. દિવસો પણ તેમના તેમ ચાલ્યા જાય છે, સૂર્ય પણ તેવો ને તેવો જ અંશુમાન્, ચંદ્ર તેવો જ ઉજ્જવલ, રજની તેવી જ તારાઓથી ભરેલી ! ચોતરફ આ કેવી નિર્દયતા ! આ બધાં શું એકાદ દિવસ પણ કોઈનો શોક નહિ કરતાં હોય ! પણ આ બધી અનુભૂતિહીન જડ સમષ્ટિ કરતાં સજ્ઞાન-સચેત માનવચિત્ત આ વિષયમાં આ બધા કરતાં શું વધુ કઠણ નથી ?

હરિ એકાએક ઘરમાં પગ મૂકી શકયો નહિ ; તેને મનમાં એમ જ થવા લાગ્યું, કે જાણે કશું કાંઈક બની ગયું છે. ઘર જાણે એકદમ નિસ્તેજ–શ્રીહીન, મલિન, તમસાચ્છન્ન ! તેને વિચાર આવ્યો કે કદાચ પિતાની તબિયત વધુ બગડી આવી હશે. ધીમે પગલે ફળિયામાં દાખલ થઇ તેણે બૂમ મારી ' બાપુજી '

સતી અને સાવિત્રીએ ; શરૂ કરેલું કામ તેમના હાથમાંથી પડી ગયું. જાહ્નવીએ ધ્રૂજીને ફળિયામાં નજર કરી. તેને ભાસ્યું કે—જાહ્નવીએ આંખો લૂછી.

હરિએ ફરીથી બૂમ મારી ' બાપુજી. ' ઊંઘ ઊડી જતાં હાંફળાં ફાંફળાં કાકીમા આંગણામાં આવી ઊભાં. ' અરે હરિ–રે, બાપ રે તારા બાપુ આ સંસારમાં હવે નથી રે દિકરા ! આજ સોળ દિવસ થયા તેમને ચાલી નિકળ્યાને રે દિકરા ! તેં આવીને આગ, પિંડ પણ દીધાં નહિં રે દિકરા...આવો કપુતર થઇને તું જન્મ્યો કેમ રે દિકરા " વગેરે વગેરે.

હરિ એકદમ બેસી જ ગયો ! આ પણ શું સંભવિત છે ? સામે સાવિત્રીને જોઈ વિકળ સાદે તે બોલ્યો ' સાવિ શું થયું છે ?– શું હેં ? બાપુ નથી ? આ શું સાચી વાત સાવિ ? ના ના, એમ તે કાંઈ હોય !'

સાવિત્રીએ બન્ને હાથ વડે મોં ઢાંકી દીધું. મા ઓસરીમાં સૂતી હતી તે તરફ હરિની નજર પડી– તેના પહેરવેશમાં સફેદ વસ્ત્ર લુખા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સુકા વાળ, શીર્ણ ફીક્કો ચહેરો—દીન રમણી! આ શું તેની તે લક્ષ્મી-સ્વરૂપા હાસ્યમયી મા! હરિનું પથ્થર જેવું હૃદય પીગળી તેની આંખો-માંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. બન્ને હાથ વડે મોં ઢાંકી દઈ તે મોટે સાદે રડતો ત્યાં જ બેસી ગયો.

ઘણી વારે સાવિત્રીએ ધીમે સાદે કહ્યું 'મોટા ભાઈ, ઉઠો હવે, ચાલો મા પાસે.'

'મા પાસે? ના, ના, હું હમણાં આવી શકીશ નહિ. હમણાં તો હું પાછો જઈશ.'

સતી આવી તેની સામે ઊભી રહી. કઠોર સાદે તે બોલી 'જે કર્યું છે તેનું તો પ્રાયશ્ચિત્ત છે જ નહિ; હવે માનો જીવ બચાવવો હોય તો તેને ધીરજ આપો અને નાના ભાઈને પણ બચાવો. ભાગી જઈને હવે શું કરશો? ચાલો, માને મોઢું દેખાડો, તેની પાસે આવી બેસો.' હરિ આ વાત ટાળવાનું સાહસ કરી શકયો નહિ. તે ઊઠીને ઊભો થતો હતો ત્યાં તો મોટાં કાકીમા ચિત્કાર કરી બોલી ઉઠયાં: 'અડકીશ મા, કોઈને અડકીશ મા, પહેલાં નાહી આવ.'

સતીએ વિચાર કરીને કહ્યું 'ત્યારે ચાલો પાછળના તળાવમાં જ નાહી લ્યો. ઘાટ ઉપર નાહવા જવાની જરૂર નથી.' ઘરની બહાર નીકળી રખેને તે ભાગી જાય સમજી સતી પોતે સાથે જઈ તેને પાછળની ખડકી-માંના તળાવ પર સ્નાન કરાવી લાવી. નાહી તે આવ્યા પછી હરિ મા પાસે બેસી ઘણી વાર સુધી મૂંગેમૂંગો રડયો.

ઊંડો નિ:શ્વાસ નાખી જાહ્નવી બોલી 'હવે રડવાથી શું થવાનું છે? તે તારા ઉપરની રીસ ત્યજી દઈ અંતની ઘડીએ તને આશીર્વાદ આપી ગયા છે—ડાહ્યો થા, સમજુ થા, તું સુખી થઈશ.'

હરિએ શેઠીઆઓને મનમાં ને મનમાં ઘણીયે ગાળો દીધી. તેણે સોગન ખાધા, કે હવે તે તેમની પાસે જશે નહિ. થોડા દિવસ તે ઘરમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ ન્હો. સતીએ ધાર્યું, કે ભાઈને માથે દુઃખ આવી પડતાં તે હવે ખરેખર સુધરી ગયો, પણ બે ચાર દિવસ પછી તેને સમજાયું કે તે આશા ભૂલભરેલી હતી.

હરિએ એકેક દિવસ અહીંતહી કરી સતીને કહ્યું 'જો સતી, આમ હાથ જોડી બેસી રહેવાથી તો કાંઇ વળશે નહિ–કાંઇક કામધંધો કરવા માટે બહાર તો નીકળવું જ પડશે. માટે હું જાઉં. વચ્ચે વચ્ચે હું આવતો રહીશ. લે આ દશ રૂપિયા મારી પાસે છે તે તું રાખ. અને જેમ આજ દિવસ સુધી જેમતેમ કરી ઘરખરચ ચલાવતી આવી છો, તેજ પ્રમાણે થોડા દિવસ વધુ ચલાવ. હું થોડા વખતમાં જ બધો ભાર ઉપાડી લઇશ. તું કાંઇ ચિંતા કરતી નહિ. વળી જો વચ્ચે કાંઇ રૂપિયા પૈસાની જરૂર પડે તો ચાંદપુરના શેઠિયાઓને શિરનામે સને કાગળ લખજે અથવા માણસ મોકલી ખબર આપજે, એટલે હું તુરત આવીશ–સમજી? ત્યારે હવે હું જાઉં છું; બેસી રહેવાથી તો કાંઇ વળવાનું નથી.'

સતી સમજી ગઈ. તેણે મૂંગે મોઢે રૂપિયા લઇ લીધા. સાવિત્રી કરુણ સાદે બોલી 'હજુ બે ચાર દિવસ રોકાઈ જાઓને દાદા. તમને નજર સામે જોઈ માની તબિયત સારી રહે છે, બે ચાર દિવસ પછી જજો ને.'

'ગાંડી રે ગાંડી, એમ હાથ જોડી બેસી રહેવું કાંઈ પાલવે? જો હમણાં માને કહેજે મા, કોણ જાણે વળી તે રોકકળ કરશે! હું જાઉં પછી કહેજે.'

સાંજ પછી જાહ્નવી સાવિત્રીને બોલાવી તેના અર્ધજટાયુક્ત લુખા, ધૂળવાળા મેલા વાળ સાફ કરવા પ્રયત્ન કરવા લાગી. સાવિત્રીની આંખોમાંથી થોડાંક અશ્રુબિંદુ ટપકી પડયાં. સાથી છાનાં તે લૂછી નાખી તે બોલી 'આજ રહેવા દે બા. બીજી કોઈ વાર સાફ કરી આપજે.' જાહ્નવીના ક્ષીણ હાથ જાણે ભાંગી પડતા હતા. છતાં તે બોલી 'બહુ ગૂંચો વળી ગઇ છે, જટા જેવા થઈ ગયા છે, પછી ગૂંચો કાઢવી બહુ જ મુશ્કેલ થઇ પડશે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રાતનું કામકાજ આટોપી રસોડાને તાળું મારી કાલી સારૂ દૂધનો વાટકો હાથમાં લઈ સતીએ ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. દૂધ શિકા ઉપર રાખી ઊભી રહેતાં જ માએ પૂછ્યું 'રસોડાને તાળું કેમ દઈ આવી ? હરિને જમવું નથી ? તમારે બધાંને જમવું નથી ?'

'હરિએ જમી લીધું છે. રસોડામાં હવે કાંઇ કામ નથી.'

'તારે ખાવું નથી હરિ ? હરિ ક્યાં ?'

નીચે મોંએ સતીએ કહ્યું 'દાદા નોકરી ગોતવા ચાંદપુર ગયા છે.'

'મને તો કાંઇ કહી ગયો નહિ ને !'

'તું રડીશ એમ સમજી તે તને કહીને ગયા નહિ. કહ્યું કે બે ચાર દિવસમાં જ આવીશ, નોકરી કર્યા સિવાય તો ચાલવાનું નથી. ઘરખરચ સારૂ દસ રૂપિયા પણ આપી ગયા છે.'

જાહ્નવી થોડી વાર ચૂપ રહી. પછી ઊંડો નિસાસો નાખી ધીમેથી બોલી 'રડું શા માટે ? તે જેમ સુખી રહે તેમ ભલે કરે.' એકાદ ક્ષણ સાવિત્રીના વાળની ગૂંચ કાઢવાનો પ્રયત્ન કરી ક્લાન્ત સ્વરે તે બોલી: "સતી–સાવિનું માથું તું સાફ કરી દેને દિકરી. મારાથી તો થતું નથી.'

સતી સાવિત્રીનું માથું લઈ ગૂંચ કાઢવા બેઠી. સાવિત્રીએ ના કહી. સતીએ તેને મીઠો ઠપકો આપી ઉતાવળે હાથે તેનું માથું હોળાવી દીધું. જાહ્નવી પથારી પર સૂઇ ગઈ. સાવિત્રી તેની છાતી પાસે માથું રાખી જમણો હાથ તેના શરીર ઉપર મૂકી સૂતી. સતીએ કહ્યું 'મા, જરાં પાણી પી લેને.'

"ના દિકરી, મને કંટાળો આપતી નહિ, મને ઊંઘ આવે છે.'

સતી જાણતી હતી કે માતાની આ નિસ્પંદ નિર્વાક ચિંતા બરાબર ઊંઘના જેવી જ તન્મયતાપૂર્ણ. મા તે વખતે કોઇની સાથે કાંઈ બોલતી નહિ, તેથી તેણે ઊઠીને ઊંઘી ગયેલા ભાઇને ઉઠાડી તેને દૂધ પાઇ વળી પાછો તેને સમજાવી ફોસલાવીને ઉંઘાડી દીધો. ગાયનું આટલું દૂધ તે આ બાળકનું જીવન હતું–તેથી જ તે ગાયની સંભાળ લેવામાં જરા પણ ખામી આવવા દેતી નહિ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રાત વધતી ચાલી. તે દિવસે ગરમી પણ સખત હતી. બત્તી હોલવી સતી બારી પાસે વસ્ત્રનો છેડો પાથરી સૂઈ ગઈ. બહુ જ ગૂંચળાં વળી ગયેલા છુટા વાળ સેવાળની માફક ચોતરફ પથરાઈ ગયા. બહાર આષાઢ મહિનાનું વાદળાંથી ઘનઘોર થયેલું આકાશ, એકેય તારો દેખાતો નહોતો—ક્યાંય જરા સરખુંયે અજવાળું નહોતું. સ્તંભિત પૃથિવી જાણે તેની પોતાની માફક જ મલિન છેડો પાથરી એક તરફ પડી હતી—અવસાદમય, વિષાદગ્રસ્ત—જાણે કે સવારે તે ઊઠીને ઊભી જ થઇ શકશે નહિ.

સતી સમજી શકી નહિ કે તેની છાતી એક જાતના પાષાણ જેવા ભારે વજનથી કેમ દબાઈ રહી છે. જ્યારે તે કામકાજમાં મન પરોવાયેલું રાખતી ત્યારે તેવું કાંઈ તેને જણાતું નહિં. સ્ફૂર્તિમાં રહેતી. જરા નવરી પડતાં જ તે ભાર વળી તેને દબાવી બેસતો. આમ ને આમ કેટલો વખત ચાલ્યા કરશે ? કોઇ દિવસ શું ભાર ઊતરશે નહિ ? રડી પડવાની કેટલીય ઇચ્છા થતી હતી, છતાં રડવું આવતું નહોતુ.

પૃથિવી તરફ જોઈ તે વિચાર કરવા લાગી ‘ ઉ: કેવું અંધારૂં આ ! અંધારાનો શું કાંઈ છેડો જ નહિ હોય ! ’ તેણે આકાશ તરફ મીટ માંડીને જોયું, એક તારો ટમ ટમ કરતો ચમકતો હતો. તે વિચાર કરવા લાગી આ શું મારા બાપુ હશે ? તે જતાં જતાં મને આવવાનું કહી ગયા હતા. મને હજુએ શું બોલાવતા હશે ? વિચાર કરતાં કરતાં તેને અચાનક જણાયું કે તે તારો જાણે ધીમે ધીમે ઉજ્જવલ થઇ કરડી આંખે તેની તરફ જોતો હતો ! સતી ભય પામી બારી બંધ કરી દઇ માતા પાસે જઇ સૂઈ ગઈ. એક વાર નિદ્રિત ભ્રાતા, ભગિની અને માતાને સ્પર્શ કરી તે અસ્ફુટ સ્વરે બોલી ‘ ના, ના, મારે ત્યાં જવું નથી.’

ત્રણ મહિના વીતી ગયા, દરમ્યાન હરિ એક વાર પાછો આવી થોડાક રૂપિયા આપી ગયો હતો. તે તથા ત્રણે જણીઓની મહેનતથી જે કાંઈ થોડું ઘણું ઉપાર્જન થતું હતું તેનાથી સંસારનું ગાડું જેમ તેમ ચલ્યું જતું હતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક દિવસ સવારે સતી તળાવમાં નાહવા ગઇ હતી. હવે તે મોટી નદીના ઘાટ પર જતી નહોતી–સાવિત્રી ગાયને ચારો નાખતી હતી તે દરમ્યાન ટપાલીએ આવી કહ્યું ' કાગળ છે. ' કાલીએ પત્ર લાવી માતાના હાથમાં મૂકયો. તુલસીકયારો લીપતાં લીપતાં માતાએ ડાબા હાથમાં કાર્ડ રાખી વાંચ્યો. વાંચીને ધ્રૂજતી ધ્રૂજતી તે ત્યાં જ ભીના કાદવવાળી જગ્યાએ બેસી ગઇ.

સતી નાહી આવીને રસોડામાં દેગડો મૂકી માતા પાસે આવી બોલી ' મા, મા ! શું કામ રડે છે ? ' માતા નિર્વાક પડી રહી.

કાર્ડ બાજુમાં જ પડયો હતો. સતીએ તે ઉપાડીને વાંચ્યો. નવગ્રામવાસી તિનકૌડી લાહીડી પરલોકવાસી થયા હતા. તેમના પુત્રે પોતાની વિમાતા (અર્થાત્ સતી) ને આ ખબર પત્રથી આપ્યા હતા અને સહકુટુંબ પોતાને ઘેર આવી તેમની ઉત્તરક્રિયા રૂડી રીતે કરી જવાનું આમંત્રણ આપ્યું હતું.

સતી ઘણી વાર સુધી ચૂપચાપ ઊભી રહી, પત્ર હાથમાં લઈ મોટી બહેનને આમ જડવત્ ઊભી રહેલી જોઇ સાવિત્રી વિસ્મય પામી પાસે આવી. મોટી બહેનના હાથમાંથી પત્ર ખેંચી લીધો અને પોતે વાંચ્યો. વાંચી લઈ એક વાર મોટી બહેનના મોં સામે જોઇ તે ચીસ પાડીને રડી પડી ' મા – ઓ – મા – મારી રે– હાય રે– શું થયું રે ! '

મોટાં કાકીમા સફાળાં દોડતાં આવ્યાં. રડતી સાવિત્રી પાસેથી મહામહેનતે શું થયું છે તે જાણી લઇ તેમણે મોટે સાદે રડારોળ કરી મૂકી, ધીમે ધીમે આખા ફળિયાનાં માણસો આવી ભેગાં થયાં. સૌ હાય હાય કરવા લાગ્યાં ! ઘરમાં એક જાતનું બૂમરાણ મચી રહ્યું. જાહ્નવી તો ફકત બે હાથે મોં ઢાંકીને બેસી જ રહી, આજનું રુદન માત્ર ઉપહાસ જ હતું ! જે દિવસે સતીને પરણાવી તે જ દિવસે આ રુદન કરી લીધું હતું. તો પછી હવે આ રુદન શાનું !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દિવસ ઘણો ચડી ગયો. મોટાં કાકીએ કહ્યું 'જે બનવાકાળ હતું તે બન્યું–સતી, આવ દિકરી, ચાલ નદીમાં ડૂબકી મારી આવીએ.'

સતી સ્થિર સાદે બોલી 'તળાવમાં નાહવાથી નહિ ચાલે ?'

બધાં બોલી ઉઠ્યાં 'તે કાંઇ ચાલે ? નદીએ જ જવું પડશે.'

સતીનો ભાવ જોઇ સૌ કોઇ મનમાં ને મનમાં તેની નિંદા કરવા લાગ્યાં, આ તે કેવી છોકરી બાઈ ! ભલે ધણીનું ઘર નહોતું માંડયું–પણ તેથી શું ? ધણી તો ખરો ને, પરણી તો હતી ને ! હાય રે મા–જુઓ તો ખરાં ! જરા રોઇ પણ નહી ! અરરર માડી !

મોટાં કાકી સતીના હાથમાંથી ચૂડીઓ ભાંગતાં ભાંગતાં ખરેખર રડી પડયાં. સતીએ પોતે જ એક ઇંટથી તે ભાંગી નાખી.

નાહીને સફેદ કપડાં પહેરી, સેંથામાંનું સિંદૂર, કપાળનો ચાંદલો અને હાથમાંની ચાર ચૂડીઓ વિસર્જન કરી સતી ઘુમટા વતી મોં ઢાંકી સહજ ભાવે ઘર તરફ ચાલી. બધાં તેના તરફ જુએ છે એવો વિચાર આવતાં એક જાતના અવ્યક્ત ક્ષોભથી તેનું હૃદય અવસન્ન થઈ જતું હતું. ડેલીના બારણા પાસે આવતાં કાકીમા બૂમ પાડી ઉઠયાં 'કાલી, લીમડાનાં પાંદડાં આપી જા. સતી, હમણાં ડેલીમાં પગ મૂકજે માં. લે આ લીમડાનાં પાંદડાં. તે ચાવીને આ દેવતાને અડકી પછી ઘરમાં જજે.'

સંકુચિત ભાવથી સતીએ એનું યથાકર્તવ્ય પાલન કર્યું. સતી ઘરમાં દાખલ થતી હતી તે વેળાએ કોઈએ કહ્યું 'સાબિ, તું હમણાં આઘી ખસી જા, મોટી બહેનનું મોઢું જોજે માં, તારાથી જોવાય નહિ.' સતીએ ઉતાવળે પોતાનું મોં ઢાંકી દીધું. સાવિત્રી દોડતી આવીને 'ઓ – દીદી – તને આવો વેશ કોણે પે'રાવ્યો !' કહી તેને વળગી પડી. બધાંય એકીસાથે તેને ઠપકો આપવા લાગ્યાં. સતી ત્યાં જ બેસી ગઇ. સાવિત્રી તેના ખભા ઉપર માથું મૂકી તેના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગળામાં બાઝી પડી રડવા લાગી. તેનાં આંસુ લૂછી નાખતી સતી તેને સમજાવવા લાગી.

કાકીમા આવી જાહ્નવીને ઠપકો આપતાં કહેવા લાગ્યાં 'હવે ઉઠ, જે થવાનું હતું તે થયું. દિકરીને જરા પાણી પા. શું કરીએ કહે, આપણું કાંઇ જોર બોર છે ? રડયે શું થાય !'

જાહ્નવી ઊઠી. સતીની પાસે જતાં જ સતી ઊઠીને ઊભી થઇ. કન્યાનો વિધવાવેષ જોતાં જ જાહ્નવીની ધીરજ બાંધી રહી નહિ. આર્તસ્વરે એક વાર ચીસ પાડવા ગઇ, પણ શબ્દ બહાર નીકળ્યો નહિ. ફક્ત પુત્રીને પોતાના બન્ને બાહુમાં તેણે ખેંચી લીધી.

ઘણી વાર પછી જાહ્નવી બોલી 'સતી, દિકરી ચાલ. જરા શરબત મોઢે અડાડ.'

નીચે મોંએ સતી બોલી 'મને તો તરસ લાગી નથી મા, તું જરા પી, હું તેટલામાં રસોઈ કરી દઉં.'

'રસોઇ તારી મોટી કાકીએ ચડાવી દીધી છે; તારાથી આજ રંધાય નહિ.'

'બો !' કહી સતી વળી પાછી ત્યાં જ બેસી ગઇ.

૮

વિશ્વેશ્વર અને અન્નપૂર્ણા દેવીને તીર્થભ્રમણ પૂરું કરતાં લગભગ એક વરસ લાગ્યું. અગાઉ એક વાર વિશ્વેશ્વરે પશ્ચિમ ભારત તરફ જઇશું એમ કહેલું, પણ કામકાજ અને બીજાં કારણોને અંગે નિકળી શકાયું નહોતું. બન્ને આ વખતે ઘણાંયે જાત્રાનાં સ્થળોમાં ફર્યાં. કામાક્ષ્ય, ચંદ્રનાથ અને આદિનાથનાં દર્શન કરી પછી, સાવિત્રી, પુષ્કર, કુરુક્ષેત્ર, જ્વાલામુખી, હરિદ્વાર વગેરે કષ્ટસાધ્ય તીર્થો પણ આ વખતે ફરી આવ્યાં. આ બધાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તીર્થોની જાત્રા માસીબાએ અગાઉ કોઈ દિવસ કરી નહોતી તેથી આ વખતે જ્યારે બહાર નિકળાયું છે તો આ બધાં પૂરાં કરી લેવાં એવો નિશ્ચય કર્યો હતો.

આટલી ઉંમર ઘરના કોટડીરૂપી બંદીખાનામાં પડેલો વિશ્વેશ્વર જાણે કોઇ નવ જ જગતનો જીવ થઈ પડયો, – આજ અહીં, કાલ પણે; કયારેક સ્નાન, કયારેક દેવદર્શન, કયારેક વળી પર્વતારોહણ વગેરેના આનંદથી તે એક રીતે આત્મવિસ્મૃત જ થઇ ગયો. ચંદ્રનાથ અને આદિનાથ જતાં તે બોલ્યો 'માસીબા, હવે બીજે કયાંય જવાનું કામ નથી: – ચાલો ને અહીં જ એક ઘર બંધાવી રહી જઇએ' માસીબા જરા હસ્યાં. તે તરફ ફરી તેઓ પશ્ચિમ તરફ ગયાં. પશ્ચિમ પ્રદેશ ફરી વિશ્વેશ્વર જેટલો ખુશ થયો તેટલો દુઃખી પણ થયો. તે વખતે દુર્ભિક્ષની કરાળ મૂર્તિ આખા પશ્ચિમ પ્રદેશનો ગ્રાસ કરી રહી હતી. એક દિવસે તેણે માસીબાને કહ્યું 'માસીબા, આપણા દેશમાં ન રહેતાં આ તરફના પ્રદેશમાં રહીએ તો શું ખોટું ?'

માસીબા બોલ્યા 'કેમ ?'

'જુઓને, કેવો ગરીબ દેશ! 'હા અન્ન, હા અન્ન' કરી માણસો બધાં કેવાં આકુળવ્યાકુળ થઇ ચોતરફ પોકાર પાડી રહ્યાં છે. કોને શું મદદ કરવી, કેવી રીતે કરવી એવા વિચારો કરી કામ શોધતા ફરવાની અહીં જરૂર નથી. ખરેખરૂં દારિદ્ર કેવું હોય છે તે આ પશ્ચિમ પ્રદેશમાં દુકાળના વખતમાં આવવાથી બરાબર સમજી શકાય.'

માસીબા જરા મ્લાન શુષ્ક સ્મિત કરી બોલ્યાં 'આપણા દેશમાં શું ગરીબો નથી ગાંડા ?'

'કયાં છે! જેઓ છે, તેમની સરખામણી આ લોકો સાથે થઈ શકે જ નહિં. આપણો દેશ શસ્યશામલ, સુજલ; કાંઈ ન હોય તો પણ કોઇને ભૂખને લીધે તો મરી જવું પડે જ નહિં.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'તે હશે; પણ તું એક વાર રામશંકર ભટ્ટાચાર્યના કુટુંબની વાત યાદ કર જોઈએ.'

'તે યાદ છે. પણ એ લોકો આ દેશમાં હોત તો તે ક્યારનાંયે મરી ગયાં હોત. બંગાલનું ગામડું છે એટલે જ હજુ સુધી ગૃહસ્થાઇ જાળવી રાખી દિવસો ગુજારે છે જુઓ મસીબા, જે દેશમાં અભાવ નથી તે દેશમાં કાંઇ કરી શકાય નહિં, કરવા જતાં પણ શરમાવું પડે, જે લોકો ગ્રહણ કરે તેમને પણ શરમાવું પડે. કારણ કે તેઓ તો દુઃખ સુખ વેઠી એક રીતે દિવસો ગુજારતા જ હોય છે; જનસાધારણની નજર સામે તેઓ સહજમાં ભિક્ષુકનો વેશ ધારણ કરવા ઇચ્છતાં નથી. જે દેશમાં આવો સંકોચ જરાયે નથી, સહાય ન મળવાથી જેઓ રાતદિવસ મરી જતાં હોય છે, તે દેશમાં રહેવું ઉચિત છે. ત્યાં વગર મહેનતે ઘણાં કામો કરી શકાય છે.'

હસતાં હસતાં માસીબા બોલ્યાં 'શું કામ કરી શકાય? તું શું કરવા માગે છે તે કહે જોઈએ?'

વિશ્વેશ્વર નીચું જોઈ રહ્યો. શરમના આભાસથી તેના કર્ણ મૂળ જરા લાલ થઈ ગયા. મોઢેથી મોટી મોટી વાતો કરવી એ તેનો સ્વભાવ જ નહોતો. લાગણીના આ આધિક્યથી હૃદય જ્યારે અત્યંત આંદોલિત થઇ જતું ત્યારે તે એકદમ વાચાહીન બની જતો. આથી જ દેશમાં એક અતિથિમંડપ તૈયાર કરાવતાં કરાવતાં અચાનક તેણે તે કાર્ય મુલતવી રાખ્યું હતું. પ્રથમ તો તે પોતે માણસો પાસે એમ કેમ પ્રચાર કરી શકે કે હું મોટો ધનવાન છું, દયાળુ છું, જેને સહાયતાની જરૂર હોય તેણે મારી પાસે આવવું; હું તેમનું દુઃખ ટાળીશ. તેથી જ એવો વિચાર આવતાં તેનો અંતરાત્મા સંકુચિત થઇ ગયો. લાગણીના આવેશથી કામ શરૂ કરી દીધું હતું તે બંધ કરી દીધું. દેશના માણસોએ અનુમાન કર્યું કે રેશમના ભાવ ઘટી જવાથી વિશ્વેશ્વરે ઘર બંધાવવાનું મુલતવી રાખ્યું. બીજું તે એમ પણ સમજી શક્યો હતો કે આ દેશમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વગર સંકોચે જનસાધારણ સમક્ષ પોતાને ભિક્ષુક તરીકે ઓળખાવી સહાય ગ્રહણ કરે એવા માણસોની સંખ્યા પણ ઘણી ઓછી છે. જેમને એવો સંકોચ નથી તે ભેખધારી વૈરાગીઓ હોય છે. બંગ દેશના ધર્મ-પર ચણ લોકોની દયાથી તેમને પણ કોઇ જાતનો અભાવ નથી. ઘણો વિચાર કરી વિશ્વેશ્વરે એ વિચાર પડતો મૂકયો હતો.

પશ્ચિમમાં આવી ત્યાંની સાધારણ જનતાની દુર્દશા જોઇ તે પોતાનાં આંસુ ખાળી શકયો નહિં. તેને એવી ઇચ્છા થવા લાગી કે તે પશ્ચિમમાં આવી ત્યાં વસવાટ કરી પોતાની ઘણા દિવસની મનઃકામના પૂર્ણ કરે. પણ માસીબા ફિક્કું હસી વાત ઉડાડી દઈ તેની તે ઇચ્છામાં વિઘ્ન નાખવા લાગ્યાં. માસીબા ચોકકસપણે સમજી ગયાં હતાં કે, કુબેરનો ભંડાર ન હોય ત્યાં સુધી એ દેશનો અભાવ મટાડી શકાય તેમ નથી! વિશ્વેશ્વર જે અઢળક ધન દાનમાં વાપરતો હતો તેમાં તેઓ વાંધો લેતાં નહોતાં, પણ દેશમાં પાછા ફરવા માટે તેને તાકીદ દેવા લાગ્યાં. તે સમજી ગયાં હતાં કે તેમનો આ ડાગળી ચસકેલ છોકરો વધુ દિવસ એ દેશમાં રહેશે તો વધુ પાગલ બની જશે. તેને ખાલી હાથ થયેલો જોવા તે બિલકુલ ઇચ્છતાં નહોતાં.

માસીબાની વ્યગ્રતા જોઇ આખરે વિશ્વેશ્વર દેશ તરફ પાછા ફરવાનો બંદોબસ્ત કરવા લાગ્યો. માસીબા ભાત રાંધી વાટ જોતાં બેઠાં હતાં—બપોરના બે વાગી ગયા હતા, ત્રણ વાગવાની તૈયારી હતી—તેલ વગરના અસ્તવ્યસ્ત વિખરયલા વાળ તથા પસીનાથી રેબઝેબ થાકેલું શરીર તથા સૂર્યકિરણોથી દગ્ધ થયેલ મોં લઇ વિશ્વેશ્વર હાજર થયો. શરબત પીવડાવી, પંખા વડે પવન નાખી ઘણી મહેનતે માસીબાએ તેને સ્વસ્થ કર્યો. તે આટલો બધો વખત શા કામમાં રોકાયો હશે તે માસીબા સારી રીતે સમજી ગયાં હતાં. પચીસ માણસો સારૂ જમવાની રસોઇ બનાવવાનું જ્યારે તે માસીબાને કહેતો ત્યારે માસીબા પોતાની અકકલ વાપરી એકસો માણસોને પૂગી થાય તેટલી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રસોઈ રાંધવામાં વિશ્વેશ્વર પણ તે રસોઈ કરવામાં સહાય કરતો. જમીનમાં મોટા ચુલા ખોદી તેના ઉપર ભાતની મોટી મોટી દેગો ચડાવી ભેટે અંગુછો બાંધી વિશ્વેશ્વર મહા આનંદપૂર્વક દોડાદોડી કરી મૂકતો. માસીબા શાકભાજી સમારવાનો ભાર ઉપાડી લેતાં. આખરે એકસો માણસોની જગ્યાએ બસો માણસોની મારામારી થઇ પડતી ત્યારે ભંડારમાંથી કાચા ચોખા વહેંચી દઇ ભિક્ષુકદળને શાંત કરવું પડતું.

હદ કરતાં વધારે પરિશ્રમથી વિશ્વેશ્વરનું શરીર કૃશ, મલિન થયું હતું. એએક વાર તાવ પણ ચડી આવેલો; હવે માસીબા એક દિવસ જોરાવરીથી ગાંસડાં પોટલાં બાંધી ગાડીમાં ચડી બેઠાં. એક વરસ પછી તેઓ પાછાં દેશ ભણી ચાલ્યાં. ટ્રેનમાં જ માસીબાએ વિશ્વેશ્વરને કહી દીધું કે 'દેશમાં જઈને એક મહિનાની અંદર જ તારે લગ્ન કરવાં પડશે એ યાદ રાખજે.' આ સાંભળી વિશ્વેશ્વર જરા હસ્યો.

લગ્નનું નામ સાંભળતાં જ ખરેખર તેને જાણે એક જાતનો તિરસ્કાર જ આવી જતો હતો. પહેલાં શું વિચાર કરી તેણે વિવાહ ન કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો તે કહી શકવું મુશ્કેલ છે. પણ હવે તે સંકલ્પ બૃહત્કાય અશ્વત્થની જેમ શાખા-પ્રશાખા-ફેલાવી બહુ જોરથી વૃદ્ધિ પામ્યો હતો. વાવાઝોડુ, પવન, વૃષ્ટિ વગેરે બધાની તે હવે ઉપેક્ષા કરી શકે તેમ હતું. સાધારણ કલ્પનાનું અંકુર હવે સુદૃઢ પાષાણભેદી મૂળિયાંના રૂપમાં ફેરવાઇ ગયું હતું. પહેલાં તેણે જ્યારે પરણવું નથી એમ કહ્યું હતું, તે વખતના સંજોગો જોતાં આટલું જ માત્ર કહી શકાય કે અવિરામ નીરસ ગ્રંથચર્ચા જ તેનું કારણ હતું. જો મા અથવા બહેન અથવા સ્નેહ-પ્રેમ દેખાડવાવાળું કોઇ પણ આપ્તજન તે વખતે હોત તો ઘણું કરીને તેના આ વિચારો પુષ્ટિ મેળવી શકત નહિ. માસીબા તેના ઘરમાં તે વખતે નવાં જ આવેલાં હોઇ ફક્ત પોતાનું કામ જ કર્યે જતાં હતાં, પરાયા છોકરાને બહુ ગાઢ સ્નેહ દેખાડી ઘનિષ્ટતા કરવા ઇચ્છતાં નહોતાં. હવે વૃદ્ધ વયે તેમનો તે

૬

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દર્પ ચૂર્ણ થયો હતો. પણ ત્યાં તો વિશ્વેશ્વર જ નારીસંગ અસહિષ્ણુ બની ગયો હતો. જ્ઞાનચર્ચા વખતે તે જ્યારે કાવ્ય અથવા સાહિત્યની આલોચના કરતો ત્યારે તેમાં નારીજાતિનું પ્રાધાન્ય જોઇ તે વળી વધુ ભયભીત બની જતો. એક સામાન્ય બાલિકા અથવા નારી કેવી રીતે પુરુષના વિસ્તૃત જીવનના સર્વ સુખ-સાર્થકતાનાં કેન્દ્રરૂપે પ્રતિષ્ઠિત થઇ શકે તે કોઇપણ રીતે સમજી શકતો નહિ. અને છતાં જોયું કે આ નારી જ કાવ્ય અને સાહિત્યનો પ્રાણ: અને તેથી જગતનો પણ પ્રાણ. કેવી રીતે આ મોહમયી આત્મવિસ્મૃતિથી તે પોતે બચી શકે એના વિચારમાં જ તે રાતદિવસ મગ્ન રહેતો હતો. પોતાને પરણેલો કલ્પી કોઈ કોઇ વાર તે પોતાનાં માનસચક્ષુઓ વડે પોતાની સ્થિતિની ચર્ચાલોચના પણ કરતો. સમસ્ત સુખનો કલ્પના એક બાલિકાના સુખદુ:ખમાં પર્યવસિત વિચારનો અંત કાર્યનો અંત ફક્ત એક બાલિકામાં જ;-સમસ્ત આગ્રહ, ઉત્સાહ, સ્નેહ, પ્રેમ, સૌંદર્ય, બધું એક ક્ષુદ્ર મૂર્તિમાં સમાવી દેવું ! આ શું માણસનું આકાંક્ષિત જીવન? આને જ સુખ, શાંતિ, તૃપ્ત કહેવાય તો પછી દાસત્વ કોને કહેવું !

જ્યારે તે પોતાના ગામની નજીક પહોંચ્યો ત્યારે સાંજ પડવા આવી હતી, છેટે ગામની શ્યામલ રેખા મ્લાન સૂર્યકરણોમાં ચિત્રની માફક શોભતી હતી ખુલ્લા મેદાનનો ચિરપરિચિત વાયુ પ્રેમથી તેના માથના વાળ હલાવી, તેની હડચપી પકડી સ્નેહથી જાણે કુશલ સમાચાર પૂછવા લાગ્યો. ઓચિંતા વિશ્વેશ્વરની આંખોમાંથી દડદડ આંસુ વહેવા લાગ્યાં. તેને એમ લાગવા માડયું, કે નાનપણમાં મરી ગયેલી તેની મા જાણે આ ગામના આમ્રવૃક્ષની છાયામાં ઊભી રહી સ્નેહ-સજલ આંખે પ્રવાસ કરી પાછા ફરેલા પુત્ર સાથે સ્નેહસંભાષણ કરી રહી હતી. તે તીવ્ર આનંદનો પ્રતિઘાત સંવરણ કરી લેવા વિશ્વેશ્વર ક્ષણભર ઊભો રહી ગયો. એકાએક રસ્તામાં નીચે બેસી જઈ માટીમા પોતાનું લલાટ ઝુકાવી તેણે કોંકને પ્રણામ કર્યા. માસીબા ગાડીમાં બેઠાં હતાં, નાંહ તો છોકરાનો આ લીલા જોઈ તેઓ તો રડી જ પડત.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘેર પહોંચી સૌથી પહેલાં માસીબા ગાયો. વગેરે જાનવરો જોવા ગયાં. જૂના નોકર ઘોષે તથા નિધિની માએ ઘર બની શકે તેટલું સાફ રાખ્યું; છતાં જે જે ઓરડાઓને તાળાં વાસેલાં હતાં તે બધા ઓરડાના હાલ જોઇ માસીબાએ મુસાફરીની વિરુદ્ધમાં પોતાનો મત જાહેર કર્યો. જાત્રાનાં સ્થળોમાંથી જે મૂર્તિઓ-છબીઓ, વસ્ત્રો, પ્રસાદ વગેરે લાવ્યાં હતાં તે આડોશીપાડોશીમાં વહેંચી દેવાની આતુરતા તુરતમાં દબાવી રાખી ઉપવાસી વિશ્વેશ્વર તો ક્યારનોયે ફળિયામાં ફરવા નીકળી પડયો હતો. કોઇને કોઇના ઘેર જવું એ તેના સ્વભાવ વિરુદ્ધ હતું, પણ આજ તેને તેમ કરવાની ઇચ્છા થતી હતી.

એમ કરવાથી રખેને કોઇ કાંઇ ઊંધો વિચાર બાંધી બેસે એમ સમજી તેણે તે ઇચ્છાને દબાવી. તે સીધો પોતાનો કેળાંબાગ જોવા ચાલ્યો ગયો. તે વખતે ક્ષીણ સૂર્ય અસ્ત પામી ગયો હતો. કેળાંબાગમાં ચોતરફ અંધકાર! આતુર નજરે વૃક્ષો તરફ એક વાર જોઇ તે પાછો ફર્યો. ગામનું પ્રત્યેક વૃક્ષ, પ્રત્યેક ઘર જાણે તેને કેટલુંય સુંદર જણાવા લાગ્યું. રસ્તામાં નાથુ મંડલ, પરાણુ કલુ, વિપિન મોદી વગેરે તેના બિલકુલ અપરિચિત માણસો પણ જ્યારે 'દાદા ઠાકુર ક્યારે આવ્યા?' કહી તેને નમસ્કાર કરવા લાગ્યા ત્યારે તેણે આનંદથી ઉત્ફુલ્લ થઇ જઇ તેમની સાથે ગપ્પાં મારવાં શરૂ કરી દીધાં. આજ ગામના આ સામાન્ય માણસોનો સંગ પણ તેને જાણે સંપૂર્ણ સ્પૃહણીય જણાવા લાગ્યો.

જમણી બાજુ ભટ્ટાચાર્યનું ઘર, અંધારામાં કેટલાક થાંભલા જેવું દેખાતુ હતું. વિશ્વેશ્વર જરા ખચકાીને ઊભો રહ્યો. તેને મનમાં થયું કે એક વાર 'ભટ્ટાચાર્ય મહાશય' કરીને હાંક મારે: પણ તરત જ તેને સગપણનો પ્રસ્તાવ યાદ આવી જતાં તે હાંક મારી શકયો નહિ. વિચાર કરતાં કરતાં વળી વિશ્વેશ્વરે આગળ ચલાવા માંડ્યું. થોડે દૂર ઉમેશ મુખોપાધ્યાયનું ઘર અને બેઠકખાનું. ઓટલા ઉપર ઘરધણી પોતે બેઠો બેઠો તમાકુ પીતો હતો. વિશ્વેશ્વર સીધો તેની પાસે ઓટલા ઉપર ચડી ગયો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘરધણીએ પૂછ્યું 'કોણ ?'

'હું વિશ્વેશ્વર.'

'વિશ્વેશ્વર ! આવ ભાઈ આવ, પશ્ચિમમાંથી ક્યારે પાછો આવ્યો ? તબિયત તો સારી છે ને ?'

ઘણી વાર ત્યાં ગપ્પાં મારી, ગામની ઘણી નવીજૂની જાણી લઈ બહુ મોડી રાતે વિશ્વેશ્વર ઘેર પાછો આવ્યો ! થાળીમાં ભાત પીરસી ઢાંકી રાખી માસીબા બેઠાં બેઠાં ઝોકાં ખાતાં હતાં. કાંઈ પણ ન બોલતાં ચૂપચૂપ જઈ પાટલા ઉપર બેસી ગયો. માસીબા ભડકી જઈ ગુસ્સે થઈ કહેવા લાગ્યાં 'જો તો ખરો, આ ભાત ઠરીને ગાર થઈ ગયા ! બે દિવસથી સરખું ખાધું એ નથી—જરા સરખી રીતે જમી કરીને માણસ સૂઈ જાય કે ના ! અહીં આવ્યા તોય એની એ ટેવ ! કાલ સવારે પર્વનો યોગ છે, મારે નદી પર નાહવા જવું છે, પણ ક્યારે સુવાય ને ક્યારે ઉઠાય! તારાં લખ્ખણ જોને, તને કોઈ દિવસ કાંઈ ભાન—' માસીબા હજુ ઘણું વધુ બોલત, પણ પુત્રનું ઉદાસ મોં જોઈ તે અટકી ગયાં. ચિંતાતુર અવાજે પૂછ્યું: 'આટલી વાર ક્યાં હતો ?'

'ઉમેશ ઉપાધ્યાયના બેઠકખાનામાં.'

'એ બધા સારી પેઠે છે ને ? ફળિયાના માણસો સારી પેઠે છે ને ? ગામમાં બધાં મજામાં છે ને ?'

'બધાની ખબર તો કેમ કહી શકાય ? પણ આપણા રામશંકર ભટ્ટાચાર્ય મરી ગયા.'

મનમાં દુઃખી થઈ માસીબા ચૂપ રહ્યાં. થોડી વાર પછી ધીમે સાદે બોલ્યાં: 'અહા વહુ–બિચારી–' પછી તો તેમને ઘણી બાબતો જ યાદ આવવા લાગી, તેથી તેઓ ચૂપ રહ્યાં. વળી પાછાં થોડી વારે બોલ્યાં; 'જે મરે તે છૂટ્યું કહેવાય, પણ આ માણસ તો ખરેખર છૂટ્યો. હવે તેના સંસાર સંબંધી ચિંતા કરવી પડશે નહિ. વિશ્વેશ્વર ચૂપ રહ્યો.

રાતે માસીબાને સ્વસ્થ ઊંઘ આવી નહિ, જાહ્નવીની શાંતસહિષ્ણુ મૂર્તિ જ વારંવાર તેમની નજર સામે તરી આવતી હતી. સવારે વહેલાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઊંડી વસ્ત્રો અને ટુવાલ લઇ તે નદી ઉપર નાહવા ગયાં. નદીમાં અનેક જણ નાહતાં હતાં. અન્નપૂર્ણાને જોતાં જ બધાંએ ખુશખબર પૂછી તેમને અકળાવી મૂક્યાં. ભટ્ટાચાર્યની મોટી વહુ (કાકીમા) પણ સ્નાન કરવા આવેલી હતી. તે કાંસિયાં જેવા સાદે બોલી ' અમને તો એમ જ લાગતું હતું કે હવે તમે દેશમાં પાછાં આવશો જ નહિ. '

દેશમાં પાછાં શા માટે ન આવીએ, બહેન—' કહેતાંકહેતાં તેની પાસે અવગુંઠિતા શ્વેતવસ્ત્રા જાહ્નવીને જોઇ અન્નપૂર્ણાએ મોં ફેરવી લીધું. જમણી બાજુ ફરીને જોયું તો સાવિત્રી પાણીમાં ડૂબકી મારતી હતી. એક વાર તો તેમને એવી ઇચ્છા થઇ આવી કે, તેનું મ્લાન મોં પકડીને તેને મીઠી જીભે માનથી બોલાવે. પણ શું મોઢું લઇને તે તેમની સાથે વાત કરે ? નાહવા ધોવાનું કામ પતાવી લઇ પાછા ફરતાં તેમણે જોયું. સાવિત્રીની પાસે શ્વેતવસ્ત્રા છૂટા ભૂખરા વાળવાળી ઊભેલી એ કોણ, કોણ હશે એ ? એ શું સતી હશે ? અન્નપૂર્ણા નીરવ નિશ્ચલ કાષ્ટ-પૂતળીની જેમ જ્યાં ઊભી હતી ત્યાં જ થંભી થઇ ગઇ.

....

૯

વિશ્વેશ્વર વળી પાછો તેના એકાંત ઓરડામાં પુસ્તકના ઢગલા વચ્ચે પોતાને ઢાંકી દેવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો; પણ તેને તરત સમજાયું કે હવે તેની ઇચ્છા અને મન વચ્ચે કોઈ પણ જાતની એકતા નહોતી, પશ્ચિમ પ્રદેશ ફરી આવી તે જીવનનો જે આસ્વાદ ચાખી આવ્યો હતો, તેની સ્મૃતિ તેના મનમાંથી કોઇપણ રીતે ભુંસાતી નહોતી! પુસ્તકોના ઢગલાથી ઠસોઠસ ભરેલી લાકડાની અભરાઇઓ હવે તેને જાણે ભારવાહી અદંભ જેવી જણાવા લાગી. ઓરડીની અગાઉની ઉન્માદશક્તિ જાણે ક્યાંક ચાલી ગઈ. શરાફ મહાજનો પાસે જઈ પોતે શરાફી ચલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, કાંઈ મજા પડી નહિ. મંડલ વગેરેને બોલાવી ભાગમાં ખેડવા આપેલી જમીનની ખેતી-આબાદી વગેરે જોવા તપાસવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો; ત્યાં પણ બે-ત્રણ દિવસમાં જ કંટાળી ગયો. આથી કાંઇપણ કામ વગરનો વિશ્વેશ્વર ગામની નદીને કાંઠે,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આંબાવાડીઆમાં, કેળોનાં વનમાં, ખુલ્લા મેદાનમાં, અનાજનાં ખેતરોમાં કોઇ ઉદાસી મુસાફરની માફક ભટકવા લાગ્યો.

કોઇ કોઈવાર તે માસીબા પાસે આવીને બેસતો. અન્નપૂર્ણા ઠાકુરાણી પણ કોણ જાણે કેમ પણ કાંઈક વિચારમાં પડી ગયેલાં જણાતાં હતાં; હરવખત અગાઉની માફક હસીને સ્નેહથી વાતચિત કરતાં નહોતાં. તેમના મનમાં હમેશ કંઈ દુઃખ તાજું ને તાજું તરવર્યાં કરતું હતું તે વિશ્વેશ્વર બરાબર સમજી શક્યો હતો, તેથી તે પણ માસીબા પાસે સંકુચિત થઇને બેસતો. એક દિવસ માસીબાએ તેને સાફ સાફ કહી દીધું, કે 'તું બેફિકર રહે. આટલાં વરસ મારાં જ્યારે આમ વીતી ગયાં ત્યારે હવે બાકીનાં થોડાંક વરસો પણ એમ જ વીતી જશે. જ્યારે તને લગ્ન કરવાની પોતાની મેળે જ ઇચ્છા થાય ત્યારે કરજે. હું હવે કોઇ દિવસ તને એ બાબત આગ્રહ કરવાની નથી.'

વિશ્વેશ્વર ચૂપ જ રહ્યો. પણ તેણે વિચાર કર્યો, કે જે વાત તે આજ કેટલાય દિવસ થયાં તેમને કહું કહું કરતો હતો તે તેમને હવે કહી દેવાનો સુયોગ ઉપસ્થિત થયો છે. તે વિચાર કરવા લાગ્યો કે, અન્નપૂર્ણા હજી કાંઇક બોલશે, પણ તેની તે આશા ફળીભૂત થઇ નહિ; તે તો ગુપચૂપ બેઠાં બેઠાં પૂજા સારૂ રૂની વાટો બનાવવા લાગ્યાં.

તેથી આખરે વિશ્વેશ્વરને જ બોલવું પડયું. તે બોલ્યો 'માસીબા, તમને એ લોકોના કાંઈ ખબર સમાચાર મળે છે કે નહિ ?'

વાટ બનાવવાનું બંધ રાખી તેના મોં સામું જોઇ માસીબા બોલ્યાં 'શું ખબર–સમાચાર ?'

'આ, જેમકે એમનો સંસાર કેમ ચાલે છે—'

"હું એવી કાંઇ ગાંડી નથી થઇ ગઈ, કે જેમની સાથે આપણે આમની જેવું વર્તન કર્યું છે, તેમની ખરાબ સ્થિતિ જોઇ સુખ માણવા તેમને ઘેર જઇ તેમની સ્થિતિ જાણી આવું.'

આ તિરસ્કાર મનમાં ન લાવતાં વિશ્વેશ્વર બોલ્યો 'તેમને ઘેર ભલે ન જવાય, પણ બીજાને મોઢે તો કાંઈ સાંભળ્યું હશે ને ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'એ લોકો કેવી જાતનાં માણસો છે તે આટલા દિવસ તેમની સાથે રહીને તું જાણી શક્યો નથી, પણ હું સારી રીતે જાણું છું. મરી જશે તોપણ એ લોકો બીજાની મદદ મેળવવા ભિખારીની માફક હાથ લાંબો કરશે નહિ, અથવા પોતાની સ્થિતિ કોઇને જણાવશે નહિ. સાંભળ્યું છે કે હરિ વચ્ચે વચ્ચે ઘેર આવે છે, તે એ લોકોની સંભાળ લેતો હશે.'

ભારાક્રાંત ચિત્તે વિશ્વેશ્વર બોલ્યો 'હરિ! અરે એ છોકરો તો જહન્નમમાં ગયો છે. તે દિવસે મેં જોયું, કે તે અને ચાંદપુરનો જમીનદાર નરેન્દ્ર - આ આપણા નગરશેઠનો જમાઈ—એ બેઉ જણા ખૂબ ઠાઠમાઠથી ઘોડા ઉપર બેસી તેને દોડાવતા ગામમાં જતા હતા. હરિનો તે બાબુગીરીનો પોષાક ઘણા જણની નજરે તે દિવસે ચડયો હતો. છિ, છિઃ, તેને શરમ પણ નહિ આવતી હોય?'

'કેમ ખબર પડે બેટા! તેનો એ ઠાઠમાઠ જોઇને કદાચ માણસો એમ પણ ધારતાં હશે, કે એમને હવે કોઇ જાતનું દુઃખ નહિ હોય.'

'માસીબા, તમે એક દિવસ એ લોકોને ઘેર જાઓ તો શું ખોટું?' ક્ષણભર વિચાર કરી અન્નપૂર્ણા માસી ગુસ્સાથી બોલ્યાં 'ના, એ મારાથી બની શકશે નહિ. સતીની માને હું મોઢું દેખાડી શકીશ નહિ, તારાથી બની શકે તો તું બીજી કોઇ રીતે એમની ખબર મેળવ.'

પણ વિશ્વેશ્વર સહજમાં એવી કાંઇ યુક્તિ શોધી શક્યો નહિ. તે લોકો દુઃખી છે, એ વાતમાં તો જરા પણ સંદેહ નહોતો, પણ તેમને કેવી રીતે સહાય કરી શકાય તે એ નક્કી કરી શક્યો નહિ. કાલીપદ હજુ બાળક, તેની મારફત કાંઇ કરવા જતાં વાત કદાચ ચોતરફ ફેલાઈ જાય. તેમ થવા દેવા તે અત્યંત નારાજ હતો. વિચાર કરીને વિશ્વેશ્વરે નક્કી કર્યું, કે ગમે તેમ થાય પણ તેણે સતી અથવા સાવિત્રી સાથે જ આ વાતની આલોચના કરી લેવી જોઇએ અને કોઈ પણ રીતે તેમને સહાય ગ્રહણ કરાવવી જ જોઇએ.

આ પ્રમાણે સંકલ્પ કરી રાખવો સહેલ હતો, પણ તેને અમલમાં મૂકવો અત્યંત મુશ્કેલ હતો. એક તો તેનું પોતાનું જ શરમાળપણું—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંકોચ એ મોટામાં મોટું વિઘ્ન, તેમાં વળી સતી અને સાવિત્રીનાં દર્શન પણ તટલાં સહેલાં નહોતાં.

ગરીબના ઘરની છોકરીઓ અને ભાગ્યદોષથી મંદભાગિણી કહેવાતાં તેઓ બહાર ક્યાંય ઝાઝી આવ-જાવ કરતી નહિ. કદાચ કોઈ વખતે સાવિત્રી નદીના ઘાટ ઉપર પાણી ભરવા જતી નજરે પડતી ખરી; પણ સતી તો તેમના ઘરની પાછળ આવેલાં તળાવ કે ખાબોચિયા સિવાય ક્યાંય બહાર જતી જ નહોતી. જો કે ગામડા ગામમાં ભદ્ર કુલાંગનાઓને ઘાટ ઉપર કે રસ્તે નીકળવામાં કોઈ પણ જાતની હરકત નહોતી, છતાં અહીં તેમની પોતાની સ્થિતિ જ મોટામાં મોટી અંતરાયરૂપ થઈ પડતી હતી. બાલિકા સાવિત્રી પણ હવે ધીમે ધીમે માણસોની આંખોએ ચર્ચાસ્પદ થતી જતી હતી ' ઓ-મા, આ છોકરી પણ બહુ મોટી થઈ ગઈને શું ! ચૌદ વરસની ઉંમર તો થવા આવી—ક્યારે અને કેવી રીતે એનાં સગપણ-લગ્ન થશે, અને કોણ એને લેશે ! ' કોઈ સહૃદયા બોલતી 'આહા ! એની મોટી બહેનનાં લગ્ન જેવાં થયાં તેવાં લગ્ન કરતાં તો આમ કુંવારી રહે તે જ વધારે સારૂં, મનથી તો સુખી રહેશે.' આ સાંભળતાં તરત જ ન્યાય-બુદ્ધિશીલ સમાજસંરક્ષણીયાઓ ધ્રૂજી ઉઠી બોલતી: ' ઓય મા, એમ તે કાંઈ થાય ! એ તો બધા નસીબના ખેલ છે બહેન ! નસીબમાં જે લખ્યું હોય તે હરકોઈ બહાને થવાનું જ ! તેથી કરીને કાંઈ કુંવારૂં રહેવાય ? નાતજાતમાં તો રહેવું જોઈએ ને ! '

ઘાટ ઉપર કે રસ્તામાં બહાર નીકળતાં જ આવી વાતો થાય છે એમ સમજી સાવિત્રી પણ બહુ જ સાવચેતી રાખી બહાર નીકળતી. પાણી ભરી લાવવાનું અનિવાર્ય જણાય ત્યારે સાવિત્રી એવે વખતે ઘાટ ઉપર જતી, કે જે વખતે ગામનાં ઘણાંખરાં માણસો થાકીપાકીને મધ્યાહ્ન વિશ્રામ લેવા ઘરમાં આડેપડખે પડયાં હોય.

વિશ્વેશ્વરે એક દિવસે આ ધ્યાન રાખીને જોયું. તેણે વિચાર કર્યો, કે આ સરસ લાગ છે. આમ કરવું ગેરવાજબી—અજુગતું દેખાય તે પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તે નહોતો સમજી શકતો એમ નહોતું. પણ એ સિવાય બીજો ઉપાય પણ નહોતો. નાનપણથી જ ખાસ વિચિત્ર સ્વભાવવાળો, શરમાળ, ગાવડી, સારો માણસ વિશ્વેશ્વર ફળિયાનો જ છોકરો હોવા છતાં તે મોટો થયો ત્યાં સુધી તેણે કોઈના ઘરમાં પગ સરખો મૂકયો નહોતો. ત્યારે હવે તે સતીને ઘેર જઈ જાહ્નવીદેવીની સામે કેવી રીતે ઊભો રહે? તેઓ પણ તેનાં આવાં આકસ્મિક કૃત્ય વિષે શું ધારે? વળી ખાસ કરીને તેમની પાસે જતાં સંકોચ થાય તેવાં કારણો પણ ઘણાં હતાં, તેમનું તે અપમાન હજુ પણ કદાચ તેમના મનમાં તાજું જ હશે.

સ્તબ્ધ બપોરે વિશ્વેશ્વર સ્ત્રીઓના ઘાટ પાસેના મંદિર નજીક આમતેમ આંટા મારતો હતો. વચ્ચે વચ્ચે વિચારમાં ને વિચારમાં તે એક પીપળાના ઝાડની ઝૂલી રહેલી શાખા પકડીને હલાવતો હતો. શીત ઋતુના પ્રથમ સંચારથી પ્રકૃતિના શરીરમાં મંદ રોમાંચ થવા માંડયું હતું. બક્ષીઓના વાડા પાસેથી શરૂ થતું માગશર મહિનાનું ધાન્યક્ષેત્ર લક્ષ્મીદેવીની સોનેરી સાડીના પાલવ જેવું શોભતું હતું. વાડામાં સીધાં સોટા જેવાં ઊંચાં નાળિયેરીનાં વૃક્ષોની હાર ફળોના ભારથી જાણે લચી પડતી હતી. કદળી કુંજમાં ફળલોભી પક્ષીઓનાં ટોળાંઓએ મહાકોલાહલ મચાવી મૂકયો હતો. દક્ષિણ તરફ વાંસના ઝાડનાં ઝુંડો વાંકા ચૂકા ગ્રામ્ય પથ ઉપર ઝૂકીને નમી પડયાં હતાં. બપોરનો ઉદાસ વાયુ તેમના રંધ્રપ્રદેશમાં પ્રવેશ કરી વચ્ચે વચ્ચે સહજ કરુણ મધુર બંસી વગાડતો હતો. વિશ્વેશ્વરે નિરખીને જોવા માંડયું. શ્રી-સૌંદર્યથી, આશાથી, આનંદથી તે સ્થાન જાણે ચિત્રકારના સ્વપ્નની છબીની માફક શોભી રહ્યું હતું. ચોતરફ લક્ષ્મી-દેવીની સ્નિગ્ધ દૃષ્ટિ. ફકત જરા છેટે રૂક્ષકેશા, મલિનવસના દરિદ્રબાલિકા મોટા હેમડાના ભારથી વાંકી વળી જઈ ધીમે ધીમે રસ્તો કાપતી ચાલી આવતી હતી. વિશ્વેશ્વરની આંખોમાં ઝળઝળિયાં ભરાઈ આવ્યાં.

બાલિકા નજીક આવતાં, વિશ્વેશ્વર મૂઢની માફક ચૂપચાપ ઊભો રહ્યો. તેની એટલીયે હિંમત ચાલી નહિ કે તેને બોલાવે. બોલાવવું તો બાજુએ રહ્યું, પણ તે એવો તો બેબાકળા જેવો બની ગયો કે તેને મનમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિચાર આવ્યો, કે સાવિત્રી તેને ન દેખે તો સારું. આવી સ્થિતિમાં તે સાવિત્રી સામો જઇ ઊભો રહેતાં સાવિત્રી કદાચ શરમાઇ જશે, એમ સમજી પોતાના કમઅક્કલભર્યા આ કૃત્યથી તે પોતે જ શરમથી મરવા જેવો થઈ ગયો. પણ તેનું તે બેબાકળાપણું ભગવાને મટાડયું નહિ. ડાબી તરફના મંદિરના ઓટલા તરફ નજર પડતાં જ સાવિત્રીએ તેને જોયો. લજ્જિતા, સંકુચિતા, કિંકર્તવ્યવિમૂઢા બની તેણે એક વાર જરા ઊભા રહી જવાનો વિચાર કર્યો, પણ બીજી ક્ષણે જ લજ્જાને દૂર કરી માથું વધુ નીચું કરી ધીમે ધીમે તે આગળ વધી.

હવે વિશ્વેશ્વરે પોતાનું કર્તવ્ય સ્થિર કરી લીધું. તેણે વિચાર્યું કે જો આ સમયે હજુ પણ સંકોચ મૂકી શકાશે નહિ તો ભવિષ્યમાં આવો સુયોગ મળવો કદાચ દુર્લભ થઇ પડશે. ઘણી મહેનતે જરા આગળ વધી તેણે હાંક મારી: ' સાવિત્રી ! '

વિસ્મિતા સાવિત્રી ઊભી રહી, પણ પાછી ફરી નહિ. વિશ્વેશ્વરે કહ્યું; ' મારે તને એક બે વાત કહેવાની છે; તારે તે સાંભળવી પડશે.–જરા ઊભી રહે.'

સાવિત્રી ઊભી તો હતી જ. પાછી વળી એક વાર વિશ્વેશ્વર સામે જોઇ પાછી આંખો નીચી ઢાળી દઈ તે ધીમા સાદે બોલી: ' શું કહેવું છે ? કહો.'

વિશ્વેશ્વર બમણી મુશ્કેલીમાં આવી પડયો. વાતની શરૂઆત કેવી રીતે કરવી ? એકાદ ક્ષણ ઊભી રહી સાવિત્રી વળી પાછી જરા આગળ વધતાં જ તે ધીમે મીઠે સાદે બોલ્યો: ' તારો મોટો ભાઇ હરિ હવે ઘેર આવે છે ? '

' કોઈ કોઈ વાર આવે છે '

' તે હવે કાંઇ કરે છે ? '

સાવિત્રીએ તેના તરફ કુતૂહલભરી નજરે જોઇ કહ્યું: ' શું કરે ? '

' આ—કાંઇ કામધંધો, નોકરી–ચાકરી ? '

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'કરે છે ઘણું કરીને.'

'તને ચોક્કસ ખબર નથી ?'

નીચી નજરે સાવિત્રીએ કહ્યું: 'ના'

વિશ્વેશ્વરે મહામહેનતે હજુ પણ વધુ ધીમે સાદે પૂછયું: 'તમારું ઘરબાર તો તે જ ચલાવે છે ને ?'

સાવિત્રી ચૂપ રહી. વિશ્વેશ્વર સમજ્યો, કે તે નારાજ થતી જતી હતી. હવે તેનો સંકોચ રહ્યો નહિ, તરત જ તે બોલ્યો: 'તું માઠું લગાડીશ નહિ; માણસ પોતાના આડોશી-પાડોશીઓની ખબર રાખે એ હિસાબે જ હું તને પૂછું છું. તને શું તેથી દુઃખ લાગી ગયું ?'

હવે સાવિત્રી મૃદુ કંઠે બોલી: 'ના.'

'તારો મોટો ભાઇ રૂપિયા પૈસા આપે છે ? રૂપિયા પૈસા ન હોય તો સંસાર ચાલે નહિ તેથી જ હું પૂછું છું.'

'આપે છે કયારેક કયારેક.'

'તેથી બધું ખરચ ચાલે છે ? કાંઇ અગવડ તો પડતી નથી ?'

'ના. ત્યારે હવે હું જાઉં છું.'

'હજુ જરા વાર ઊભી રહે; તું મને ચોક્કસપણે કાંઇ કહેતી નથી. શા માટે શરમાય છે—અચકાય છે ? હું તો તારા ભાઈ જેવો છું. મને નહિ કહે ?'

હવે સાવિત્રી મોં જરા ઊંચું કરી વિશાળ નેત્રો વડે તેની સામે જોઇ જરા રોષમિશ્રિત અવાજે બોલી: 'તમે શું જેની તેની પાસે તમારા ઘરની વાતો કહેતા ફરો છો કે મને એમ કહેવાનું કહો છો ? તમે તો સમજી શકો છો, કે આવી બધી વાતો કોઇને કહેવાની હોય નહિ.'

વિશ્વેશ્વર ભોંઠો પડી ગયો, પણ તે બોલતો બંધ થયો નહિ. તે બોલ્યો: 'જેની તેની પાસે કહેતાં ફરવું જરૂર વ્યાજબી નથી. પણ જો કોઈ કાંઇ પૂછે તો તેને કહેવામાં પણ શું કાંઇ વાંધો હોય ખરો ?'

'જરૂર હોય. અને કહેવાથી ફાયદો પણ શું ? હવે હું જાઉં ત્યારે ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'સાંભળ, સાવિત્રી ! જો કે હું પરાયો છું, છતાં સાચેસાચ હું તમને મારી બહેનોની માફક ગણું છું. મેં તને શરમાવવા અથવા તો તારી મશ્કરી કરવાના ઈરાદાથી પૂછ્યું નથી. પોતાનો માણસ જેમ વ્યાકુળ થઈ પૂછે તેવા ભાવથી જ મેં પૂછ્યું છે. એમાં મેં કાંઈ ખોટું કર્યું છે, સાવિત્રી ? જો કે—જો કે—જો કે—હું પરાયો—તો પણ—'

સાવિત્રી આટલી વાર મનમાં ને મનમાં ગુસ્સે થઇ હતી, વિસ્મિત પણ થઇ હતી; પણ વિશ્વેશ્વરનો વેદનાયુક્ત અને ગળગળો સાદ સાંભળી હવે તેનો તે ગુસ્સો હવામાં ઊડી ગયો. તેને એમ પણ લાગ્યું કે વિશ્વેશ્વરની મોટી બે આંખો આંસુથી છલોછલ ભરાઇ ગઇ હતી. શરમાઇ જઈ મનમાં દુઃખ પામી નીચું જોઈ ધીમે સાદે સાવિત્રી બોલી;—'મને માફ કરો. તમે પૂછ્યું. કે અમને કાંઇ દુઃખ છે કે નહિ તો હું ખરેખર કહું છું, કે અમને એવું કાંઈ દુઃખ નથી.– દિવસ કાંઈ બેસી રહેતા નથી, તે તો ચાલ્યા જ જાય છે.'

ક્ષોભયુક્ત હસીને વિશ્વેશ્વર બોલ્યો: 'તે તો બરાબર છે, દિવસ તો બધાના ચાલ્યા જાય છે, પછી તે સુખે જાય કે દુઃખે જાય.'

'હું, દીદી–અમે ઘણું કામ કરીએ છીએ. મા હવે એટલું કામ કરી શકતી નથી. તેમની તબિયત સારી રહેતી નથી. દાદા (મોટા ભાઈ) પણ થોડું કાંઈક લાવે છે, કાંઇ ખાસ વધુ દુઃખ અમને કાંઈ યે નથી.'

વિશ્વેશ્વર સમજ્યો. જન્મથી જ દુઃખમાં ઘડાઇ ઉછરેલી આ બાલિકાને દુઃખ કોને કહેવાય તે સમજી શકવાની કોઈ જાતની વિચારશક્તિ નથી. જરા આગળ વધી તે બોલ્યો: 'તમારો મોટો ભાઇ તમને આપે તે તમે લ્યો અને હું જો તમારી માને પ્રણામી તરીકે અથવા નાની બહેનો સમજી તમને કાંઇ આપું, તો મને પરાયો સમજી તમે શું તે ન લ્યો ?'

સાવિત્રી વધુ વિસ્મિત થઇ. ક્ષીણ સાદે તે બોલી: 'તે હું કાંઈ કહી શકું નહિ, દીદી જાણે કે મા જાણે.'

'ત્યારે આ કાગળનો કટકો તારી માના ચરણોમાં મારી પ્રણામી તરીકે આપજે' બોલતાં બોલતાં નજીક આવી વિશ્વેશ્વરે સાવિત્રીના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ધટકતા પાલવને છેડે એક કાગળનો કકડો બાંધી દીધો. સાવિત્રી ગભરાયેલે સાદે બોલી ઉઠી: ‘ ના, ના, તમારે દેવું હોય તો મા પાસે આવીને માને આપી જજો, અને શા માટે મુશ્કેલીમાં નાખો છો ? મારાથી એ બની શકશે નહિ, તમે પોતે મા પાસે આવી જે કહેવું હોય તે કહેજો—’

વિશ્વેશ્વર આટલી વારમાં પોતાનું કામ પતાવી લઈ સરકીને દૂર ઉભો હતો તે બોલ્યો: ‘ તું આપજે, પછી મા મને બોલાવશે તો હું આવીને બધો ખુલાસો કરીશ; તું મારા નામથી માને કહેજે. હવે ઘેર જા, આવડો મોટો દેગડો ઉપાડી થાકી ગઇ છો. હવે વધુ વાર ઊભી રહે માં—જા.’ એટલું કહી વિશ્વેશ્વરે ચાલતી પકડી. અને થોડી વારમાં તે અદૃશ્ય થઇ ગયો. અને સીધો પોતાને ઘેર આવી ઊભો. ઘરમાં જઇ તેણે હાંક મારી: ‘ માસીબા.’

માસીબા તે વખતે જમીને એક કામળી બિછાવી શિયાળાનો નિસ્તેજ પણ મીઠો તડકો તાપતાં બેઠાં બેઠાં કાશીદાસનું મહાભારત વાંચતાં હતાં:

‘ સાવિત્રી મુખે સાંભળી આ ભારતી
પરમ લજ્જિત થઈ ગયા મૃત્યુપતિ.
ત્રણે લોકે તું સતી પતિવ્રતા,
પાવન થશે જન સુણી તારી કથા.’

વિશ્વેશ્વર આવીને માસીબાની પથારી ઉપર સૂઇ ગયો, અને પૂછ્યું: ‘ શું વાંચો છો, માસીબા ? ’

સસ્નેહ દૃષ્ટિથી તેની સામે જોઈ માસીબા બોલ્યાં: ‘ સાવિત્રીનું ઉપાખ્યાન વાંચું છું—તેં કાશીદાસનું મહાભારત વાંચ્યું નથી ? ’

જરા હસીને વિશ્વેશ્વર બોલ્યો: ‘ વાંચ્યું છે ને શું—બહુ જ નાનો હતો ત્યારે વાંચ્યું હતું. હવે મહાભારતમાંનું તો કાંઇ મને યાદ નથી, પણ કૃત્તિવાસી રામાયણમાંથી કાંઇક કાંઈક યાદ રહી ગયું છે સાંભળો—

‘ રાવણ કહે વાનરને સાંભળ રે શુરિ (શૂર)
આવ્યો ક્યાંથી મરવાને તું લંકાપુરી;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મૂકયો કોણે તને મરવા અહીં,
વનનો વાનર તું રાક્ષસ ઘેર સહી '

હજુ બીજું સાંભળો, હથિયારોનાં નામ સાંભળો –

સુચીમુખી, શાલિમુખી ઘોર દરશન,
સિંહદંત વજ્રદંત, બાણ વિરોચન
કાલાન્ત ઐશિક બાણ, બાણુ સપ્તશિર—'

હસતાં હસતાં માસીબા બોલ્યાં ' આ બધું યાદ છે અને બીજી સારી (શિખામણ લેવા જેવી) વાતોમાંથી કાંઇ પણ યાદ નથી ? '

' વાહ ! આ બધી શું ઓછી સારી વાતો છે ? તે ઉંમરે તો આવી બધી વાતો જ બહુ સારી લાગતી. વારૂ, જવા દો માસીબા, તમારૂં સાવિત્રીનું ઉપાખ્યાન બહુ જ સારૂં લાગતું હતું; વાંચોને, હું જરા સાંભળું.'

છોકરાને ખુશમિજાજમાં જોઇ માસીબા રાજી થયાં અને સાવિત્રીનું ઉપાખ્યાન પહેલેથી વાંચવું શરૂ કર્યું. વિશ્વેશ્વર એકાગ્ર ચિત્તે સાંભળવા લાગ્યો. આખ્યાન વંચાઇ પૂરૂં થતાં તે જ્યારે ત્યાંથી ઊઠી ઊભો થઇને ચાલી જવા તૈયાર થયો ત્યારે માસીબાએ પૂછ્યું: 'કેમ રે કેવું લાગ્યું ? '

' બહુ જ સરસ.'

બીજે દિવસે સવારે કાંઇક કામસર માસીબા પાસે આવતાં તેણે જોયું કે, સાવિત્રી એક છાબડીમાં જુઇનાં ફૂલ ભરી માસીબાને આપવા આવી હતી. માસીબા તેને પ્રેમથી અભિનંદન આપતાં હતાં. કોણ જાણે કેમ પણ વિશ્વેશ્વરને એમ લાગ્યું, કે સાવિત્રી કદાચ તેને કાંઇ કહેવા આવી હશે. તે શું હશે ? કદાચ કાંઇ અભાવની કે દુ:ખની વાત કહેવા આવી હશે—નહિ તો બીજું વળી શું હોય ? આનંદોત્ફુલ્લ વિશ્વેશ્વર પોતાના ઓરડામાં જઇ વાટ જોવા લાગ્યો.

થોડી વારે તેણે જોયું કે, થોડાંક જૂઇના તથા મોગરાનાં ફૂલો લઇ સાવિત્રી તેના જ ઓરડા તરફ આવતી હતી. તે વિચાર કરવા લાગ્યો કે, તેને ફૂલો બહુ જ ગમતાં હોવાથી માસીબા દરરોજ તેના ઓરડામાં ફૂલો રાખી જતાં હતાં, તે કામ આજ સાવિત્રી મારફત કરાવે છે. માસીબાનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ ક્ષુદ્ર આદેશ સાવિત્રીને મનભાવતો થઈ પડયો. સાવિત્રી ઓરડાના ઉંબરા પાસે આવી ઊભી રહી. તેને ઓરડામાં પ્રવેશ કરતાં અચકાતી જોઇ કોમળ સ્નિગ્ધ અવાજે વિશ્વેશ્વરે તેને બોલાવી: ' આવ, સાવિત્રી.'

સાવિત્રી ઓરડામાં આવી, હાથમાંનાં ફૂલો ટેબલ પર પડેલા એક પુસ્તક ઉપર રાખતાં રાખતાં મૃદુ સ્વરથી બોલી: ' તમારાં માસીબાએ આ ફૂલો તમારા ઓરડામાં રાખી જવાનું મને કહ્યું છે.'

' ત્યાં જ રાખી દે. તું શું ખાલી માસીબાને ફૂલો આપવા જ આવી છે, કે તારે બીજી કાંઈ વાત કહેવાની છે ? '

બાલિકાના ઈષત્ પાંડુર આભાસયુક્ત ગાલો ઉપર લાલી ચડી આવી. નીચી નજરે ધીમે સાદે તે બોલી ' હા ' કાંઈક કામ વગર એમ ને એમ કેમ અવાય ? તેથી જ ફૂલો લાવી છું. બોલતાં બોલતાં વસ્ત્રને છેડે બાંધેલી ગાંઠમાંથી એક નાનો કાગળ કાઢી તેણે ફૂલ પાસે મૂકયો. વિશ્વેશ્વરના અચંબાનો પાર રહ્યો નહિ. આગળ વધી તેણે પૂછ્યું; ' એ શું છે, સાવિત્રી ? '

' ઈ ' તમારા જ રૂપિયા. દીદીએ કહ્યું છે, કે અમને એ રૂપિયાની કાંઇ જરૂર નથી. અમારાથી પણ જેઓ વધુ ગરીબ હોય તેમને આપજો, એ લોકો તમને લાખ લાખ આશીર્વાદો આપશે; અમને કાંઇ જરૂર નથી.'

વિશ્વેશ્વર સ્તંભિત–જડવત્ ઊભો જ રહ્યો; એકાદ ક્ષણ પછી જાણે કે મોટો અપરાધી હોય તેમ નમ્ર અવાજે બોલ્યો: ' તારી મા ? તેમણે શું કહ્યું ? '

' તેમને મનમાં દુ:ખ થશે એમ સમજી દીદીએ તેમને કાંઇ ન જણાવવાનું મને કહ્યું છે.'

' મનમાં દુ:ખ થશે ? ના, ના; શા માટે તેમ થાય ! હું પોતે જ જઈને તેમને કહીશ. તે જરૂર લેશે.'

કોમળ સાદે સાવિત્રી બોલી ' તેમ કરશો મા. દીદી જયારે કહે છે, કે મા લેશે નહિ ત્યારે તે ચોક્કસ નહિ જ લે. મા દીદીના કહેવા મુજબ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ બધું કરે છે. એમ કરવા જશે તો તમને વળી વધારે દુઃખ થશે. આ રૂપિયા રાખો, મેં તો તમને કહ્યું જ હતું, કે અમને એટલી બધી કાંઈ તાણાતાણી નથી."

મહાભારતવર્ણિતા સંન્યાસિની છતાં ગૌરવમયી રાજકન્યાની પેઠે સાવિત્રી ચાલી ગઈ. વિશ્વેશ્વર આભો બની ત્યાં જ બેસી રહ્યો.

૧૦

ભૂ શ્રીમંત અથવા ખાનદાન ગૃહસ્થ કુટુંબ જો કાળબળે દરિદ્ર–ગરીબ–બની જાય તો તેમના એ દુઃખ ઉપરાંત તેમનું આત્મસન્માનજનિત અતિ અધિક અભિમાન જ તેમને વધુ દુઃખનું કારણ થઈ પડે છે. સ્થિતિ સારી હોતાં બીજાનો જે ઉપકાર માણસ આનંદથી ગ્રહણ કરી શકતો હોય તે જ ઉપકાર, સ્થિતિમાં ફેરફાર થતાં શૂળની માફક તેનું હૃદય વીંધી નાખે છે. જ્યાં અત્યંત વેદના હોય, ત્યાં જ મનોયોગ વધારે હોય છે. બીજાઓ આ ન સમજતાં તેની આવી વર્તણુકને અહંકાર અભિમાન ભલે કહે. એ અભિમાન તો ખરું જ, પરંતુ એ અભિમાન કોઈ માણસ ઉપર નહિ, પણ ભગવાન ઉપર હોય છે.

શીત સંધ્યાના નિસ્તેજ પ્રકાશે ગરીબના આંગણામાં ધીરે ધીરે પ્રવેશ કર્યો હતો. સમારકામના અભાવથી રસોડું હવે વપરાશમાં લઈ શકાય તેવું રહ્યું નહોતું, ઈંટનું ઘર પોતાનાં અસ્થિપિંજર બહાર દેખાડી મૂર્તિમાન દારિદ્રનું ભાન કરાવતું હતું. આમ છતાંયે આંગણું સ્વચ્છ, પરિષ્કાર, તુલસીક્યારો લીંપેલો–ગુંપેલો, ઝાડપાન કાળજીપૂર્વક સુરક્ષિત. દારિદ્ર્યરાક્ષસને ઢાંકી દેવા સારૂ આવી જાતના અવિરત પ્રયત્નોનાં પ્રમાણો ચોતરફ સુસ્પષ્ટ જોવામાં હતાં.

કાલીપદ બહાર રમવા ગયો હતો. સતી થોડાંક વસ્ત્રો ખારાના પાણીમાં ઉકાળી, ધોઈ સાફ કરી તેમને વાંસની વળગણી ઉપર સૂકાવતી હતી, સાવિત્રી થોડાંક સૂકાં અડાયાં (છાણાં) લઈ ગાયને બાંધવાના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એકઢાળિયામાં તાપવા સારૂ દેવતા સળગાવતી હતી, ધુમાડાથી નાનું આંગણું ભરાઈ ગયું હતું. જાહ્નવીએ તુલસીક્યારા પાસે એક નાનો દીવો મૂકી પ્રણામ કર્યાં. તેનું શરીર બહુ જ ક્ષીણ દુર્બલ થઇ ગયું હતું. ચિંતા-જ્વરથી તે રાતદિવસ શેકાતી હતી. તેની બન્ને પુત્રીઓ તે સમજતી હતી. સમજ્યા છતાં તેઓ વિચાર કરતી, કે માને કાંઇક રોગ થયો છે. તેથી દવા-દારૂનો બંદોબસ્ત કરતી. જાહ્નવી કેવળ ચુપચૂપ આ બધું જોયા કરતી.

કાલીપદ દોડતો દોડતો આવી માને બાઝી પડી બોલ્યો: 'મા, મને પીપરમીટ.' મા તે વખતે શ્રી ઠાકોરજીને પ્રણામ કરતી હતી. હાથ વડે તેને આઘો હડસેલીને કહ્યું: 'તારી દીદી પાસે જા;' સાવિત્રીએ તેને બોલાવ્યો 'અહીં આવ કાલી, રતની ફઇને પીપરમીટ લઈ આવવા દીદીએ મોકલી છે, તે હમણાં જ આવશે, હોં ભાઈ.'

બહેનના ખોળામાં બેસી બાળક બોલ્યો: 'આજ મને પીપરમીટ નહિ આપે તો હું તને ખૂબ મારીશ હં–' ભાઇના શરીર પર લાગેલી ધૂળ ખંખેરતી સાવિત્રી બોલી: 'જરૂર આપીશ, પણ વારૂ, તું પહેરણ કેમ પહેરતો નથી?'

'બધાં ફાટેલાં તૂટેલાં પહેરણ–એવાં પહેરણ કોઇ માણસ પહેરતા હશે? વિપિન મારી કેટલીયે મશ્કરી કરે છે. એ પહેરણ હવે હું પહેરવાનો નથી.'

'પણ આ જો, દીદીએ સીવી સાંધીને મજાનું કરી દીધું છે ને.'

પહેરણ હાથમાં લઈ આમતેમ ફેરવી તેને જમીન પર નાખી દઇ બાળક બોલ્યો: 'આ મજાનું કેમ? એ તો થીગડું મારેલું છે. હું એ પહેરીશ નહિ.'

'ડાહ્યો ભાઈ છો ને મ્હારો! આ જો જોઉં, ટાઢથી તારા હાથપગ બધા કેવા ટાઢાહીમ થઇ ગયા છે—તને ટાઢ પણ લાગતી નથી? પહેરી લે જોઉં. હવે અંટાણે તો વિપિન આવીને મશ્કરી કરવાનો નથી ને? ઘરમાં પહેરીશ તે કોણ દેખી જવાનું છે?'

૭

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાળક કોઈ રીતે આ શિખામણ માનવા તૈયાર થયો નહિ. હાથપગ જમીન ઉપર ઘસી લોટી પડી તેણે સાવિત્રીને અકળાવી મૂકી. જાહ્નવી ધીમે ધીમે ત્યાં આવી પુત્રને તેડી લઇ તેના શરીર ઉપર પોતાના વસ્ત્રનો છેડો ઢાંકી ઘરમાં લઇ ગઈ. સાવિત્રી પણ આંખો લૂછતી લૂછતી કામ કરવા ચાલી ગઇ—સતી વળગણી ઉપર ભરવેલા લાંબા કપડાની ઓથે ચૂપચાપ ઊભી રહી.

રતની જાતની ભોયણ હતી. અને આ કુટુંબ સાથે બહુ જ હળી ગઈ હતી. સતી સાવિત્રીના વણેલા જનોઇજોટા, તેમની વણેલી દોરી, ઝાડમાં ઉત્પન્ન થતાં ફળફૂલ વગેરે તે જ બજારમાં લઇ જઈ વેચી આવી તેમાંથી ચોખા, દાળ વગેરે જરૂરી સામગ્રી લઇ આવતી. ભટ્ટાચાર્ય કુટુંબના દુઃખને તે જાણે તેનું પોતાનું જ દુઃખ કેમ ન હોય એમ સમજી ખરેખર દુઃખી થતી હતી. અને તેથી તે આ કુટુંબની હમેશાં દયા ખાતી અને તેમનું બજારનું કામ કરી આપતી. આ કારણથી એમની ગરીબાઇની વાત બધા જાહેર રીતે જાણી શકતા નહિ.

માથા ઉપર એક મોટો ટોપલો લઈ રતની ફોઇએ ડેલીમાં દાખલ થઇ હાંક મારી 'સતી દિકરી' તેનો સાદ સાંભળતાં જ કાલી દોડીને બહાર આવ્યો: 'ફઇબા' મારી પીપરમીટ ક્યાં ?'

'આ રહી દિકરા. તારી પીપરમીટ લાવ્યા વગર કાંઇ રહું ખરી ? આ લે —' કહી તેણે એક કાગળનું પડીકું બાળકના હાથમાં મૂક્યું. બાળક મહા આનંદપૂર્વક 'બા–બા જો–જો' બોલતો બોલતો પાછો ઘરમાં આવ્યો.

સતી પાસે આવીને ઊભી. ટોપલો ઉતારી રતની બોલી 'અરે ટાઢથી તો ઠરી ગઈ છું બાઇ, દેવતા સળગાવ્યો છે કે નહિ ?'

'ના.'

'તે દીવો લાવને દિકરી. સાવિ ક્યાં ગઈ રે ? દીવો લાવ.'

ધીમેધીમે પાસે આવી સાવિત્રી બોલી: 'તેલ લાવ્યાં છો ? લાવો, દીવો સળગાવી લાવું.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'મારા યે હયડા છે દિકરી? હાલી શકાય ન'ઈ; રાત પડી ગઈ ને બજાર કાંઈ હુકડી છે, બેટા! આ જુઓ, તમારી આંખો તો હજુ તેજદાર છે, હમણાં જ હજુ સાંજ પડી છે પણ હું તો અંધારૂં જ જોઉં છું. આ લે બેટા, તેલની શીશી, ચાર પૈસાનું તેલ તો જો! આ રાજમાં હવે કાંઈ રહેવું પોસાય એમ છે? જેવા ચોખા મોંઘા તેવું જ તેલ મોંઘું. આ પીટયા માણહ બધું એક જ લાકડિયે હાંકે.'

સતી ધીમે સાદે બોલી: 'થાળીનું શું ઉપજ્યું?'

રતની રડવા જેવી 'થઇ ગઈ.' '૪' વાત પૂછ માં, બ્હેન પૂછ માં! આવી સરસ ધીંગી થારી ને તેનોયે માણહ એક રૂપિયો પણ આપવા રાજી ન થાય. લીધી હશે ત્યરે ત્રણેક રૂપિયા લાગ્યા હશે. માણહો તો નર્યાં ધાડપાડુ લૂંટારા દિકરી, લૂંટારા.'

સતી તેને સાંત્વના આપતી ધીમે સાદે બોલી: 'જૂની પુરાણી ચીજ વેચવા જતાં એમ જ થાય, ફોઇબા. પછી કેટલું ઉપજ્યું?'

'એક રૂપિયાથી ઓછે આપી નથી, મા. આઠ આના છોકરા સારૂ આ કપડું લાવી તેના દીધા, અને ચોખા, દાર, નિમકના આઠ આના થિયા—હિસાબ કર જોઉં. શણ વેચાતું લઇ આવવાને એક પૈસો યે હાથમાં રીયો નઇ. ઓલે ફેરે પણ દોરી વેચતાં આઠ આના મઇલા'તા તેના ચોખા-દાર લાવી'તી; શણ લેવા કાંઇ વઇધું નો'તું. આ ફેરે, પણ તેમ જ થયું. તે વારૂ શણ ને રૂ લેવાનું કેમ થાહે? ઘરમાંનાં થોડાં ઘણાં વાહણ પણ આમ જ જાહે?'

'વાસણ પણ હવે કેટલાંક રહ્યાં છે? આટલાં ન હોય તો ઘરબાર પણ ચાલે એમ નથી; કોણ જાણે શું થશે?'

સાવિત્રીએ ચીજવસ્તુ બધી ઘરમાં મૂકી, ઘરમાંથી બે પાકેલાં કેળાં લાવી રતનીને આપીને તે બોલી: 'આ વનપક છે ફોઈબા, ઘેર જઇ ખાજો.'

ગુસ્સે થઇ જઇ રતની બોલી 'હવે રાખ, તારી દીદી ખાહે. મા-કાકી ખાહે. બામણના ઘરનું તો દુનિયામાં કોઈ દી' ખવાતું હોહે કે? આ બધું કહેવાય તે લોકોનો (દેવતાઓનો) આહાર.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ના ફોઈબા, તમે લીઓ. અમારી પાસે બીજું છે.' સતીએ પણ આગ્રહ કર્યો તેથી રતની બોલ્યા ચાલ્યા સિવાય બે કેળાં અને એકઢાળિયામાં સળગાવેલો અડાયાં છાણાંનો થોડો દેવતા લઇ પોતાને ઘેર ગઈ.

સવારે કાલીપદે પોતાના મિત્રબાલકને ઘેર ખીચડી થતી જોઈ ઘેર આવી રોકકળ કરી મૂકી: 'મારે ખીચડી ખાવી છે.' સાવિત્રીએ દયામણે અવાજે માને કહ્યું: 'મા, દાળ તો નથી.'

સતી બોલી: 'કાલી, ભાઇ ! છાનો રહી જા. હું તને ખીચડી રાંધી આપું છું, હો.'

જમતી વખતે હળદર નાખી પીળા કરેલા ભાત જોઇ બાલક પ્રથમ તો છેતરાઇ ગયો, પણ છેવટે સમજી જતાં થાળીમાં પીરસેલું બધું અન્ન વેરી નાખી રડી ફૂટીને ધાંધલ મચાવી મૂકી. સતી મૂંગી મૂંગી એક બાજુ ખસીને ઊભી રહી ગઈ. જાહ્નવી પતિનું બિછાનું જ્યાં પથરાતું હતું ત્યાં માથે ઓઢીને સૂઇ રહી. ફક્ત સાવિત્રી આ હઠીલા બાળકને અનેક જાતની લાલચો આપી છાનો રાખવાનો વ્યર્થથા પ્રયત્ન કરવા લાગી.

ઘણી વાર સુધી રડી રડીને થાકી જઇ બાલક આખરે ત્યાં જ સૂઈ ગયો. રખેને તે જાગી જઇ વળી પાછો રડે, એમ સમજી તેને પાટલા ઉપરથી કોઇએ ઉઠાડયો નહિ. થોડી વાર પછી સતી નાહી આવી. સાવિત્રીએ આંગણામાં ઊગેલાં શાકપાંદડાં લાવી તેને રાંધવાની ચીજોની સગવડ કરી આપી. મોટા કાકી હરિભજન પૂરું કરી ગાયને ગાળો દેતાં દેતાં દૂધ દોહી આવ્યાં. સતી બોલી: 'સાવી' જો તો ખરી, ગોળના માટલામાં ગોળ છે કે નહિ ? હોય તો દૂધમાં જરા ગોળ અને ભાત નાખી દૂધપાક જેવું કરી આપું. કાલી રડીને સૂઇ ગયો છે, ખાધું પણ નથી—દૂધપાક મળતાં તે રાજીરાજી થઇને ખાશે.'

મોટાં કાકીમા છણકો કરી બોલી ઉઠયાં: 'તમને બધાંને તો નવાબી જ આવડે છે, ગરીબને આટલી શેઠાઇ શાની વળી ? ખાવું હોય તો ખાય, નહિ તો ભલે ભૂખ્યો રહે; પેટમાં કુરકુરિયાં બોલશે એટલે પોતાની મેળે ખાશે. ગોળ ન બગાડો તો ન ચાલે ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાકીમાનો ઠપકો–તિરસ્કાર–સાંભળવાને તો તે ટેવાઈ જ ગયાં હતાં તેથી એમના કહેવાની કોઇ ઉપર કાંઈ ખાસ અસર થઈ નહિ. સાવિત્રી માટલું જોઇ બોલી: 'ના દીદી, ગોળ નથી.'

'કયાંથી હોય! બધી કરમફુટી ભમરાળીઓ જ ભેગી થઈ છો! ઘરમાં કોઇ ચીજ ટકે ત્યારે ને? આવો સંસાર તો મેં કયાંય જોયો નથી, બાઈ!'

એક તો સંસારનું ચાલુ દુઃખ, તેના ઉપર વળી આવાં મેણાં ટોણાં કેમ જાણે ખરેખર મણિકાંચન–યોગ! સતી ચુપચૂપ રાંધવાનું કામ પતાવી લઇ માતાને બોલાવવા ગઇ. તે જોઈ કાકીમા બડબડાટ ફડફડાટ કરતાં કરતાં થોડોક ગોળ લઇ આવી બોલ્યાં: 'આ લે, છોકરે કાંઈ ખાધું નથી તેથી ગોળ નથી છતાં યે ના કે'વાતી નથી. તે દિવસે મેં ખાલી પાણી જ પીધું હતું ને ગોળ રાખી મૂકયો હતો તે આ છે. આ સંસારમાં સુખે કાંઈ ખાવાનું યે મળવાનું છે, બાઇ!'

સતીએ માતા પાસે જઇ તેને બોલાવી: 'બા ઉઠ, ચાલ જમવા' જાહ્નવીએ ધીમે સાદે કહ્યું 'મને તાવ આવ્યો લાગે છે, તમે બધાં જમી લો–હું આજ કાંઇ ખાઇશ નહિ.'

સતી માતાના શરીર ઉપર હાથ ફેરવી બોલી: 'આવો તાવ તો બા તને રોજ આવે છે, આમ ભૂખી રહી કેટલા દિવસ જીવીશ? જે ભાવે તે ખાજે, ચાલ.'

'ના દિકરી, મારે ખાવું નથી.'

ગળગળે સાદે સતી બોલી: 'છેવટ તો નસીબમાં અપવાસ લખ્યા છે જ ને બા; પણ આજથી જ આમ ભૂખી રહીને શામાટે શરીર સુકાવી નાખે છે!'

જાહ્નવી લાચારીથી ઊઠીને ભોજન કરવા બેઠી, જો કે તે ઘરસંસાર સંબંધી કોઇ પણ વાતની ખાસ ખબર રાખતી નહોતી; છતાં અંદરખાનેથી બધી વાતની તેને ખબર રહેતી. સતી સમજતી હતી, કે આ પ્રમાણે હવે વધુ વખત ચાલવું મુશ્કેલ છે. વિષમ ચિંતાથી ખરેખર તેને રોજ તાવ આવતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘરમાં દાણો વગેરે આહારની જે સામગ્રી હતી તે બધી એ ત્રણ દિવસમાં જ ખૂટી ગઇ. સંસારમાં ચાર માણસનાં પેટ ભરવાનાં ને આવકમાં કાંઈજ નહિ. સવારે ઊઠીને કાલી બોલ્યો: 'બા, ભૂખ લાગી છે—ખાવાનું દે.'

તેણે સંબોધન માને કર્યું, પણ જઈને ઊભો દીદી પાસે. સતી ચુપચૂપ બેસી જ રહી; તેના હાથપગ જાણે કામ જ કરતા નહોતા.

બાળકે વળી પાછી બૂમ મારી: 'દીદી, ઉઠોને. ભાત રાંધવા નથી?' દીદી ઉઠતી નથી તે સમજી બાળક માતા પાસે ફરિયાદ કરવા ગયો. સતીએ ધીમે સાદે સાવિત્રીને કહ્યું કે 'જો બહેન, થોડું ઘણું રૂ ઘરમાં હોય તો એ ચાર જનોઈ વણી નાખીએ.'

'ના દીદી, રૂ તો જરાયે નથી.'

'ત્યારે આજ ઉપવાસ, સાવિત્રી! કાલીને શું ખાવા આપીશું? આજે વળી બજારનો દિવસ નથી, નહિ તો રતની ફઇને ગાગર વેચવા મોકલત. શું કરશું સાવિત્રી?'

ધીમે સાદે સાવિત્રી બોલી: 'આમ પણ કેટલાક દિવસ ચાલશે દીદી–તેના કરતાં વિશુ દાદાની–' સતી એકદમ ઊભી થઇ ગઇ અને તીવ્ર સ્વરે બોલી: 'છિ; એના કરતાં તો ભૂખે મરી જવું વધારે સારૂં.'

સાવિત્રી નીચું જોઇ રહી. છેવટે ધીમે સાદે તે બોલી 'તું ને હું ભૂખ્યાં મરીશું દીદી, પણ કાલી અને માનું શું? ભીખ માગીને પણ એમને બચાવવાં એ વાજબી નથી શું?'

'ભીખ? હા, પણ હજુ બે દિવસ પછી. જે દિવસે બધું વેચીસાટી એકદમ ઝાડ નીચે જઇને ઊભાં રહીશું, તે દિવસે હરકોઇ પાસે છેડો પાથરીને માગી શકાશે. તું ગાગર લઈ આવ, હું રતની ફઇને બોલાવી લાવું..'

એકાએક સાવિત્રી ઊંચે સાદે બોલી ઉઠી: 'દાદા,–દાદા–દાદા!' માથે ભભકાદાર સાફો, અને હાથમાં નેતરની સોટી લઇ નાટકી વેશે હરિ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આંગણામાં આવી ઊભો રહી બોલ્યો: 'તમે બધાં શું કરો છો રે ?' 'દાદા' કહી સાવિત્રી રડી પડી. સતી લાકડાની માફક જડવત્ બેસી રહી.

'શું થયું છે ? શા માટે રડે છે ? માને ઠીક છે ને ?'

ગળગળે સાદે સાવિત્રી બોલી: 'ઠીક છે. તમને તો તેનો વિચાર કરવાની ફુરસદ પણ ક્યાં છે, દાદા ? તમારા કાલીને આજે અન્ન પણ નથી મળ્યું. આવા વ્યાધિમાં મા લાંબુ જીવશે કે નહિ એ પણ શંકા છે ! અમારી આ દશાનો તમને એકાદ વાર વિચાર સરખો પણ આવતો નથી, દાદા ?'

'તે હું શું કરૂં ? બાપુએ શું ખરચ કરી મને ભણાવ્યો છે, કે હું બધાનું પેટ ભરી શકું ? હું મારી અક્કલ પ્રમાણે મહેનત કરી મારૂં રળી ખાઉં છું, નહિ તો મારી પાસે શું છે તે તને આપું–હું તમારો ભાઈ નથી, એમ જ તમારે સમજી લેવું.'

રૂપિયા ઉપાડી લેતી ધીમે સાદે સાવિત્રી બોલી: 'મને માફ કરો દાદા, હું બહુ જ નઠારી છું, બહુ જ લુચ્ચી છું.' બોલતાં બોલતાં તે રડી પડી.

હરિ બોલ્યો: 'લે લે હવે, રડ માં; હું હવે જાઉં છું. બનશે તો હવે આવતે મહીને એક વાર આવીશ. આ ઘરમાં ઉભા પણ રહી શકાય એવું ક્યાં છે ?'

'માને મળીને જાઓને ભાઇ.'

'માને મળવાથી શું લાભ છે ? હું આવ્યો હતો એમ તું જ કહેજે.' હરિ ચાલ્યો ગયો. સાવિત્રી બોલી: 'દીદી, ચાલો ઉઠો, હું રતની ફઇને બોલાવી લાવું; આપણને બજારમાંથી ચીજો લાવી આપે.'

સતી ઊઠી ઊભી થઈ બોલી: 'હા, ચાલ, ઊઠું છું ! જો સાવિત્રી, પોતાના માણસ કરતાં પરાયો સારો. છતાં પરાયા પાસે માગતાં શરમ આવે છે, પોતાના માણસ પાસે માગતાં આવતી નથી.'

સતીને હવે થોડા દિવસની નિરાંત થઈ, તે દુઃખની જરા પણ પરવા કરે તેવી નહોતી; તેમ છતાં એ દુઃખ જ્યારે પ્રાણઘાતક થઇ પડતું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્યારે જ તેને તે દુ:ખનું ભાન થતું. અથાક પરિશ્રમ કરતાં પણ જ્યાં સુધી શાક-ભાત જેટલુંયે મળી જતું ત્યાંસુધી તો તેને જરા પણ દુ:ખ જેવું જણાતું નહિ.

હવે તેમણે થોડાક રૂપિયાનું વધુ શણ અને રૂ વગેરે ખરીદી લીધું. જે ચીજ વગર બિલકુલ ચાલે જ નહિ તે જ ચીજ તેઓ પૈસા ખર્ચી ખરીદ કરતાં. કાલીપદના પહેરણની વાત તેઓ વિસરી ગયાં નહોતાં. તે પણ એક વેચાતુ લીધું. સવારના પહોરમાં રતનીએ આવીને કહ્યું: 'આજ નગરશેઠને ઘેર શાક વેચવા ગઈ'તી. એમની દીકરી કમલા સાસરેથી આવેલી છે તેણે તને મળવા જરૂર બોલાવી છે, નહિ જાય તો એને માઠું લાગશે એમ પણ કહેવડાવેલું છે.'

સતી સમજી, કે કમલા હજુ પણ તેને ભૂલી ગઈ નથી. તેને જરા હસવું આવ્યું. તે સુખનું હસવું હતું કે દુઃખનું તે કહી શકાય તેમ નથી.

બપોરે જઈશ તો ઘણી વાર સુધી રોકી રાખશે અને આવવા નહિ દે, વળી કામ પણ ખોટી થાય એમ વિચારી સતીએ માને કહ્યું: 'મા, હું હમણાં જ એક વાર મળી આવું.'

માએ કહ્યું: 'જા.'

સતીને જોતાં જ કમલા આગળની માફક તેને ગળે વળગી પડી અને રાજી થતી બોલી: 'સતી બહેન, તું મને ભૂલી ગઈ તો નથી ને? કો'ક કો'ક વાર મને તું યાદ કરતી'તી કે નહિ?'

સતી તેના ચહેરા સામું જોઇ ચમકી જ ગઇ. આ શું તે જ કમલા! બે વર્ષ પહેલાં જેના શરીર ઉપર સુખસૌભાગ્ય જળહળાટ કરતું હતું, તે આજ આવી દુબળી પાતળી અને મ્લાનમુખી! આ જાણે તે દિવસની કમલા જ નહિ! સતી બોલી: 'કમલા, તું આમ સુકાઇ કેમ ગઇ બહેન, કાંઇ તાવ 'બાવ' આવે છે કે શું?'

'તાવ?' કમલા હસી; તે બોલી: 'મારી વાત જવા દે, તું મારૂં પૂછે છે, પણ તારી દશા પાસે મારી શી વિસાત? હું ફેલ્લી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અહીંથી ગઈ ત્યારે તો હજુ તારાં લગ્ન પણ નહોતાં થયાં તને લગ્નના પોશાકમાં તો મેં જોઈ પણ નથી. એકદમ તારો આ વેશજ જોઉં છું.'

'મારી વળી દશા શી, વેશ કેવા ને વાત કેવી બહેન ? હું તો જેવી હતી તેવી જ છું.'

'તું એમ કહી શકે છે ખરી ! મેં સાંભળ્યું છે, કે તેં વિવાહ વખતે પતિને દીઠા તે જ દીઠા, પછી દીઠા નથી; પણ તેમ હોય તો પણ શું થાય બહેન ?'

તેને બોલતી વચ્ચે જ અટકાવીને સતી બોલીઃ 'એ વાત છોડી દે; ને શું થયું છે તે કહે. તારૂં તે દિવસનું હસતું મોઢું કેમ નથી ?'

'તું મારી વાત પૂછે છે, હું તો તારી સામું જોઈ તારી વાતનો જ વિચાર કરૂં છું. સતી, આમ તો તું એવી ને એવી છે ખરી, પણ તારો આ વેશ જોઈ મને આંખો મીંચી જવાનું મન થાય છે. બહેન ! કયા પાપે આપણી આ દશા હશે ?'

સતીને ગળે વળગી પડી કમલાએ તેની છાતીમાં પોતાનું મોં સંતાડ્યું. સતી ગુપચૂપ પથ્થરની મૂર્તિની માફક બેસી રહી. થોડી વારે મન ઠેકાણે લાવી કમલાએ મોં ઊંચું કર્યું. સતીએ પૂછ્યું: 'પોષ મહિનામાં એ લોકોએ તને આવવા દીધી ?'*

'બે વરસ થયાં આવી નહોતી; બધાને મળવાને જીવ તલપાપડ થઈ રહ્યો હતો, તેથી આવી. વળી આવી તો ય શું ને ગઈ તો ય શું ? કોઈ રોકે એમ થોડું જ છે !'

'કેમ, ધણી ન રોકે ?'

કમલા વળી પાછી હસી. તે હસવું સતીને ઘણું કરુણ લાગ્યું.

કમલા હસીને બોલી: 'ધણી ? હું તેની શું થાઉં કે તે મને રોકે કે ખબર રાખે ? બહેન, સ્ત્રી અને ફૂલની માળા, બેયની એકસરખી જ દશા છે. વાસી થાય કે ઉતારીને ધૂળમાં ફેંકી દેવાની ! આપણું માન તે વળી કેટલા દિવસ ?'

* બંગાલમાં પોષ માસમાં મુસાફરી વર્જિત છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સતી નીચું જોઇ બેસી રહી. કમલા વળી પાછી બોલવા લાગી: તેં તો કાંઇ સ્વાદ ચાખ્યો નથી, તું એક રીતે સુખી છે, પણ આ તો મોટી લાહ્ય છે લાહ્ય સતી! હવે હું તારી અને મારી સરખામણી કરી સમજી શકું છું, કે ફક્ત દુઃખ ભોગવવા સારૂ જ દુનિયામાં સ્ત્રીઓનો જન્મ છે. સુખ તેમને વારતે નથી! તેમણે એ આશા છોડી દેવી જોઇએ.'

સતીને યાદ આવ્યું; એક દિવસ તે કાંઇક કામસર ડેલીના બારણા પાસે ઊભી રહી કાલીને બોલાવતી હતી, તેટલામાં જમીનદાર નરેન્દ્ર ભાદુડી-(કમલાનો વર) ને ઘોડા ઉપર બેસી તે રસ્તે થઇ જતો જોઇ તે ડેલીમાં પાછી ખસી ગઇ હતી, પણ નરેન્દ્રની પોતાના તરફની તીક્ષ્ણ કુદષ્ટિ જોઈ તેને બહુ જ ગુસ્સો આવ્યો હતો. આજ તેને એ વાત યાદ આવી ત્યારે સમજાયું, કે ખરેખર, કમલાનું સુખ આ જન્મને માટે તો અદશ્ય થઈ ગયું છે. થોડી વાર વાતચિત કર્યા પછી સતી બોલી: 'ત્યારે હવે હું જાઉં બહેન?'

'હજુ જરા બેસને, વળી કોણ જાણે કયારે મળશું કદાચ ન પણ મળીએ. કાંઇ કહેવાય છે?'

સતી જરા ધ્રૂજી ગઇ; તે બોલી: 'કેમ બહેન, એમ અપશુકન જેવી વાત કેમ કહે છે? તું અહીં જ્યારે જ્યારે આવીશ ત્યારે ત્યારે આપણે જરૂર મળીશું.'

કમલા હસીને બોલી: 'હું મરી જઇશ એમ તો મેં કહ્યું નથી; મારૂં નસીબ એવું સારૂં નથી. આ અહીં આવીને જોઉં છું તો તારા બાપુ નથી, તું વિધવા થઇ છે, વળી બીજી વાર આવીશ ત્યારે કોણ જાણે શું એ જોઈશ.' સતી જરા બેદરકારીભર્યું હસી.

જરા વાર વધારે બેસી સતી ઘેર જવા ઊઠી. કમલાનો વિચાર કરતી કરતી ઉદાસ ચિત્તે તે ઘેર પાછી ફરી. ડાબી બાજુ બક્ષીનો વાડો, જમણી બાજુ વાંસનું ઝુંડ, વૃક્ષછાયા નીચે ઠંડીના સોંસરા ઝપાટાએ રમઝટ મચાવી મૂકી હતી. સતી વિચારમાં ને વિચારમાં નીચી નજરે ચાલી જતી હતી. એકાએક સામેથી કોઈક થોભીને ઊભું રહી-વિસ્મિત અવાજે બોલ્યું: 'કોણ, સતી?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સતીએ ઊંચું જોયું, વિશ્વેશ્વર.

સંકોચ પામતાં માથા પરનું વસ્ત્ર જરા નીચું તાણી લઈ સતી એક બાજુ ઊભી રહી ગઇ. એવા હેતુથી કે વિશ્વેશ્વર બાજુમાંથી નીકળી પસાર થઇ જાય તો તે આગળ વધે. વિશ્વેશ્વર બાજુમાં ખસી ગયો, પણ આગળ ચાલ્યો નહિ. અસ્પષ્ટ ભાવથી એક વખત ખોંખારો ખાઇ ગળું ખંખારી થોડી વાર આનાકાની કર્યા પછી તે બોલ્યો: 'સતી, સગપણમાં હું તારો ભાઇ થાઉં, હું તારી સાથે જો કાંઈક વાત કરૂં તો તેમાં કાંઈ ખોટું ગણાશે ?'

સતીએ કાંઇ જવાબ આપ્યો નહિ: વિરકિત, લજ્જા, ભય અને એવા બીજા ઘણી જાતના ભાવો એકીસાથે તેના હૃદયમાંથી ઊભરાઇ ધકેલાઇ જાણે બહાર નીકળવા લાગ્યા, ફરીથી વિશ્વેશ્વર બોલ્યો: બહેન સાથે વાત કરવામાં કાંઇ દોષ છે ?'

હવે સતી મહામહેનતે બોલી શકી, ઉતાવળે ઉતાવળે તે બોલી: 'શું કહેવું છે, જલદી કહો'

ધીમે સાદે વિશ્વેશ્વરે કહ્યું: 'મેં તારી માને પ્રણામી (ભેટ) મોકલી હતી, તે તેં પાછી કેમ મોકલી આપી ?'

'જરૂર નહોતી તેથી.'

'જરૂર ન હોય તોપણ જો કોઈ ભકિત કે સ્નેહ દેખાડે તો શું માણસો વસ્તુ આમ પાછી વાળતા હશે, સતી ?'

સતી ફરીને ઊભી રહી, પછી તીવ્ર સ્વરે બોલી: 'જે લોકો લેવાને યોગ્ય હોય, તે લઈ શકે; કારણ કે તેમને કાંઇ અછત હોતી નથી. અને તેમને ઘણું કરી તમે આવી રીતે પ્રણામ કરવા જતા પણ ન હો! મે ગરીબ છીએ એમ સમજી તમે આમ મદદ કરવા માગતા હતા અમે ગરીબ છીએ ખરાં, પણ વિચાર કરી જુઓ, કે, જ્યાંસુધી અમે અમારી મેળે અમારૂં ગાડું ગબડાવી શકીએ ત્યાંસુધી બીજાની ભિક્ષા શા માટે લઇએ ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિશ્વેશ્વર ઘણી વાર સુધી મૂંગો રહ્યો. સતીને ચાલી જવા તૈયાર થતી જોઈ ગળગળે અવાજે તે બોલ્યો: 'તું માફ કર, મેં તમને ભીખ-રૂપે આપ્યું નહોતું. મારી વાત સાચી માનજે, મેં—મેં ફક્ત તમારી તરફના સ્નેહ—'

તેને બોલતો અટકાવી સતી બોલી: 'તમે પણ મને માફ કરજો. તમારા જેવા દયાળુ માણસને મેં કડવાં વેણ સંભળાવ્યાં. પણ તમે વિચાર કરી જુઓ કે, તમે તમારી ફરજ બજાવી છે. ભગવાન હાલમાં તો એક રીતે અમારૂં ચલાવ્યે જાય છે, જ્યારે નહિ ચાલે ત્યારે ફક્ત તમારી પાસે જ શા માટે, હરકોઈની પાસે અમારે હાથ લંબાવવો પડશે.'

'મને માફ કર, સતી! મેં તમને બહેનો સમજીને જ આમ કર્યું હતું.'

'તે હું સમજું છું.'

જરા વધુ આગળ વધી વિશ્વેશ્વર સામે જોઈ જરા તીક્ષ્ણ સ્વરે સતી બોલી: 'તમે કદાચ વખતોવખત અમારી હાલત સંબંધી વિચાર કરતા હશો, પણ તેવા વિચાર કરી તમારૂં મન દુઃખવશો નહિ. પરમ દિવસે દાદા આવ્યા હતા. તે હવે નોકરી કરતા હોય એમ લાગે છે. તમે તેને આશીર્વાદ આપો, કે તે ધંધે લાગી ડાહ્યો થાય. પછી અમને કાંઈ દુઃખ રહેશે નહિ.'

'હું ખરા અંતઃકરણથી આશીર્વાદ આપું છું, કે તે ડાહ્યો થઈ સમજુ થાય. અને તમારે વધુ દુઃખ ન જોવું પડે. ત્યારે તો તેની મતિગતિ હમણાં સુધરી છે, એ સાંભળી હું બહુ રાજી થયો છું. સતી, સરળભાવથી જ હું કહું છું, કે તમારા આવા વર્તનથી મને ખોટું લાગ્યું હતું, પણ હવે હું તેવું કાંઈ મનમાં રાખીશ નહિ. તું પણ નહિ રાખે ને?'

'ના.'

———

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૧

મહા મહિનો જાહ્નવીએ જેમતેમ ઊઠબેસ કરીને શક્તિ ન છતાંયે પથારીમાં ન પડતાં, ફરીફરી શક્તિ મુજબ કામ કરી કાઢયો, પણ ફાગણ મહિનો બેસતાં જ તેને પથારીને પનારે પડવું પડયું. અસ્વસ્થ શરીરે ચૂપચાપ સખત ઢંઢીને ન ગણકારતાં થોડા દિવસો ગુજાર્યાં, પણ છેવટે તે વધુ સહન કરી શકી નહિ. માતાનો આવો નિર્જીવ ભાવ જોઈ સતીની આંખે અંધારાં આવ્યાં.

ગરીબને ઘેર ચિકિત્સાની સારી સગવડ હોય નહિ, છતાં તેમની શકિત મુજબ ચિકિત્સા ચાલવા લાગી. હારાન ડૉકટરે ‘ વિઝિટ ’ અને દવાનો હિસાબ કરી બિલ મોકલ્યું. તે ચૂકવતાં ભાઈ પાસેથી મળેલા દશ રૂપિયાને જોરે બન્ને બહેનો સંસારમાં કાંઈક તેજી લાવી શકી હતી તે અદશ્ય થઇ ગઈ. વળી પાછા એ જ દારિદ્ર-રાહુએ સંસારને ઘેરી લીધો. જાહ્નવીએ પુત્રીઓને વારંવાર મના કરી કહ્યું ‘ મારી તબિયત સુધરવાની હશે તો એમ ને એમ સુધરશે, આવી હાલતમાં તમે નકામો ખરચ શા માટે કરો છો ? કોઈ કોઈ વાર તે સંસાર સંબંધી ખબરો પૂછતી, તેમને કોઇ વાતે મૂઝંવણ પડે છે કે નહિ તે પૂછતી. સતી કહેતી ‘ બા, તું એ બધી વ્યાધિ કર માં, નહિ તો તારી તબિયત સુધરશે નહિ. સંસારનું કામ તો આપણું રોજનું છે. જેમ ચાલે છે. તેમ ચાલ્યે જશે ! દાદા ઘેર આવશે એટલે પછી કોઈ વાતની તંગીની ફિકર નહિ રહે, ત્યાં સુધી બે ચાર દિવસ જરા મૂંઝવણ પડી તો તેમાં શું થઇ ગયું.

જાહ્નવી વિચાર કરીને બોલી: ‘ ત્યારે હરિને એક વાર ખબર મોકલ ને.’

‘ મોકલી છે બે દિવસ પછી દાદા આવશે. ’

સતી માને એમ કહી શકી નહિ કે, જેને તેણે ખબર આપવા મોકલ્યો હતો, તેને કડવાં વેણ સંભળાવી હરિએ પાછો કાઢયો હતો ! ક્રમશઃ તેનું અધઃપતન થતું હતું, છતાં તેણે વિચાર કર્યો કે હજુ એક વાર દાદાને બોલાવવા માણસ મોકલવું. વળી ઘણી વાતો શીખવી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પઢાવી રતની ફઇને કાલીપદ સાથે તેણે ચાંદપુર મોકલી. થોડાક કલાક પછી એ લોકોએ પાછા આવી જણાવ્યું, કે હરિબાબુ કલકત્તે સિધાવ્યા છે. સતીએ એકાંતમાં છાનામાનાં આંસુ લૂછયાં.

સંસારમાં જે કાંઈ વાસણો બાકી રહ્યાં હતાં, તે બધાં રતની એક પછી એક વેચી આવવા લાગી, અને તેના વેચાણમાંથી જ રોગીની દવા પથ્ય અને સંસારનો ખર્ચ જેમ તેમ ચાલવા લાગ્યો. છતાં તેઓ કોઇની પણ પાસે હાથ લંબાવી શકયાં નહિ અથવા તો પોતાની આવી કંગાલ હાલત પોતાને મોઢેથી કોઇને જણાવી શકયાં નહિ. પોતાની સ્થિતિ જાણી સંકોચ પામી તેઓ કોઇને ઘેર જતાં આવતાં નહિ, તેથી તેમને ઘેર પણ કોઈ આવતું નહિ. આથી તેમના ઘરના વધુ સમાચાર કોઇ જાણવા પણ પામતું નહિ !

બની શકે તેટલી તાણ ભોગવી કરકસર કરી સતી સંસાર ચલાવતી હતી. રખેને કાલીને કાંઇપણ દુઃખ ભોગવવું પડે એવી બીકે તેને આનંદમાં રાખી બન્ને બહેનોએ લગભગ અર્ધા ઉપવાસ શરૂ કર્યા હતા, છતાં આ પ્રમાણે પણ વધુ વખત ચલાવી શકાયું નહિ.

ચૈત્ર પૂરો થવા આવ્યો હતો, દરદીને હવે ઘણો આરામ જણાતો હતો. સંસારની આવી હાલત છતાં પણ સતીને જાણે અંધારામાં આશાનું કિરણ દેખાયું. પણ તેને વિચાર આવ્યો કે, રોગના પંજામાંથી બચી ગયેલી માને કદાચ અનાહારને લીધે પ્રાણત્યાગ કરવો પડશે. બે હાથ જોડી આકુળ પ્રાણથી અંતઃકરણપૂર્વક ભગવાનની સ્તુતિ કરતી કરતી સતી પાછલી રાતે માતાની પથારી પાસે જ ઊંઘી ગઇ. વહેલાં મળસ્કામાં જ જાહ્નવીએ ઊંઘમાંથી ભડકી ઊઠી હાંક મારી ' સતી, ઉઠ બેઠી થા ' સતી સફાળી ઊઠીને બેઠી થઇ. આંખો લૂછતી લૂછતી બોલી ' કેમ બા! શું છે ? ' ' કાંઇ નથી; એક ખરાબ સ્વપ્નું આવતાં હું ગભરાઇ ગઈ છું, મારી છાતી ઉપર જરા હાથ મૂક. '

સતી માતાની છાતી ઉપર હાથ ફેરવવા લાગી. પુત્રીના વિશુષ્ક મ્લાન મોં તરફ જોતી જોતી જાહ્નવી બોલી: ' દિકરી, દુઃખમાં અધીરા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થવું નહિ. ભગવાન બધા દિવસો એકસરખા રાખશે નહિ. દુઃખમાં-આફતમાં આવી પડતાં તેને યાદ કરજે, તે જરૂર તને આશ્રય આપશે-રસ્તો દેખાડશે.'

ક્ષીણ સાદે સતી બોલી: 'અ'ટાણે ઇ વાત કેમ કરે છે, બા ?'

'કોણ જાણે મારા મનમાં જાણે કાંઇનું કાંઇ થાય છે.'

સાવિત્રી ઊઠી. માતાના ચરણો પાસે થોડી વાર બેસી તે ઘરનું કામકાજ કરવા ચાલી ગઇ. કાલીપદ ઊઠીને થોડી વાર બહાર રમી આવીને બોલ્યો: 'દીદી, શું ખાઉં ?'

ગઇ કાલનો છેવટનો આધાર બે મુઠ્ઠી ચોખા હતા. પોતાને શરીરે ચેન નથી તેથી નથી ખાવું કહી, ભાઇ સારૂ સતીએ સંભાળપૂર્વક તે બાંધી રાખ્યા હતા. તે ચોખા રાંધી તેમાં જરા મીઠું ભેળવી તેણે ભાઇને આપ્યા. નાની થાળી હાથમાં લઈ ખાતો ખાતો કાલી બહાર ચાલ્યો ગયો. સતીએ માને પૂછ્યું: 'બા, તને તરસ લાગી છે ?'

'ના.'

'હા બા, લાગી હશે. ઊઠીને હાથ મોઢું ધોઇ કપડાં બદલી પૂજા કરી લે; પછી જે ભાવે તે બે કોળિયા ખાઇ લે.'

જાહ્નવીએ એક વાર પુત્રીના તરફ જોયું, ધીમે સાદે તેણે કહ્યું 'દીકરી, હું ટગુમગુ જીવીશ જ, આ કઠણ જીવ એમ ઘડીકમાં દેહમાંથી નીકળશે નહિ; પણ મારી નજર સામે તમે કાલીને ભૂખ્યો રાખી સુકાવશો નહિ. હું નહિ ખાઉં છતાં યે જીવીશ.'

એ બધી વાત ઉપર ધ્યાન ન આપતાં સતીએ માતાને મોં-હાથ ધોવડાવી કપડું બદલાવરાવી પૂજામાં બેસાડી દીધી. કાકીમા ગાયનું દૂધ દોહી લાવી બબડતાં ફફડતાં નદીએ નાહવા જવા નીકળ્યાં. સતીએ ધાર્યું હતું, કે આજ તે ઘરનાં બારણાં ખોલી બહાર નીકળશે નહિ, પણ માને લીધે તેમ બની શક્યું નહિ, તેણે વિચાર કર્યો, કે જ્યાંસુધી ઘરમાં દૂધ છે ત્યાં સુધી માતાને ભૂખે મરવા દેવી નહિ. સાવિત્રીને કહ્યું: 'સાવિ, તું સગડી પેટાવ, હું ઝપાટાબંધ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ડૂબકી મારી આવું.' ધીમે સાદે સાવિત્રી બોલીઃ 'સગડી શું કામ પેટાવવી છે?'

'દૂધ ગરમ કરશું' કહેતાં કહેતાં એક ગાગર હાથમાં લઇ ખડકીનું બારણું ખોલી સતી તળાવ તરફ ચાલી.

બારણું ખોલતાં જ તેણે જોયું તો બારણાની બહાર કડામાં એક ઘડી વાળેલો કાગળ દોરીથી બાંધેલો લટકતો જણાયો. શાનો કાગળ? ચિઠ્ઠી જેવું કંઇ દેખાય છે ને! કુતૂહલથી સતીએ દોરીમાંથી કાગળ છોડીને ખોલી જોયો, પત્ર જ હતો! અપરિચિત હાથે તેના પોતાના ઉપર જ લખાયલો હતો.

વિસ્મયની માત્રા હદ વટાવી ગઇ, છતાં મા ભૂખી તરસી બેઠી છે, તે યાદ આવતાં ચિઠ્ઠી દિવાલની બે ઇંટો વચ્ચેના સાંધામાં ખોસી તે બહાર નીકળી ગઇ. ઘેર પાછી આવી ભીને કપડે જ દૂધ ગરમ કરી તેમાંથી અર્ધું માને પીવડાવ્યું. જાહ્નવીએ પીવાની ઘણી ના કહી, પણ આખરે દીકરીની આંખમાં આંસુ જોઈ દોહેલા દૂધમાંથી થોડું જુદું કાઢી રાખી બાકીનું પોતે ગ્રહણ કર્યું.

પછી સતી ભીને કપડે જ ઘાટ તરફ ચાલી. આગલા દિવસના ઉપવાસથી તેના શરીરમાં લાહ્ય બળતી હતી. તેથી ભીનાં કપડાં તેણે બદલ્યાં નહિ. ઇંટના સાંધામાંથી પેલો કાગળ લઈ તેની ઘડી ઉખેડી તેમાં લખેલું પ્રથમ સંબોધન વાંચતાં જ તેનું માથું ફરી ગયું. આખરે મહામહેનતે જીવ જરા ઠેકાણે રાખી તેણે આખો પત્ર વાંચી લીધો. પત્ર લખનાર, નરેન્દ્રનાથ ભાદુડી જમીનદાર પોતે,–તેની બહેનપણી કમલાનો વર. બિલકુલ હલકટ ભાષામાં નીચ પ્રસ્તાવ તે પત્રમાં કરવામાં આવ્યો હતો. તેના કુટુંબના દુઃખમાં ઘણી સહાનુભૂતિ દેખાડી તેણે લખ્યું હતું કે, તેનું કહ્યું જો સતી માને તો તેમને સંસારમાં કોઈ પણ જાતનું દુખ રહેશે નહિ. રોષથી, ક્ષોભથી, ક્રોધથી, ઘૃણાથી પત્ર ફાડી ટુકડેટુકડા કરી સતી વળી પાછી તળાવમાં નાહવા ઊતરી; જાણે કે પત્ર વાંચી તેણે કોઇ અપવિત્ર વસ્તુનો સ્પર્શ કર્યો ન હોય, તેમ ફરી ફરીને ડૂબકી મારી ઘણી વાર સુધી પાણીમાં રહી પછી તે પાછી ઘેર ગઇ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાવિત્રી બોલી ‘ દીદી, વળી બીજી વાર નાહી ? ક્યાંય પગ બગ પડી ગયો હશે, કેમ ? ’

‘ હા ’ પછી તેણે સાવિત્રીને કહ્યું ‘ મારી તબિયત બહુ જ ખરાબ છે, હું જરા સૂઈ જઈશ.’

વીલે મોઢે સાવિત્રી બોલી ‘ કાલીને શું ખાવા આપું, દીદી ? ’

‘ દૂધ દેજે: થોડું તું પીજે, થોડું એને આપજે. ’ સતીએ ભીનાં વસ્ત્રો નીચોવી એક ઓરડામાં જઈ બારણાં વાસી દીધાં. તેના શરીરમાં મનમાં તે વખતે ખરેખર અસહ્ય યંત્રણા થતી હતી. પડયે પડયે વિચારો કરતાં થાકેલે શરીરે કલાન્ત આંખોમાં નિદ્રા આવી ગઈ. સતી ઊંઘી જતાં થોડી વાર માટે દુ:ખથી મુક્ત થઈ.

જ્યારે તેની ઊંઘ ઊડી, ત્યારે તેણે સાંભળ્યું કે, ભાતને બદલે દૂધ મળતાં કાલીપદ બહુ જ ખીજવાઈ ગયો હતો. દૂધની વાટકી ફેંકી દઈ તે મોટે સાદે રડતો હતો. સાવિત્રી પણ સાથે સાથે રડતી હતી. સતી હાથની આંગળીઓ વડે કાનનાં છિદ્રો બંધ કરી પથ્થરના પૂતળાની માફક પડી રહી.

થોડી વાર પછી બારણાંની સાંકળ ખખડી ‘ દીદી-દીદી-ઉઠ, બારણાં ખોલ,-વિશુ દાદાની માસીબાએ આ બધું મોકલ્યું છે. તે આવીને જો. ’

ધીમેથી ઊઠીને સતીએ બારણું ખોલ્યું અને જોયું તો એક જણ એક હાથમાં એક પુષ્પચંદનચર્ચિત પાણીથી ભરેલી ભારે ગાગર અને બીજા હાથમાં એક મોટો સીધાંનો થાળ લઇ આવી ઉભો રહી ભારે ખૂમરાણ મચાવતો હતો. ક્ષીણ સ્વરે સતીએ પૂછયું ‘ આ બધું શું છે ? ’

‘ આજ સંક્રાંત છે-મા ઠાકુરાણીનું અન્નદાનનું વરત-બ્રાહ્મણને ઘેર દેવું જોઈએ ને, તેથી. ’

એક પછી એક બધું ઉતારી ઘરમાં મૂકી માણસ ચાલ્યો ગયો. સાવિત્રી તેમાંથી મિષ્ટાન્ન ફળમૂળ લઈ કાલીને આપી તેને શાંત કરવા લાગી. સતી ધીમે ધીમે જરૂરજોગી વસ્તુઓ તેમાંથી લઇ રાંધવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લાગી, તેની આંખોમાંથી ગરમ અશ્રુનાં દસવીસ ટીપાં અગ્નિ ઉપર પડયાં, અગ્નિ જેવાં જ જ્વાલામય તે અશ્રુઓ ભગવાનને ઉદ્દેશીને કે માણસને ઉદ્દેશીને હતાં તે કહી શકાતું નથી.

વળી આમ ધીરેધીરે બેત્રણ દિવસ વીતી ગયા. સતીને તે જ ઠેકાણેથી વળી એક બીજો પત્ર મળ્યો, તે પણ નાના પ્રકારનાં પ્રલોભનોથી પરિપૂર્ણ હતો. પ્રથમની માફક તે ચિઠ્ઠી પણ ફાડી નાખી સતી મૂંગી રહી. સાવિત્રીને આ વાત કહેવાની તેની હિંમત ચાલી નહિ, રખેને તે ડર ખાઇ જાય.

અન્નપૂર્ણા ઠાકુરાણીએ આ વર્ષે વૈશાખમાં ઘણાં ય વ્રત કરવાનાં લીધાં હોય એમ જણાતું હતું. પાંચ સાત દિવસને આંતરે ઘણુંખરૂં એક અથવા બીજા વ્રતને બહાને ભોજનાદિ સામગ્રી અને જલપૂર્ણ પાત્ર તેમને ઘેર આવવા લાગ્યાં. સતી સમજી ગઈ કે, દારિદ્ય દશા મૃગનાભિ જેવી છે. બધું સમજ્યા છતાં પણ તે મૂંગી રહી, કારણ કે આ દુષ્ટ રાક્ષસ સામે યુદ્ધ કરી કરીને તે થાકી ગઇ હતી; હવે વધુ યુદ્ધ કરવાની શક્તિ તેનામાં રહી નહોતી. આ થોડા દિવસથી સંસારની ચિંતાને જરા દૂર હડસેલી મૂકી તે બીજા વિચારણીય વિષયો ઉપર વિચાર કરવા લાગી હતી, પણ તેનો તે નિરુદ્વેગ–ભાવ એક ક્ષણ વાર પણ ભાગ્યમાં નિર્માણ કરેલ નહોતો. અચાનક એક દિવસ તારાપુરના જમીનદાર મહાજને પોતાના લહેણા રૂપિયા ત્રણસો અને તેનું વ્યાજ રૂપિયા ત્રણસો મળી રૂપિયા છસોની ઉઘરાણી કરવા માણસ મોકલ્યું. નહિ આપે તો ગીરો રાખેલ ઘર વગર-વિલંબે વેચી નાખવામાં આવશે, એવી ધમકી આપવાનું પણ ભૂલવામાં આવ્યું નહોતું.

તે દિવસે જાહ્નવી પથારીમાંથી ઊઠીને ઊભી થઇ શકી નહિ. તે નહિ ખાય તો પુત્રીઓ પણ ખાશે નહિ તેથી લાચારીથી બે કોળિયા જે ભાવ્યા તે ખાઇને પથારીમાં જઈ પડી. ચિંતાથી ક્ષીણ થયેલા દેહમાં કંપારી આવી તાવ ચડી આવ્યો. સાવિત્રી વીલે મોઢે મા પાસે બેસી રહી. સતીએ એક અવાવરૂ ઓરડામાં જઇ બારણાં વાસ્યાં, તે ઊંઘી જવા સારૂં શું?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તે વિચાર કરવા લાગી: કોને ખાતર આજે આ વિડંબના? તેમનાં પેટ ભરવા ખાતર તો આ સર્વનાશ ઉપસ્થિત થયો ન હતો. ફક્ત તેના જ ખાતર. તેના પાપે તો માતા–પિતા આમ આશ્રયહીન થયાં. તેને સુખી કરવા માટે આ બધી વિડંબના, આટલું બધું દુ:ખ, આટલી જ્વાલા! કોની પાસે આ સંકટના સમયમાં સહાય મળવાની આશા? કોણ એવી સહાય કરી શકે? કોને કહી શકાય કે, અરે બાપુ! અમારા જેવા દીન ભિખારીઓને તમે છસો રૂપિયા ઉછીના–કરજે–આપો? એવું શું કોઇ નથી, કે જેને કહી શકાય? છે, કદાચ એક જણ છે, પણ તે હોય તો–પણ કોણ એવું બેશરમ છે, કે તેને આમ કહી શકે? વળી સતીને વિચાર આવ્યો, કે કદાચ તેને કહેવા જવાની જરૂર પણ નહિ પડે, તે પોતે જ પોતાની મેળે સહાય કરવા આવશે. છિ:, છિ:, કેવું ધિક્કારપાત્ર જીવન! ત્યારે શું ભિખારીની પેઠે કેવળ તેની દયાને આધારે જ જીવવું પડશે! શું બીજો કોઈ ઉપાય નથી?

સાવિત્રીએ હાંક મારી: ‘ દીદી, વાવાઝોડું થાય છે, બહાર કપડાં છે તે જરા ઉપાડી લાવને. હું કપડાંને અડકી શકું તેમ નથી.’

સતીએ બારણું ખોલી જોયું તો તેના જ મનના વિચારોનું અનુકરણ કરી પ્રકૃતિ જાણે તુમુલ વિપ્લવ જગાડવાની તૈયારી કરી રહી હતી. કપડાં બધાં ઉપાડી લીધા પછી તેને યાદ આવ્યું, કે ઘરમાં પાણી ભરેલું નહિ હોય, આખી રાત વાવાઝોડું અને વરસાદ થોભશે નહિ. સમારકામને અભાવે ઘરમાંનો કૂવો પણ જલહીન થયો હતો. તેણે કાખમાં બેડું લીધું. તેને બેડું લેતી જોઇ સાવિત્રી બોલી: ‘ પાણી નથી ખરૂં? હું ભરી આવું બહેન?’

‘ તું મા પાસે બેસજે. હું હડી કાઢતી એક બેડું ભરી આવું છું.’

પાણીમાં ઊતરી બેડું ભરી માથે મૂકતાં જ સતી એકદમ બીકની મારી થરથરી જ ગઇ, સામે પગથિયા ઉપર એક માણસ ઊભો હતો! કોણ એ? તીક્ષ્ણ નજરે તેણે જોયું:·નરેંદ્ર!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બીકથી તે ચીસ પાડવા ગઇ, પણ ગળામાંથી શબ્દ નીકળી શક્યો નહિ. પાણીમાં ઊભી ઊભી તે કંપવા લાગી.

નરેન્દ્ર હસીને બોલ્યો: 'ડરે છે શા સારૂ, સુંદરી! હું વાઘ નથી, વરૂ નથી, રીંછ પણ નથી, બબ્બે ચિઠ્ઠી લખી તેમાંથી એકેયનો જવાબ કેમ દીધો નહિ?'

બધી હિંમત એકઠી કરી સતી ક્ષીણ કંઠે બોલી: 'તમારૂં સારૂં વાંચતા હો તો અહીંથી જલદી હટી જાઓ, ચાલ્યા જાઓ હમણાંજ, નહિ તો હું ચીસ પાડીશ.'

'આવી મૂર્ખાઇભરેલી વાત તું કરે છે? સાંભળ્યું છે, કે તું તો અક્કલવાળી છો! શા માટે હાથમાં આવેલી લક્ષ્મીને પગ વડે ઠેલે છે? આ આવી તો તારી કંગાલ દશા છે–મારૂં કહ્યું માન, રાજરાણી જેવી થઇને રહીશ. મેં સાંભળ્યું છે, કે તમારા ઘર ઉપર તુરતમાં જ જપ્તિ બેસવાની છે–ત્યારે તમે બધાં ક્યાં જઇને ઊભાં રહેશો? મારૂં કહ્યું માની જા, તારી મા, તારા ભાઇ–બ્હેન કોઇને કોઈ જાતનું દુઃખ રહેશે નહિ.'

સતી પાણીમાં ઊભી ઊભી કંપવા લાગી. તેને એમ જ લાગવા માંડયું, કે જાણે સાક્ષાત્ યમરાજા જ નરેન્દ્રનું રૂપ ધારણ કરી તેની સામે ઉભો છે. તે પાપિષ્ટ વળી પાછો બોલ્યો: 'શું કહે છે? શેરીએ શેરીએ મા–બ્હેન–ભાઈને લઇને ભીખ માગવી સારી—તેમને ભૂખે મરી જતાં જોવાં સારાં કે મારી વાત માનવી સારી છે?'

સતીએ બન્ને હાથ વડે પોતાનું મોં ઢાંકી દીધું. નરેન્દ્રે અનુમાન કર્યું, કે તેની દવા ધીમે ધીમે લાગુ પડે છે. વળી તે ઉત્સાહપૂર્વક બોલ્યો: હું હરિ મારફત તમારા ઘરની બધી ખબર રાખું છું. જે દિવસથી મેં તને જોઇ છે તે દિવસથી તારા નામની જ જપમાળા જપ્યા કરૂં છું. તમે પહોંચલાં પામતાં હો ત્યાં સુધી મારી વાત માનશો નહિ, તેથી આવી વાત કરવાની આટલા દિવસ મારી હિંમત ચાલતી નહોતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તું જો મારી થાય તો તને કોઇ જાતનું દુઃખ રહેશે નહિ. તું જે માગીશ તે તારા ચરણોમાં હાજર કરીશ. હાલમાં તું આફતમાં છે; કહે, તને કેટલા રૂપિયા જોઇએ છીએ ? હું તને હમણાં જ આપું.'

ગળગળે સાદે સતી બૂમ પાડી બોલી: 'તું જા, જા, જલદી ચાલ્યો જા, નહિ તો હું હમણાં જ પાણીમાં પડીને જીવ દઈશ.'

'વારૂ, વારૂ હું હમણાં જ જાઉં છું-કાલ આ ટાણે આવું કે ? આવું ? બોલ, શું કહે છે ? આ વાવાઝોડું થવાની તૈયારી છે: તું હવે ઘેર જા.'

સતી બોલી: 'પહેલાં તું અહીંથી જા, પછી હું બહાર નીકળીશ.'

'કેમ, હું શું સાપ છું, કે બાજુમાંથી નિકળતાં ફુંફાડો મારીશ ? ત્યારે આજે હું જાઉં છું.'

પાપિષ્ટ હસતો હસતો ચાલ્યો ગયો. સતી જતી જતી પાણીમાં જ બેસી ગઇ. માનવની સર્વનાશી દુષ્પ્રકૃત્તિ મૂર્તિમાન થઈ તેની ચારે બાજુએ જાણે કૌશલ-જાળ પાથરી રહી હતી. સતીની તાકાત શી કે તેનું નિવારણ કરી શકે ! તેની ચારે બાજુ અંધકારમય-દેહધારી પિશાચોનાં ટોળાં જાણે તાંડવ નૃત્ય કરવા લાગ્યાં, ડરની મારી સતી જડવત્ બેઠી રહી તેનામાં એટલી પણ હિંમત-શક્તિ ન રહી કે તે આંગળી સુદ્ધાં હલાવી શકે.

એકાએક તળાવની જમણી બાજુએથી પગરવ સંભળાયો. સતીએ જોયું કે, કોઇ એક માણસ દોડતો જતો ખચકાઇને ઊભો રહી જઈ, તીક્ષ્ણ નજરે તેને પગથી તે માથા સુધી નિહાળી સ્તંભિત ભાવે જોઇ જ રહ્યો. પછી ઉતાવળે પગલે ચાલ્યો ગયો. સતી તેને ઓળખી ગઈ, તે વિશ્વેશ્વર ! તે સમજી કે, નરેન્દ્રને તેણે જરૂર તળાવની પાળ ઉપરથી ઊતરતાં જોયો હશે. સતીને વચ્ચે વચ્ચે વિચાર આવતો હતો, કે તે હમણાં જ પાણીમાં કૂદી પડે તો તેને કોણ બચાવે એમ છે ? પણ પરાણે મનને વારી લઈ બન્ને હોઠ બંધ કરી તે ઘેર પાછી ફરી. હવે તે ધ્રૂજતી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ન હતી–એક ગૂઢ દઢ સંકલ્પથી તેનું શરીર અને મન બન્ને સ્થિર થયાં હતાં. તેને જોઈ સાવિત્રી ઉત્કંઠિત સાદે બોલીઃ 'દીદી, આટલી વાર કેમ લાગી ? તને વાર લાગી સમજી હું ઘાટ ઉપર આવતી હતી. આ લૂગડાં બધાં ભીંજાઈ ગયાં છે. પડી ગઇ લાગે છે, ખરું ?'

'હા.'

જાહ્નવીએ આ સાંભળી અંતર્ભેદી નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

સવારે જાહ્નવીએ સાવિત્રીને કહ્યું: 'વાવાઝોડાથી કેરીઓ બધી ખરી પડી છે, આ ચાર કાચી કેરીઓ અને આ થોડાં બિલિપત્ર અને ફૂલ વિશુની માસીને દઈ આવને, દિકરી.'

કેરીઓ વગેરે આપી પાછી આવીને સાવિત્રી બોલીઃ 'મા, તેઓ બધાં અખાત્રીજનું ગંગાસ્નાન કરવા નવદ્વીપ જાય છે. મને કહ્યું, કે તારી માની તબિયત સારી હોત તો મા અથવા તો તારી દીદી આવી શકત. મા, એ લોકો બહુ હેત દેખાડે છે. મને બહુ જ શરમ આવે છે. જાહ્નવી ચૂપ રહી: સતીએ એક વાર જરા આંખનાં ઊંચાં ચડાવ્યાં.

૧૨

આંદપુરના જમીનદાર સાથેનો રેશમનો અને શરાફીનો કારભાર વિશ્વેશ્વરે ઘણા દિવસથી છોડી દીધો હતો. તેનું કારણ, એ લોકો સાથે તેનો મત મળી શક્યો નહિ એ હતું. એ ધંધો છોડી દઈ તેણે હવે અનાજ, કઠોળ, ચોખા વગેરેની આડતનો ધંધો શરૂ કરી દીધો હતો. તેણે મોટા વિસ્તારમાં જમીન ખરીદી લઇ બહુ મોટા પાયા ઉપર વેપાર ચલાવી દીધો હતો. આ સિવાય ફરસડાંગા જિલ્લામાંથી કેટલાક વણકરો લાવી પોતાની જમીનમાં તેમના માટે ઘરબાર ચણાવી આપી તેમને પોતાના દેશમાં લાવી વસાવ્યા હતા. તે વણકરો મારફત સાળ ચલાવી સારૂં કાપડ વણાવી તે કલકત્તે પોતાની દુકાને વેચવા મોક-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લતો હતો. આ અને આવાં બીજાં જાતજાતનાં કામોમાં વિશ્વેશ્વર ગુંથાયેલો રહેતો. ધનવૃદ્ધિ કરવા તે ખાસ પ્રયત્ન કરતો હતો, કારણ કે, ધનની વિપુલતા ન હોય તો પશ્ચિમમાં જઈ મનની ધારણા મુજબ કામ કરી શકાય તેમ નહોતું.

ગામના માણસોની ગરીબ હાલત બાબત વિશ્વેશ્વર કાંઇ વિચાર જ કરતો નહોતો એમ નહોતું. પણ ગામડા ગામમાં બધાં એક રીતે સ્વતંત્ર ભાવે જાણે આનંદથી હરતાં ફરતાં જણાતાં અને કોઈને વગરકહ્યે મદદ કરતા જતાં કેવું ભોઠું પડવું પડે છે, તે સતી–સાવિત્રીના દાખલાથી તે શીખ્યો હતો. તેથી ઘણું ખરૂં તે ગામનાં માણસોની આડેય ઊતરતો ન હતો. તે તો પોતાનું કામ અને પોતાના વિચારમાં જ રાતદિવસ મસ્ત રહેતો હતો.

નવદ્વીપમાં માસીબાને ગંગાસ્નાન અને ઠાકોરજીનાં દર્શન કરાવી લાવી પાંચ દિવસે વિશ્વેશ્વર પોતાને ઘેર પાછો ફર્યો, ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે સાંજ પડી ગઇ હતી. માસીબા રાંધવાના કામમાં પડી ગયાં, દરમ્યાન વિશ્વેશ્વર પોતાની આડતની પેઢી અને વણકર શાળા જોવા નીકળી પડયો; તેણે જોયું કે કોઇ પણ ઠેકાણે કાંઇ પણ અવ્યવસ્થા નહોતી. જમવા બેસતાં વિશ્વેશ્વરે જોયું તો અન્નપૂર્ણાનું મોં અત્યંત ગંભીર છતાં ઇષત્ દયામણું હતું. વિશ્વેશ્વર સમજ્યો કે કોઇ કારણથી તેમને મન–દુઃખ થયું છે. પૂછ્યું 'શું થયું છે માસીબા ?'

'શું ? કાંઈ નથી વિશુ' કહી માસીબાએ નિઃશ્વાસ નાખ્યો. નિઃશ્વાસ ઘણી જુની ઢબનો હતો. વિશ્વેશ્વરે જમવા માંડયું. થોડી વાર ચૂપ રહી માસીબા ધીમે સાદે બોલ્યાં; 'આહા ! નજરે જોતાં યે મનમાં દુઃખ થાય છે.'

'કોને જોતાં દુઃખ થાય છે, માસીબા ?'

'ભટ્ટાચાર્યની દિકરીને, આ હમણાં જ થોડી વાર પહેલાં સતી મને પગે લાગવા આવી હતી.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'સતી? તમને પગે લાગવા આવી હતી? કેમ?'

વિશ્વેશ્વરે બન્ને ભવાં જરા ઊંચાં ચડાવી માસીબા સામે જોયું. અન્નપૂર્ણા બોલ્યાં: 'તે આવે તો તેમાં શું દોષ છે? નવદ્વીપથી આવી છું, તેથી જ ઘણું કરીને તેની માએ તેને મારી પાસે મોકલી હશે.'

વિશ્વેશ્વરે બીજું કાંઇ પૂછ્યું નહિ. કાંઇક વિચારમાં પડી જતાં જમવાનું જેમ તેમ પતાવી તેણે શયનગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો. કોઈ એક કોયડાનો ઉકેલ કરવા મન ચંચલ બની જઇ જાતજાતના વિચારો કરવા લાગ્યું. તેને બોલાવીને અન્નપૂર્ણાએ પૂછ્યું: 'દિવામાં તેલ નહિ હોય–અહીં લઇ આવ તો તેલ નાખીને બોઇ આપું.'

'હવે સૂઈ જવાનો છું. દીવાની જરૂર નથી' કહી વિશ્વેશ્વર પથારીમાં પડયો. કુટિલ તર્કને 'અસંભવિત' કહી તે વિચારને ધકેલી કાઢી બાજુના તકિયાને જોરથી પકડી રાખી તે ઊંઘી જવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.

સવારે ઊઠી હાથ–મોં ધોઇ દાતણ કરી પહેલાં શું કામ હાથમાં લેવું તેનો તેણે વિચાર કરી લીધો. એક વાર તૃષિત નજરે હમણાં હમણાં તેના હસ્તસ્પર્શથી વંચિત બનેલાં પુસ્તકોના ઢગલા તરફ તે જોઇ રહ્યો. પલંગ ઉપર બેસી વિચારમાં ને વિચારમાં એક વાર પોતાના માથા પાસેની અભેરાઈ પરનું પહેલું પુસ્તક ખેંચી લેતાં જ તેણે વિસ્મય પામી જોયું કે, એક અંગ્રેજી દર્શનશાસ્ત્રની એ ચોપડી હતી. સંસ્કૃત સાહિત્યની ચોપડીઓની અભરાઇ ઉપર આ ચોપડી કોણે મૂકી હશે? આ કામ તેનું પોતાનું તો જરૂર નહોતું. માસીબા તો આ ઓરડામાં કોઈ દિવસ આવતાં નથી. ચોપડી ઉપરનું કાગળનું પૂઠું પણ જરા ઊંચું ઉપસેલું જણાતું હતું–જાણે કે પૂઠામાં કોઈ વસ્તુ છુપાવેલી હોય તેમ. પૂઠું ખોલતાં જ વિશ્વેશ્વરે જોયું કે અંદર એક પરબીડિયું હતું. તેના ઉપર સ્ત્રીના જેવા અક્ષરોથી લખેલું હતું: શ્રીયુત વિશ્વેશ્વર મૈત્રેય–શ્રીચરણેષુ' આ શું! આ ચિઠ્ઠી કોણે લખી હશે? ઉતાવળે હાથે પરબીડિયું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ફાડી નાખી અંદરની ચિઠ્ઠી કાઢી તે વાંચવા લાગ્યો. થોડીક લીટીઓ વાંચતાં વળી તે વધુ વિસ્મિત થયો. મન પણ જાતજાતના વિચારોથી ચંચલ બની ગયું. જરા સ્વસ્થ થઈ વળી ફરીથી તેણે પત્ર વાંચવો શરૂ કર્યો.

'શતકોટી પ્રણામપૂર્વક નિવેદન. આપને આ પત્ર વાંચતાંજ વિસ્મયપૂર્વક વિચાર આવશે કે, એ કોણે લખ્યો હશે, અને કદાચ નામ જાણવા સારૂ બહુ જ આતુર પણ થશો; તેથી પત્રની શરૂઆતમાં જ હું આપને જણાવી દઉં છું કે મારૂં નામ સતી.

'ઘણી વાતો લખીશ એવો વિચાર કરી આ પત્ર હું લખવા બેઠી છું, પણ આ પત્ર લખવાની ઘડી સુધી યે હું નક્કી કરી શકી નથી કે શું લખું ? લખવાની ઘણી વાતો છે ખરી, પણ પહેલાં કઈ વાતથી શરૂઆત કરૂં ? શરૂઆતમાં જ કંઇને બદલે કંઇ લખી બેસીશ એવી બીકથી મન નિરાશ થઇ જાય છે. પણ હવે મારે શરમ શાની ને જેમ સૂઝશે તેમ કલમ ચલાવતી લખ્યે જઇશ; કઇ વાત પહેલી ને કઇ છેલ્લી લખવી ઠીક લાગે તેનો વિચાર કરવાની મારે શી જરૂર !

'આપને હું આ પત્ર લખત નહિ, હું આજે જે કામ કરીશ, તેની સફાઈની દાંડી પીટાવવાની મારે કોઈ જરૂર નહોતી. પોતાની નિર્દોષતા સપ્રમાણ સિદ્ધ કરવા હું કોઇને કાંઈ કહી જતી નથી, આપ પણ મારા સુખદુઃખના એવા કોઇ ભાગીદાર નથી કે આપને આ વાત ન કહી જાઉં તો ન ચાલે. સંસારની નજરે દોષિત, અપરાધી થઇને જ હું જાઉં છું, પણ આપને આ વાત જણાવ્યા સિવાય હું કેમ નથી જઈ શકતી, તે હું પોતે પણ સમજી શકતી નથી.

'પાંચ દિવસ અગાઉ વાવાઝોડાને દિવસે સાંજને વખતે અમારા ઘરની ખડકી પાસેના તળાવના કાંઠા ઉપરની વાત આપને યાદ છે કે ? તે દિવસે આપે જેને જતો જોયો હતો, તે હતો ચાંદપુરનો જમીનદાર નરેન્દ્ર ભાદુડી. અને તળાવમાં થોડાં પગથિયાં ઊતરી જે બેઠી હતી તે હું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતી. આ આપ અવશ્ય જાણી શકયા હશો, પણ શા માટે, તેનો કદાચ આપે વિચાર નહિ કર્યો હોય, અથવા બીજાઓ આવી જાતનું દશ્ય જોતાં તેનો જે અર્થ મનમાં કરી બેસે તેવો જ વિચાર આપે કર્યો હશે. આપે વધુ વિચાર કરી જોયો છે કે એક ખાનદાન ગૃહસ્થના ઘરની સ્ત્રી આવું કાર્ય કરે એ સંભવિત છે કે નહિ ?

'મારૂં પોતાનું નિર્દોષપણું સાબિત કરવા હું આ પત્ર લખવા બેઠી નથી. હું દોષિત, ખરેખર, હું તે પાપિષ્ટના પ્રલોભનથી પતિત થઇ છું, મારામાં હવે એ શક્તિ નથી કે હું મને પોતાને આ પ્રલોભનથી બચાવી શકું. પણ સાંભળો, મેં તેને છેતર્યો છે. છેતર્યો કેમ તે સાંભળો–તેણે જે માગ્યું છે તેના કરતાં ઘણું વધુ તેને આપવાને હું કબૂલ થઇ છું. તેણે મારો દેહ માગ્યો છે, મેં તેને આત્મા આપ્યો છે. તે કદાચ મારો એક જન્મ અપવિત્ર કરત—નાશ કરત, પણ મેં તે નરકના સાક્ષાત્ દ્વારપાલના ચરણોમાં મારા જન્મજન્માંતર, આ લોક—પરલોક, સ્વર્ગ—મૃત્યુ, બધું ય આપી દીધું છે. શું મેં તેને છેતર્યો કહેવાય ?

'વધુ ખુલાસાથી કહું. તેણે મને ઘણા રૂપિયા આપવા માંડ્યા. જે દિવસે તમે તેને જોયો, તે પછી વળી એક બીજે દિવસે, ગઈ પરમે, જ્યારે ચાંદપુરના જમીનદાર મહાજન અમારા ઘરના બારણા ઉપર નોટિસ ચોંટાડી ગયા કે ત્રણ દિવસની અંદર ઘર ખાલી કરી આપવું, તે દિવસે બપોરના વળી તે પાછો આવ્યો હતો. મારા પગ પાસે હજાર રૂપિયાની નોટો તેણે નાખી દીધી. મેં તે રૂપિયા લીધા છે. આજ રાતે તે અહીં આવી ઘાટ પાસે ઊભો રહેશે, મારે તેની સાથે ભાગી જવું—એવો બંદોબસ્ત થયેલ છે. હું જાઉં છું–આજ હું જરૂર જઈશ, પણ તેની પાસે નહિ,–પણ બીજા એક જણ પાસે—(ભગવાન પાસે.)

'હું જાણતી નથી કે, તે આ સંસારના માણસો કરતાં દયાવાન છે કે વધુ નિર્દય છે. હું જાણતી નથી કે, તે મને શી સજા કરશે. જે કરવી હોય તે કરે, તેનો કરેલો દંડ હું આનંદપૂર્વક ગ્રહણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરીશ; પણ હવે આ સંસારના માણસોનો દંડ મારે લેવો નથી. આજ જો પાપિષ્ટ નરેન્દ્ર મને આ પ્રમાણે લાલચમાં ન નાખત, આ પ્રમાણે મને ખેંચીને નરકના દ્વાર પાસે ન લઈ જાત, સંસારના દુઃખથી, આઘાતથી જ્ઞાનશૂન્ય બનેલી મને આ સુયોગ ન આપત, તો હું શું મરી જવાનું–આત્મહત્યા કરવાનું સાહસ કરી શકત ? કોઈ કાળે પણ નહિ.

'કાલે મારાં મા, ભાઇ, બહેન રસ્તામાં ઊભાં રહેશે. ભીખ માગીને ખાશે, કદાચ અપવાસ કરીને મરશે,–આ સ્થિતિમાં હું શું મારા પ્રાણનો જીવવાનો તુચ્છ લોભ પણ ન મૂકી શકું ? મારો આત્મા હમેશને માટે યંત્રણા ભોગવશે એવા ભયથી શું હું આપઘાત કરતી અટકી જાઉં ? યંત્રણા અથવા કષ્ટને તો હું મારાં સાથી જ સમજું છું. એ દુઃખ શું આના કરતાં યે વધુ હશે ? હોય તો ભલે હોય. હું તેથી ડરતી નથી. માણસો મારી નિંદા કરશે ? તેથી શું ? ભલેને કરે. મારાં મા, ભાઈ, બહેન કાલે આફતોથી તો ઉગરી જશે ને. હાલમાં તો થોડા દિવસ તેઓ સુખે રહેશે ને. તે પછી ભગવાન એમના ઉપર કદાચ દયા પણ કરે. હું તેમની એ કૃપાને પાત્ર નથી, એ હું સમજી શકી છું, તેથી જ બેફિકર થઇ ઘણે લાંબે કાળે હૃદયમાં જરા સુખનો અનુભવ કરી હું વિદાય લઉં છું. સરલા સાવિત્રીને મેં કહ્યું છે, કે આ રૂપિયા મને રસ્તામાંથી મળ્યા છે; તે લેવામાં કાંઈ દોષ નથી, એમ તેને સમજાવ્યું છે. તે મારા ઉપર સંપૂર્ણ ભરોસો રાખે છે. તેથી મારી વાત તેણે વિશ્વાસપૂર્વક માની છે. આવતી કાલે આવી પડતી આફતમાંથી ઉગરી જવાની આશાથી તેના મોં ઉપર હાસ્યરેખા ફૂટી નીકળી છે. એનું હસતું મુખડું મેં ઘણા વખતથી જોયું ન હતું. તેને કયાં ખબર છે કે, આ રૂપિયા તેની દીદીની છાતીનું લોહી છે. ભગવાન તેને તેની દીદીનો શોક ભુલાવી દે.

'તમે કદાચ કહેશો, કે મેં તમને આ આફતની વાત એકદમ જણાવી કેમ નહિ ? આવી વાત તમે કહી શકો છો, કારણ કે તમારૂં મન–શરીર દયાથી ભરેલું છે. ઘણીયે વાર તમે અનાથો ઉપર દયા કરવાની આતુરતા દર્શાવી છે, દયા કરી પણ હવે વધુ નહિ, એટલું જ ઘણું ! તે અન્ન મારી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છાતીમાં શૂળની માફક ખૂંચ્યું છે ! ઋણનો ભાર હવે આથી વધુ વધારવાની મારી ઇચ્છા નથી.

‘ તમને ઘણી વાતો કહીશ એમ મેં કહ્યું-લખી પણ ખરી; પણ હજુયે થોડી બાકી છે. તે કહી લઉં એટલે મારે કહેવાનું પૂરૂં થશે. તમને યાદ છે કે, એક વાર રૂપિયા આપી તમે મારા પર દયા કરવા આવ્યા હતા ? મેં તે રૂપિયા લીધા નહિ. તમે શું ખરેખર એમ માનો છો કે, ત્યારે અમને કાંઇ દુ:ખ ન હતું કે કોઈ વસ્તુનો અભાવ નહોતો ? ના, તેમ નથી; તમે અમારા કોણ, કે જેથી તમારી દયા અમે સ્વીકારીએ ?

‘ તમને શું યાદ આવશે કે, એક વખત તમે ધાર્યું હોત તો તમે મને બધુંય દઈ શકત, હવે આજ તમે મને ભિખારી જાણી અમારા ઉપર દયા કરવા આવ્યા ? તમારી એ દયા હું શામાટે ગ્રહણ કરૂં ? હું હવે અહંકારપૂર્વક કહું છું.-આજ પહેલી તેમ જ છેલ્લી વાર.-કે, હું તમારી સ્ત્રી થવાને એવી કાંઈ અયોગ્ય નહોતી, છતાં તમે મને ગ્રહણ કરી નહિ; જો તમે બીજી કોઇને ગ્રહણ કરી હોત તો પણ હું સમજત, કે તમારામાં સ્નેહનો અભાવ નથી, પણ તેમ પણ થયું નથી. હું હવે સમજી શકું છું કે, તમે સ્ત્રીજાતિને જ ધિક્કારો છો. તેથી આજ મરતી વખતે તમને શાપ આપી જાઉં છું કે, આ અધમ જાતિને જ તમે એક દિવસ ચાહશો ! આ અધમ જાતિ પોતાના હૃદયમાં કેટલો સ્નેહસમુદ્ર છુપાવી રાખે છે; તે એક દિવસ તમે રોમે રોમે અનુભવ કરશો. તે દિવસે તમારે કબૂલ કરવું પડશે, કે સંસારમાં આ સ્નેહનું આદાન-પ્રદાન જ માત્ર શ્રેષ્ઠ સુખ છે.

‘ ત્યારે હવે પત્રની સમાપ્તિ કરી હંમેશને માટેની તમારી વિદાય લઉં છું. તમે કદાચ ગુસ્સે થશો અથવા મને અધીરી સમજશો. સ્ત્રીઓ જેટલું સહન કરી શકે તેટલું સહન કરવામાં મેં પાછી પાની કરી નથી, બધું દુ:ખ હસતે મુખે માથા ઉપર લઇ લીધું હતું; પણ મેં જ્યારે જોયું, કે મારાં એ દુર્ભાગ્યનો કયાંય છેડો નથી-વ્રતનો આરો નથી, ત્યારે જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ જીવન ઉદ્યાપન કરું છું. મર્યા સિવાય હવે મારા હાથમાં બીજો શો ઉપાય છે? લલાટના લેખથી એ ઘૃણિત પ્રસ્તાવને મોઢાની વાતથી પણ મારે સંમતિ આપવી પડી છે! ગૃહસ્થ ઘરની સ્ત્રીઓ જે સાંભળી કાનમાં આંગળીઓ ઘાલે, તે વાત ઊભા રહી નિરાંતે મેં સાંભળી છે, અને છેવટે આ ચાતુરી પણ કરી જાઉં છું. બધું કરી શકી છું; ફક્ત——વધારે શું કહું, એના કરતાં આત્મહત્યાની ભયાવહ સ્મૃતિ પણ મને સારી લાગે છે. બધા મારી નિંદા કરશે? ભલે કરે. પણ તમે કરજો માં, એક વાર વિચાર કરજો, કે તમારા ચરણોમાં મને સ્થાન મળ્યું હોત તો આજ અમારી આ દશા ન હોત. આ બનાવ બનત નહિ—પ્રાણવિનિમય કરી મારે આજે મા-ભાઇ-બહેનને વિષાદયુક્ત કરવાં પડત નહિ.

'તમે એમ ધારશો મા, કે અન્યની પરિગૃહિતા હોવા છતાં, વિધવા હોવા છતાં હું ફક્ત પરપુરુષનું જ ચિંતન કરતી હતી. અમે બંગાલી હિંદુ કન્યાઓ, ગમે તેવું દુઃખ હોય તોપણ એ દિવસમાં જ પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ સ્થિતિને અનુકૂળ થઇ તેમાં અમારું મન પરોવી શકીએ છીએ. તમારી અસીમાની વાતથી મારાં સરલ બાલિકા-ચિત્તમાં જે આશા જાગી ઊઠી હતી, તે આશાને થોડાક મહિનામાં જ મેં પાછી દાબી દીધી હતી. કદાચ જો કમલાની જેમ (એ વાત તમને યાદ છે કે?) સુખસૌભાગ્યમાં પડત તો તેની માફક બધું ભૂલી પણ જાત. પણ મારા લલાટમાં એ લખાયેલ ન હતું. દારિદ્ર દશા ભોગવતાં પાષાણ હૃદયમાં તમારી દયાની મૂર્તિ કોતરાઇ જવા મથતી હતી, પણ હું આજ દિવસ સુધી તેને અંધારામાં છુપાવતી આવી છું. તમને સાચેસાચું કહું છું, કે મેં પોતે પણ કોઈ દિવસ એ મૂર્તિ મનથી નિરખીને જોઇ નથી—જોવાની પુરસદ પણ નહોતી. આજ એ પુરસદ મળી છે, આજ મને કાંઇ કામ નથી—આજ મને વિસામો છે. તેથી ઘણું કરીને તમે જાણે અહીં મારી સામે આવીને ઊભા છો.

'મેં ધાર્યું હતું, કે તમને ઘણી કડવી વાતો લખીશ, ઘણો રોષ દેખાડીશ, પણ આ પત્ર લખવા બેસતાંની સાથે જ ધીમે ધીમે મારા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મનમાંથી એ બધું જાણે સરી પડતું જણાય છે. સંસારમાં કોઇના ઉપર કોઇપણ જાતનો અધિકાર,-ક્ષોભ મેં રાખ્યો નથી, પણ તમારા ઉપર જ મારા મનમાં અભિમાન રીસ–કેમ આવે છે તે હું કહી શકતી નથી.

' ના, સાચુંજ કહું છું કે, હવે મારા મનમાં કોઈપણ જાતની રીસ નથી–અભિમાન નથી. હું સમજું છું, કે મેં ગેરવાજબી કર્યું છે, શા માટે તમારી સહાયતા માગી નહિ ! તમારા ઉપર રીસ કે ક્રોધ કાંઈ શોભે ? પણ જે કરી બેઠી છું તે હવે ન થયું થાય તેમ નથી. હવે હું તમને કહી જાઉં છું કે, મારી મા–બહેનની સંભાળ રાખજો, કાલીની સંભાળ લેજો,–તેમને કાંઇ દુઃખ ન થાય તે જોજો. બની શકે તો દાદાને શિખામણ આપજો. મને મનમાં એમ જ થયા કરે છે, કે હું સરી જતાં જ આ લોકોની બધી આફત દૂર થશે, તે પાપિષ્ટના રૂપિયા મેં મારા હાથમાં લીધા છે તેથી હવે મૃત્યુ સિવાય મારી બીજી ગતિ નથી. જો બની શકે તો કોઇ સારો મૂરતિયો જોઇ સાવિને પરણાવજો. ત્યારે હવે હું તમારી રજા લઉં છું. મારા પ્રણામ સ્વીકારશો. ઈતિ–સતી ”

૧૩

પત્રવાચન સમાપ્ત થયું,–છતાં વિશ્વેશ્વર સ્પંદનહીન, પાષાણ-મૂર્તિની માફક ઊભો રહ્યો. વિચાર કરવાની જાણે તેનામાં શકિત જ રહી નહિ. જેટલો વખત તે પત્ર વાંચતો હતો તેટલો વખત જાણે તે અગાધ જલમાં પડી ગોથાં ખાતા શિખાઉ તરવૈયાની પેઠે ડૂબકીઓ ખાતો હતો. હવે તે અગાધ જલને તળિયે પહોંચી ગયો. અતલ પાણીમાં જાણે તેની સમાધિ થતી હતી. હાથપગ સ્થિર, બલહીન જરા પણ હાલવા ચાલવાની શકિત વગરના, આંખો વિસ્ફારિત છતાં દૃષ્ટિહીન, મન નિરાશ, નિસ્પંદ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એકાએક ઓરડાની બહાર અન્નપૂર્ણાનો કંઠસ્વર સંભળાયો. તે આર્તસ્વરે મોટેથી તેને બોલાવતાં હતાં: 'વિશુ ! વિશ્વેશ્વર !' વિશ્વેશ્વરમાં ઉત્તર દેવાની શકિત જ નહોતી.

અન્નપૂર્ણા ઘરમાં દાખલ થઇ બોલ્યાં: 'તું અહીં છે? ગામના કાંઇ ખબર સાંભળ્યા કે?'

'હા, સાંભળ્યા.'

'ત્યારે હજુ તું અહીં જ કેમ ઊભો છે? જા, જલદી હડી કાઢ-હજુ કાંઈક ઉપાય થઇ શકશે!'

'શાનો ઉપાય?'

'ત્યારે તું કહે છે ને કે તેં ગામના ખબર સાંભળ્યા છે? શું સાંભળ્યું ત્યારે? લેણદારોએ રામશંકર ભટ્ટાચાર્યના ઘરનો કબજો લીધો છે. નોટિસ આપી ગયાને આજ ત્રણ દિવસ થયા, મારાં કરમ કઠણ. હું ઘેર નહોતી. નિધિની મા હમણાં જ જોઈ આવી. મહાજન લેણદાર અને કોરટનો બેલીફ આવી ઘરને ઓટલે બેઠા છે. હમણાં જ બધાનો હાથ ઝાલી ઝાલીને ઘરમાંથી બહાર કાઢશે રે! જા, તું જલદી જા, હું પણ થોડી વારમાં આવું છું; તું પહેલાં ત્યાં જઇને તેમને કબજો લેતાં રોક જોઇએ—જા.'

વિશ્વેશ્વરે જોયું, કે માસીબાની આંખોમાંથી દડદડ આંસુ પડતાં હતાં. તેની પોતાની આંખમાં પણ આંસુ આવી ગયાં. તેને વિચાર આવ્યો કે, કદાચ હજુ યે કાંઇક ઉપાય થઈ શકે! સતી—કદાચ તેને હજુ યે બચાવી શકાય,—વિશ્વેશ્વર ઊંચે શ્વાસે દોડ્યો.

જઇને તેણે જોયું તો, ભટ્ટાચાર્યના ઘરના ભગ્ન દ્વાર પાસે બહાર પાડોશીઓએ મહાકોલાહલ કરી ભીડ મચાવી મૂકી હતી. મહાજન લેણદાર અને કોર્ટનો સિપાઈ ઘરમાં પ્રવેશ કરવાની તૈયારી કરતા હતા. ઘરમાંથી રુદનધ્વનિ સંભળાતો હતો. અને તે અસહાય રુદન સાંભળી પાડોશીઓને મહા આનંદ થતો હતો. તેઓ કહેતા હતા: 'આટલો બધો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અહંકાર, આટલું બધું અભિમાન જેને હોય તેની તો 'આ દશા થવી જ જોઈએ !–શું આપણે આડોશી પાડોશી નહોતા ? શું આપણે મરી ગયા હતા ? એક વાર પણ આપણને કાંઈ જણાવ્યું નહિ, અથવા કાંઈક મહેરબાની કરો એમ કહ્યું નહિ ? ગરીબને વળી આટલો મિજાજ કેવો ?' વિશ્વેશ્વરને આવતો જોઈ એક જણ બોલી ઊઠયો 'કેમ છોકરા તું શું કહે છે ? હવે આપણા હાથમાં કાંઈ ઉપાય છે, હેં ? અને આ લેણદાર ગૃહસ્થ પણ પોતાનું લેણું પાઈએ પાઈ શામાટે છોડે ? એમાં એનો કાંઈ વાંક તો નથી ને ? હવે તો રડવું કૂટવું મૂકી દઈ છાનામાના ઘરની બહાર નીકળી આવવું જ–સારૂં છે.'

વિશ્વેશ્વરે એ વાતનો કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ. તેના કાન ઉપર આ રુદન જાણે જુદી જ રીતે અથડાતું હતું. તેને ઉતાવળે બારણા તરફ જતો જોઈ મહાજન લેણદાર માનપૂર્વક જરા ખસીને બાજુમાં ઊભો થઈ રહ્યો; સાથે સાથે પટાવાળાએ પણ માર્ગ આપ્યો.

જે ઓરડામાંથી રુદનધ્વનિ આવતો હતો તે ઓરડા ભણી વિશ્વેશ્વર ફળિયું વટાવી દોડયો. જઈને જોયું તો કાકીમા બારણા પાસે બેસી મોટે સાદે બરાડા પાડતાં હતાં, ઓરડામાં સાવિત્રી અને કાલી જમીન પર પડયાંપડયાં અવ્યક્ત સ્વરે રડતાં હતાં; જાહ્નવી નીરવતાથી જાણે કોઈને જોરથી પકડી રાખી પડી પડી તરફડતી હતી. વિશ્વેશ્વર જઈને તેની પાસે ઊભો, આર્ત્ત સ્વરે તેણે હાંક મારી 'સતી !' સૌએ ઊંચું જોયું. બાલક કાલી ચીસ પાડી ઉઠયો, 'અરે વિશુબાબુ, મારી દીદી !' વિકૃત સ્વરે વિશ્વેશ્વર બોલ્યો: 'શું છે આ બધું ?'

'ખબર નથી વિશુ બાબુ, દીદી કાંઈ બોલતી નથી, કાકીમા કહે છે કે દીદી મરી ગઈ છે.'

વિશ્વેશ્વર ત્યાં ઘુંટણિયે બેઠો, જોર કરી જાહ્નવીને ત્યાંથી ખસેડવાનો પ્રયત્ન કરતાં જાહ્નવીના ગળામાંથી અવાજ નિકળ્યો. આર્ત સ્વરે તે બૂમ પાડી ઊઠી: 'કોણ છો રે પાષાણ ! ખસી જા, ખસી જા–હમણાં વચ્ચે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવ માં. જરા વાર પછી આવજે. હું મારી મેળે જ એને છોડી દઈશ, મારી સતીને આમ થોડી વાર મારી છાતી ઉપર રાખવા દે.'

' મા, હું—હું વિશુ. મને એક વાર જોવા દો ! હજુએ કાંઈ બચાવવાનો ઉપાય થતો હોય તો--'

' જાહ્નવીએ આંખો ચોળી જોયું. બમણે ગળગળે અવાજે તે બોલી ' કોણ, તું દિકરા ! વિશ્વેશ્વર ? મારી સતીને શું તારાં ચરણોમાં સ્થાન આપવા આવ્યો છે ? મારી સતીનાં શું આજે લગ્ન છે ? મોતને કાંઠે ઊભેલા બુઢ્ઢા સાથે શું મેં સતીને પરણાવી દીધી નથી ? મારી સતી શું ઝેર ખાઇને મરી ગઈ નથી ? ત્યારે શું આ બધું હું સ્વપ્નું જોઉં છું ! આવ દિકરા, આવ.'

મહામહેનતે જાહ્નવીને એક બાજુએ ખસેડી વિશ્વેશ્વરે જોયું કે, સતી ઊંધી સૂતી હતી અને બન્ને હાથની વચ્ચે પોતાનું મોઢું છુપાવી દીધું હતું. તેને સ્પર્શ કરવાનું વિશ્વેશ્વર એકાએક સાહસ કરી શકયો નહિ. જાણે તે કોઈ મહા–વિચારમાં પડેલી. યોગનિમગ્ના-તે યોગ ભંગ કરવા જતાં કેમ જાણે અપરાધી તત્કાળ બળીને ભસ્મ થઈ જશે એવું તેને ભાસ્યું. વિશ્વેશ્વરને સંકોચ પામતો જોઇ સાવિત્રી ધીમેધીમે ઊઠીને પાસે આવી, બે હાથ વડે સતીને ફેરવી પડખાભર સુવાડી ગળગળે સાદે બોલીઃ ' જુઓ, હવે જોવા જેવું કાંઈ નથી ! દીદી તો કયારની યે ચાલી નિકળી છે.'

છતાં વિશ્વેશ્વરને વિચાર આવતો હતો, કે હજુ પણ કદાચ સતીમાં જીવ હોય ! શીતલ નાસારંધ્ર ફરી ફરીને આંગળી વડે સ્પર્શ કરી તપાસ્યું, કાલીમાવેષ્ટિત બંધ આંખો ઉઘાડી ઉઘાડીને જોઈ, મોંમાં આંગળી નાખી જીભની ગરમી માપવા પ્રયત્ન કર્યો ! પણ ના, કાંઇ જ નહોતું ! બધું ફોકટ !

' બધું ઠંડુગાર ! કાંઇ જ નહોતું--'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'વિશ્વેશ્વર ! દિકરા, શું કામ નકામી મહેનત કરે છે. બાપુ મારી સતી સગડગ કરે એવી નહોતી. આટલા દિવસ તે દુઃખ ખમીને જીવી, કોઈને એક વાર પણ એ દુઃખ જાણવા દીધું નહિ. વધુ તેનાથી સહન ન થઈ શકયું; તેથી તે આજ આમ ચાલી નીકળી, કોઈ તેને એક વાર જીવતી રહેવા-રહી જવા કહી શકે એટલો વખત પણ કોઈને આપ્યો નહિ. હવે મને થોડી વાર અહીં રહેવા દે ! દિકરી મારી દુઃખમાં બળી બળીને હવે કેવી ટાઢી બોળ થઇ ગઇ છે. મારી સતીનું ટાઢું શરીર અને ટાઢી છાતી હવે હું થોડી વાર મારી છાતી ઉપર રાખી લઉં–લાવ. મારી સતી કોઇ દિવસ એક ઘડીયે પણ આમ નિરાંતે નહિ ઉંઘી શકી હોય. સ્વસ્થ શરીરથી અને સ્વસ્થ મનથી મારી સતી આજ ઊંઘે છે. તેથી મને થોડી વાર તેને ધારીધારીને જોઈ લેવા દે.'

ધીમે ધીમે માણસોથી ઘર ચિકાર ભરાઇ ગયું ' આ કેવી સત્યાનાશની પાટી ' ' શાથી આમ થયું હશે ? ' ' કેવી રીતે મરી ગઈ ? ' ' ઝેર કયાંથી લાવી હશે ? ' ' શું કામ ઝેર પીધું ? ' ' કોઇએ શું કાંઈ કહ્યું હશે ? ' વગેરે પ્રશ્નપરંપરાથી ઘર ગાજી ઉઠયું. માણસોના કોલાહલ અને ઉત્સાહસૂચક આંદોલનથી કાકીમા સુદ્ધાં થંભી ગયાં ' અનુસંધિત્સુ પરોપકારી ' મુરબ્બીઓ અહીં તહીં ફરી શોધખોળ ચલાવવા લાગ્યા. શોધખોળ કરતાં કરતાં સતીના અંબોડામાંથી માલીસ કરવાની દવાની એક નાની શીશી અને એક કટકો કાગળનો મળી આવ્યાં. કાગળમાં લખ્યું હતું ' મેં મારી રાજીખુશીથી આપઘાત કર્યો છે. મારી મા, મારો ભાઇ, મારી બહેન કે મારાં કોઇ સગાંનો આમાં હાથ નથી; તેમને જરા પણ ખબર નથી. ઇતિ--સતી.'

બહારથી લેણદાર મહાજનના માણસો આવીને બોલ્યા ' ત્યારે બાબુ સાહેબ, આજે તમે બધાં ભલે ઘરમાં રહો. આજે તમે દુ:ખમાં છો, અમે જઇએ છીએ, પણ કાલે અમે કબજો લીધા સિવાય કોઈ રીતે પાછા જશું નહિ.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોઇએ કાંઈ જવાબ વાળ્યો નહિ. વિશ્વેશ્વરે જોયું, કે અન્નપૂર્ણા જાહ્નવી પાસે બેઠી બેઠી મૂંગે મોઢે તેને દિલાસો આપતી હતી અને વચ્ચે વચ્ચે એક એક વાર સતીના કપાળ અને છાતી ઉપર સ્પર્શ કરી જોતી હતી. તેણે વિશ્વેશ્વરને પાસે બોલાવી પોતાના વસ્ત્રને છેડેથી નોટોનો એક થોકડો છોડી તેના હાથમાં મૂકી ધીમે સાદે કહ્યું: 'એમને વિદાય કરી દે. બધું ચૂકવી દે, કે જેથી કાલ તેઓ પાછા આવે નહિ.'

વિશ્વેશ્વરે બહાર જઈ મહાજનને દૂર એક બાજુ લઇ જઇ તેમનો હિસાબ ચૂકવી દીધો. મહાજનને એક તો વેપાર લેણદેણ વગેરે સંબંધથી વિશ્વેશ્વર સાથે સારો સંબંધ હતો, તેમાં વળી તેમના ચૂકતે હિસાબે સાતસો રૂપીયા ઉપરનું તેમનું લહેણું વસૂલ મળ્યું. તેમણે 'મોર્ટગેજ'ના દસ્તાવેજ ઊપર ગુપચુપ રકમ ચૂકતે મળ્યાનું લખી સહી કરી આપી તે વિશ્વેશ્વરને સોંપી દઇ ચાલતી પકડી. વિશ્વેશ્વરે તે દસ્તાવેજ પોતાની પાસે રાખ્યો.

તેને પાછો ઘરમાં દાખલ થતો જોઇ બધાઓએ પ્રશ્નોનો વરસાદ વર્ષાવી મૂકયો: 'સારા માણસ-સદ્‌ગૃહસ્થ ખરા. હાલ થોડા દિવસ જપ્તી બજાવવી મુલતવી રાખી તેઓ ચાલ્યા ગયા છે.' એમ જવાબ આપી વિશ્વેશ્વરે તેમની ઉત્સુકતાને દૂર કરી. આથી નિરાશ થઈ બધાં કહેવા લાગ્યા 'હવે આ તરફનું શું કરશું? પોલિસને ખબર આપ્યા વગર ચાલે તેમ નથી જ. અમે ઘણી વાર થયાં ખબર મોકલી પણ આપી છે-દારોગો દેખાયો નથી એટલી જ વાર છે.' વિશ્વેશ્વર ગુપચૂપ વરંડાના ઓટલા ઉપર પગ ઝુલાવતો બેસી રહ્યો.

ડાકટર અને દારોગો બન્ને સાથે જ આવ્યા. વિશ્વેશ્વરને જોઇ બન્નેએ તેની સાથે માનપૂર્વક વાતચિત કરી. વિશ્વેશ્વર તેમને વીલે મોઢે આવકાર આપી તેમની સાથે ઘરમાં દાખલ થયો. ડાકટર ગુપચૂપ મૃતદેહ તપાસવા લાગ્યો, દારોગો માલિશની શીશી અને કાગળનો ટુકડો લઈ જોવા લાગ્યો. વિશ્વેશ્વરે જોયું કે, સતીનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શાંત, નિદ્રાધીન મુખ જાણે લજ્જાથી, ઘૃણાથી કાળું શ્યામ પડતું જતું હતું. પ્રશાન્ત શુભ ક્ષુદ્ર લલાટમાં આશંકાની નીલ છાયા-રેખાએ રેખાએ ફુટી નીકળતી હતી. લજ્જા નિવારણ સારૂ સતી જાણે મનમાં ને મનમાં ભગવાનની સ્તુતિ કરતી હતી. વિશ્વેશ્વરે મોઢું બીજી તરફ ફેરવી લીધું.

અન્નપૂર્ણાએ વિશ્વેશ્વરની પાસે આવી ધીમે સાદે ઘણી વાતો કરી, વિશ્વેશ્વર ફક્ત સાંભળ્યેજ જતો હતો. સામો જવાબ આપવાની કે કોઇ વાદવિવાદ કરવાની તેનામાં શકિત જ રહી નહોતી. ડાકટરે બૂમ મારી ' વિશ્વેશ્વર બાબુ -' વિશ્વેશ્વર તેની પાસે ગયો.

' રોગી ઘણીવાર પહેલાં જ મરી ગયેલ છે. મને લાગે છે કે, 'બેલા-ડોના ' નાખેલી માલિશની દવા પી જવાથી મરણ નીપજ્યું છે, ચોખ્ખી રીતે જોઇ શકાય છે કે, આ આપઘાત છે. '

દારોગાએ પૂછ્યું ' આ માલીશની શીશી કોની ડિસ્પેનસરીની છે ? હારાનચંદ્ર નાગની-લાગે છે, અહીં કેવી રીતે આ શીશી આવી ? '

કાકીમા રડતાં રડતાં બોલ્યાં ' વહુને છાતીમાં શૂળ આવતું હતું તેથી એ દવા ઘરમાં લાવેલી શૂળ તરતમાં મટી જવાથી દવા વધુ વપરાઇ નહોતી-લગભગ આખી શીશી ભરેલીજ રહી હતી.

વિશ્વેશ્વર સમજ્યો, સમજીને તેણે ડાકટર અને દારોગા સામું જોયું ડૉકટરે વિશ્વેશ્વરની સલાહ માંગી. તે બોલ્યો ' એને હોસ્પીટલમાં લઇ જવાની મારી ફરજ છે-તમે શું કહો છો ? '

વિશ્વેશ્વર ધ્રુજી ઊઠયો. ધીમે સાદે તેણે કહ્યું ' જો બીજો કાંઇ ઉપાય થઇ શકે એમ હોય તો કરો, મારાથી બની શકશે તેટલું કરી હું તમને રાજી કરીશ, મારા પોતાના ઘરનું જ કામ છે, એમ સમજજો. તમે શું અમને આ આફતમાં મદદ નહી કરો ? '

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'મને કાંઇ પણ વાંધો નથી. હું હમણાં જ સ્વાભાવિક-કુદરતી મોત થયું છે એવો રિપોર્ટ લખી આપવા રાજી છુ. તમે દારોગાને હાથમાં લ્યો.'

દારોગાને સમજાવી લેતાં વિશ્વેશ્વરને વધુ વખત લાગ્યો નહિ. તરત જ કોલેરાના રોગથી સ્વાભાવિક મૃત્યુ થયું છે, એમ લખી ડાકટર અને દારોગો ચાલ્યા ગયા. આથી ગામના માણસો પણ નિરાશ થઇ જાતજાતનાં ગપ્પા મારતા મારતા વિખરાવા લાગ્યા. કોઇ કોઈ તો વળી અત્યંત લાચારી દેખાડી પોતાની સાધુતા દેખાડવા સારૂ વિશ્વેશ્વરનાં ખૂબ વખાણ કરી પોતાની પાસે હાલમાં કાંઈ નથી તેના પૂરતાં પ્રમાણો આપવા લાગ્યા. તેમના હાથમાં રકમની છૂટ હોત તો શું તેઓ આટલીવાર બેસી રહેત ? ડૉકટર અને દારોગાને બક્ષીસ-ભુરસી દક્ષિણા દઇ કયારનોએ તેમણે આ મામલો મટાડી દીધો હોત, ગામના માણસો તો શું પણ આજુબાજુના પાડોશીઓને પણ આ બેઆબરૂભરી વાતની ખબર પડત નહિ વળી કોઇ કહેવા લાગ્યું 'એની માસી જ આ બધું ખરચ કરે છે ભાઇ, એ બેટા લોભિયાને કાંઈ કરવું પડતુ નથી, માસી બહુ જ સારૂં માણસ છે' કોઈ કોઈ વળી બીજું કાંઇ અનુમાન કરી પરમ ગંભીર ભાવથી માથું ધુણાવવા લાગ્યા. બધા હવે પોતપોતાને ઘેર જવા નીકળી પડયા, કારણ કે હવે મડદું ઉપાડવાનો વીધી હતો.

વિશ્વેશ્વર, પોતાના કારકુન નિવારણ ચેટરજી, હરીશ ગાંગુલી અને તેના હંમેશના ઉપકારબધ્ધ રામતનું સાન્યાલને બોલાવી લાવ્યો, તેમને આંગણામાં ઉભા રાખી ઘરમાં આવી વિશ્વેશ્વર અન્નપૂર્ણા સામું જોઇ એક બાજુ ગુપચુપ ઉભો રહ્યો. અન્નપૂર્ણા સમજી—ગંભીર ખેદપૂર્ણ અવાજે તેણે જાહ્નવીને કહ્યું 'વરુ, તમારી સતીને હવે તેના બાપના ખોળામાં મૂકી આવવી પડશે ! આપણે તો એનું દુઃખ એક દિવસ પણ મટાડી શકયાં નહિ, તેથી તે હવે બાપના ખોળામાં મૂકી આવવી પડશે ! તેથી તે હવે બાપ પાસે જાય છે. દિકરી તો હંમેશ પારકે ઘેરે જ જાય, વહુ સતીને તેના ધણી પાસે—'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'એમ બોલો મા બ્હેન, એમ બોલો મા. સતી મારી કુંવારી હતી, મેં શું તેને પરણાવી હતી ? મસાણ કાંઠાનું પેલું મડદું એ શું એનો વર હતો ? મારી કુંવારી દિકરી તો એના બાપના ખોળામાં રમવા જાય છે. સતીની આ સાડી કાઢી નાખો. એના નાનપણમાં એણે ઓઢેલી-પેલી નીલાંબરી એને પહેરાવી દો કે જે ઓઢણી પહેરી એના બાપનો હાથ ઝાલી તે રોજ તેમની સાથે જતી. કાચની ચાર કાળી બંગડી એના હાથમાં પહેરાવો, વિધવાના વેશમાં મારી સતીને હું જવા દઈશ નહિ, એ મને ઠપકો આપશે–'

અન્નપૂર્ણાએ જોયું, કે સમજાવટ ફોકટ છે, સાવિત્રીને કહ્યું: 'સાવિત્રી, આવ તારી માને ઝાલ જોઉં ' સાવિત્રી દોડતી આવીને સતીના શબને વળગી પડી આર્ત સ્વરે બોલી: એમ બોલો માં, માસીબા. મારી દીદી તો કોઇ દિવસ કયાંય જતી નહોતી. આજ શું કામ જાય ? અમને મૂકીને તે શા માટે જાય ? '

ઘણી વાર પછી અન્નપૂર્ણા બોલી: ' શું કરો છો વહુ ? જે ગયું છે તે તો કાંઇ પાછું આવવાનું નથી, પણ હવે આ આપણે આશરે પડેલાંની સામું જોઇ તેમની સંભાળ લેવાની છે ! ઉઠો વહુ, એ બધાંને પાસે બોલાવો.'

જાહ્નવી ધીરેધીરે ઊઠીને બેઠી થઇ. માથા ઉપરનું વસ્ત્ર નીચું ઓઢી, સાવિત્રીને બાજુએ બેસાડી. સતીનો મૃતદેહ પોતાના ખોળામાં લઇ, એક વાર સ્થિર આંખો વડે કન્યાના મૃત્યુછાયાથી છવાયેલા મોં સામે જોઇ, તેના શીતલ ગાલ ઉપર ચુંબન કરી બોલી ' દિકરી, સતી, ત્યારે સુખે સીધાવ મારી માડી, મારી પાસે રહી તું બહુ જ દુ:ખી થઇ છે. એમના ખોળામાં જઇ નાની સતી થઇ ઊંઘી જજે, જા. દિકરી, મને તેં આમ દગો દીધો ? એક વાર છેલ્લી વાર મને ' મા ' કહી બોલાવી ગઇ હોત તો, દિકરી ! કાલ રાતે મારા પગ પાસે સૂઈ જઇ મારા પગ ઉપર હાથ ફેરવતી હતી, ત્યારે હું જાણતી નહોતી, કે તું ચાલી જવાની છે–વિદાય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માગી રહી છો; જાણતી હોત તો એક વાર તને કહેત કે મને એક વાર 'મા' કહી બોલાવ! માડી, ત્યારે તું શું આજ ચાલી નીકળી આવજે માડી, આવજે દીકરી વિશ્વેશ્વર! આ લે, સતી લે.'

જાણે સાચેસાચ સતીને વિશ્વેશ્વરનાં ચરણોમાં સમર્પણ કરતી હોય તેમ જાહ્નવીએ બે હાથ વડે સતીનો ક્ષીણ દેહ જોર કરી ઊંચો ઉપાડી લીધો. ત્રણ બ્રાહ્મણો તુરત જ તેના હાથમાંથી સતીનું શબ ઉપાડી લઈ બહાર લઈ ગયા. વિશ્વેશ્વર ચુપચૂપ તેમની પાછળ ચાલ્યો. સાવિત્રી પાગલની માફક દોડતી આવી તેના પગ પાસે પછડાઈ પડી, આર્ત સ્વરે પોકારી ઊઠી: 'વિશુ દાદા! તમને પગે લાગું, પગે લાગું, મારી દીદીને લઇ જવા ના દેશો મને પાછી આપવાનું કહો. અરે, તમારામાં દયા નથી? લાવો મારી દીદીને પાછી આપો પાછી આપો, પાછી આપો રે એ–એ.'

વિશ્વેશ્વર આર્ત સ્વરે રડી પડયો: 'સાસી બા.'

અન્નપૂર્ણા બહાર આવી સાવિત્રીને પરાણે ઘરમાં ખેંચી લઇ ગયાં. તેને જોરાવરીથી જાહ્નવીના ખોળામાં બેસાડી દઈ બોલ્યાં 'વહુ, આને પકડી રાખો, નહિ તો સતીની સાથે આપણ જાશે, જુઓ જુઓ, એના મોં ઉપર ફીણ ચડી આવ્યાં–વહુ, જરા પાણી લાવો; કાલી, મારા હાથમાં પંખો દે જોઉં.'

જાહ્નવીએ સાવિત્રીને બાથમાં લઇ બોલાવી: 'સાવિ સાવિ'

'મા–દીદી–દીદી–દીદી!'

કાલીપદને સાથે લઇ વિશ્વેશ્વર મૂંગે મોઢે શબવાહીઓના સાથે સાથે નદીકાંઠે ચાલ્યો, સતીનો ક્ષીણ દેહ બે બ્રાહ્મણો જ ઉપાડી જઈ શક્યા. ત્યાં ચિતા ખડકી શબને સ્નાન કરાવી નવાં વસ્ત્રો પહેરાવી કાલીપદને હાથે અગ્નિસંસ્કાર કરાવ્યો. વૃદ્ધ રામતનુ કાલીને દૂર લઇ જઇ બીજી વાતો કરી શિખામણ આપી ભૂલવવા લાગ્યો. વિશ્વેશ્વર ચુપચૂપ થોડે દૂર એક ઝાડના થડને અઢેલીને બેઠેબેઠો બધું જોતો હતો,–સતીના હાડપિંજર શબમાંથી અગ્નિશિખાઓ નિકળી હુંકાર કરતી હતી,–હૂ–હૂ–હૂ–હૂ! ધૂ-ધૂ-ધૂ–ધૂ!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૪

અન્નપૂર્ણાએ જાહ્નવીને થોડા દિવસ પોતાને ઘેર લઇ જવાનો ઘણો આગ્રહ કર્યો. પણ જાહ્નવી એકની બે થઇ નહિ. કહ્યું કે ' જવા દો બ્હેન એ વાત. આ ઘરમાં જ ગયા, સતી યે ગઇ, મારી સતી એકલી ઘરમાં પડી મા-કહી રડશે, હું આ ઘર છોડીને કયાંય જઈશ નહિ. આથી અન્નપૂર્ણાને થોડા દિવસ રાતના જાહ્નવી પાસે સુવા આવવું પડયું, કારણ કે, કાકીમા પોતાના ઘણા વખતના લુપ્ત સંબંધી એક ભાજણને ઘેર ચાલ્યાં ગયાં હતાં. પ્રાણજીવથી વધારે વહાલું માન કે અપમાન કાંઇ યે ન હોય. તે ચોક્કસપણે સમજતાં હતાં કે, એ ઘરમાં તે રાતના સુએ તો સતી તેમની છાતી ઉપર ચડી બેસી તેમનું ગળું દબાવી મારી નાખે, સતી ઘરમાં ભૂત થઈને ફરતી નથી એ વાત બ્રહ્માના પુત્ર વિષ્ણુ આવીને સાક્ષાત્ તેને કહે તો-પણ તેના માનવામાં આવે તેમ નહોતું. હંમેશની આજ્ઞાંકિત રતની ફઇએ પણ તેમની એ માન્યતાને ટેકો આપ્યો અને ભૂત આવે તો તેને હાંકી કાઢવા હાલમાં તે આ ઘરમાં જ પડી રહેતી હતી.

ચોથે દિવસે કાલીપદે વિધિસર શ્રાદ્ધ કર્યું. જાહ્નવીના આગ્રહથી સતીની શોકયના પુત્રને ખબર મોકલી સાથે ખર્ચી પણ મોકલીને બોલાવ્યો હતો, છતાં વિશ્વેશ્વરે કાલી પાસેજ સતીનું શ્રાદ્ધ કરાવ્યું. જાહ્નવીને ખાતરી હતી કે તેમ ન થાય તો સતીને તૃપ્તિ થશે નહિ.

આ થોડા દિવસો વિશ્વેશ્વરે ઉદ્‌ભ્રાન્ત ભાવે જ વીતાવ્યા. દારુણ દુર્ઘટનાથી, અણધારી આફતથી માણસનું હૃદય જેવું વિકળ થઈ જાય, તેવું તેને થયું હતું. એક દિવસે એકાએક તેને યાદ આવ્યું, કે સતીના લોહીથી ખરડાયલી નોટો સાવિત્રી પાસેથી પાછી લઈ તે પાપિષ્ટને પાછી આપી દેવી જોઇએ. તે ઘૃણિત ધન, સાવિત્રી પાસે વધુ વખત ન રહે એ જ સારું ! સાવિત્રીને ખબર નથી, કે એ ધનની શી કિંમત પડી છે? વિશ્વેશ્વર નદીકાંઠે ફરવા ગયો હતો: દૂર નજરે પડતી સ્મશાન ભૂમિ તરફ એક વાર તેણે ચકિત થઇને જોયું. તેને લાગ્યું, કે જાણે તે જ અનિર્વાણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વૈશ્વાનર નિષ્કરુણ જગતને સંભળાવી હજુ યે હુંકાર કરી રહ્યો હતો, હજુ યે સતી જાણે એ જ ચિતાના અનલમાં બળતીબળતી નિઃશ્વાસ નાખી રહી હતી—હૂ-હૂ-હૂ—હૂ......

ભયભીત વિશ્વેશ્વર નદીકાંઠો છોડી ગામ તરફ ચાલ્યો. ઘણા વાર સુધી ગામની શેરીએ શેરીએ તે ભટક્યો.

નગરશેઠના ઘરના બાગમાં તે દિવસે વિષમ મિજલસ બેઠી હતી. સફેદ આરસપહાણના ચબુતરા ઉપર દશમીની ચંદ્રજ્યોત્સ્ના અને પુષ્પોનો સ્નિગ્ધ સૌરભયુક્ત વાયુ ઉપભોગ કરતા કરતા તેઓ, હારમોનિયમ, તબલાં, બેહાલા, સિતાર, દિલરૂબા લઈ ગાતા—બજાવતા હતા. વિશ્વેશ્વર ચોતરફ જોતો જોતો વિચાર કરવા લાગ્યો, સૃષ્ટિ આવી સૌંદર્યમયી, છતાં માણસ આટલો દુઃખી શા માટે ? કોઇ તો સુખના સાત સમુદ્રમાં મહાઆનંદથી તરે છે, ત્યારે વળી કોઇ ભૂખથી પ્રાણત્યાગ કરે છે, શામાટે? કોઈ કોઈનો સામું જોતું નથી—શામાટે ? કોઈ કોઈનું દુઃખ સમજી શકતું નથી—શા માટે ? ત્યારે પૃથિવીનો આ આનંદ, ઉલ્લાસ, શોભા, ઐશ્વર્ય, બધું શું પૈશાચિક હાસ્ય છે ! અંતરનું દૈન્ય ઢાંકવા સારૂ જ ધરણીની આ કૃત્રિમ શોભા છે ! આ બધું નિષ્ફળ, બિલકુલ નિષ્ફળ ! ગીત વાદ્ય તેને સારૂં લાગ્યું નહિ,—તે ત્યાંથી પાછો ફરી બીજી તરફ ચાલ્યો. દૂર—દૂર —જ્યાં આ વાદ્યનો ઉત્કટ ધ્વનિ તેના મસ્તકમાં પ્રવેશ કરી દુઃખ ન દે એવે ઠેકાણે જઇ પહોંચતાં જ નિસ્તબ્ધ રાત્રિમાં ફરીથી બેહાલાના સૂર સાથે એક કરુણ સૂર તેને કાને અથડાયો. સૂર મીઠો લાગ્યો. ઊભો રહી કાન માંડી સાંભળવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો-ગાયન સ્પષ્ટ સંભળાતું હતું. કોઈ ગાતું હતું:—

'મારૂં મનડું માન્યું નહિ, દીલડું ઠર્યું. નહિ
હિંમત હવે હું હારી મા

જન્મોની આશ, મારો સફળ ન થઈ મા,
વિનવું તવ ખોળે હવે લઇ લે મા.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિશ્વેશ્વરનું માથું જાણે ભમવા લાગ્યું, કોણ આ ગાયન ગાતું હશે! આવા ઉત્સવની રાતે આવું ખેદ ભર્યું ગાયન કોણ ગાતું હશે! જે ગાય છે. તેને શું ખબર હશે, કે તેના ગાયનના સૂર સાથે કેટલાય આત્મા રડતા રડતા પૃથિવીને સંભળાવી રહ્યા છેઃ-

'જગતમાં કો' કરે નહિ પ્રીત
કો' જાણે નહિ પ્રીતની રીત
જ્યાં હોય ફક્ત પ્રીત પ્રીત ને પ્રીત
ત્યાં ચાહે જવા મારો પ્રાણ મા.

હવે વિશ્વેશ્વરની આંખોમાં આંસુ આવ્યાં. ખરેખર, આ નિર્દય જગતમાં પ્રેમ ક્યાં ય છે કે? કોણ કોના ચરણોમાં જીવનઉત્સર્ગ કરી ગુપચૂપ ખરી પડી ચાલ્યું જાય છે, કોણ તેની ખબર રાખવા બેઠું છે? સતી આ પ્રમાણે પોતાને ઉત્સર્ગ કરી ચૂકી હતી, વિશ્વેશ્વર શું તેની ખબર રાખતો હતો? વળી આસ તે નમસ્કાર કરી મૂંગે મૂંગી આ દુનિયામાંથી ચાલી નીકળી, છતાં તેના આત્માને શું તેની વાંચ્છિત વસ્તુ મળી? આ કરુણાની સમવેદનાથી તેનું હૃદય ઉભરાઈ જવા લાગ્યું. તેણે શું આ વસ્તુની કામના કરી હતી? એનું નામ શું પ્રેમ હશે? જો આવી સુશીલા, ધૈર્યમયી, સુંદરી, બીજી કોઈ બાલિકા ભૂખથી, દુઃખથી, ચિંતાથી, આ જગતના નિર્દય-કુત્સિત આચરણથી બીજા કોઇ માણસને મૂંગેમૂંગી ચાહતી આ પ્રમાણે પ્રાણત્યાગ કરે, અને તે વાતની ખબર વિશ્વેશ્વરને પડે તો તે શું આમ રડયા સિવાય રહી શકે ખરો? તે શું પોતાના હૃદયમાં દારુણ વ્યથા પામત નહિ? એકાદ સાધારણ પુસ્તક વાંચતાં પણ જેનું હૃદય વ્યથાથી-દુઃખથી વ્યાકુળ બની જતું હતું, તે શું આવી વાસ્તવ કરુણ ઘટના નિહાળી રડે નહિ? એવું નિર્દય તે કોણ હશે? પણ આ જ શું આ સંગીતમાં વર્ણવેલો પ્રેમ હશે? ખરેખર, ત્યારે શું પૃથિવી ઉપર પ્રેમ ક્યાંય નથી?

ગાન હજુ યે ચાલતું હતું:—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'બહુ કષ્ટે તજી છે વાસના,
બહુ બળી બળીને ભૂલી છું કામના;
બહુ રડી છું હવે શક્તિ નથી મા,
હૃદય ચિરાઇ જાય છે મા,
જ્વાલામય જગતમાં સ્વર્ગેથી આવ તું મા,
મને ખોળે લઈ લેવા તું મા.'

અસ્ફુટ સ્વરે વિશ્વેશ્વર બબડયો: 'બહુ સારૂં કર્યું, સતી ! તું આ નિર્દય જગતના હાથમાંથી તો છટકી ગઇ.'

ગાયન બંધ પડયું, છતાં તે કરુણ સૂરના ભણકારા રુદન-ધ્વનિ કરતા જાણે તેના કાનના પડદાને અથડાયા જ કરતા હતા. આખરે અસહ્ય થઇ પડવાથી વિશ્વેશ્વર ધીમે ધીમે ત્યાંથી આગળ ચાલવા લાગ્યો, થોડુંક ચાલ્યા પછી તેણે જોયું, કે તે ભટ્ટાચાર્યના ઘર પાસે આવી પહોંચ્યો હતો. સામે ભાંગેલાં બારણામાંથી ઘરનું નિસ્તેજ ફળિયું નિર્મળ ચંદ્ર-કિરણોમાં સૌભાગ્યહીન વિધવાની માફક પડેલું જણાતું હતું. ધીરે ધીરે તેણે આંગણામાં પ્રવેશ કર્યો. જોયું તો, તુલસીકયારે દીવો કરી કોઈ ત્યાં જ ઘુંટણિયે પડી હાથ જોડી બેઠેલું હતું. કોણ એ ! સતી ? એવું જ લાગે છે ને ! તે જ લુખા વાળ, તે જ ક્ષીણ દેહ, અર્ધમલિન ફાટેલાં કપડાં, તે જ અવનત પાંડુવર્ણ મોં ? વિશ્વેશ્વરને વિચાર આવ્યો, કે એક વાર તે 'સતી' કહી બૂમ પાડી બોલાવે, પણ તેના ગળામાંથી અવાજ નીકળી શકયો નહિ. તે સ્તંભિત બની ચુપચૂપ ઊભો રહ્યો.

જે તુલસીકયારા પાસે ઘુંટણિયે બેઠી હતી તે ધીરે ધીરે ઊઠીને ઊભી થઇ. ઊભા થતાં જ ત્યાં વિશ્વેશ્વરને આ પ્રમાણે ઊભેલો જોઈ ધીમા પણ વિસ્મિત અવાજે તે બોલી: 'કોણ ?'

વિશ્વેશ્વર અવાજ પારખી શકયો, સાવિત્રીનો એ અવાજ હતો.

'કોણ, વિશુ દાદા, તમે આવ્યા છો ? માને બોલાવું ?' સાવિત્રીનો કરુણ ક્ષીણ અવાજ સાંભળી વિશ્વેશ્વરની આંખોમાં વળી પાણી આવી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગયાં. ધીમે સાદે તેણે કહ્યુઃ ' ના, તારી સાથે જ મારે એકબે વાત કરવાની છે, જો સાંભળ.'

સાવિત્રી મૂંગી મૂંગી જોઇ રહી.

' તારી દીદી તને કાંઇ આપી ગઇ છે ? '

' હા, ઘણી બધી નોટો, તે એને રસ્તામાંથી મળી ગઇ હતી.'

' એ બધી તારી પાસે છે ? એમાંથી કાંઈ વપરાયું નથી ? '

' ના.'

' ત્યારે એ બધી નોટો મને આપી દે.'

સાવિત્રી ઘરમાં ચાલી ગઈ થોડી વારે નોટોનું એક બંડલ લઈ આવી તેણે વિશ્વેશ્વરના હાથમાં મૂકયું. તે નોટો હાથમાં લેતાં પણ વિશ્વેશ્વરનું હૃદય ધ્રુજી ઉઠતું હતું, પણ રખેને સાવિત્રી સમજી જાય અથવા તેની એ લાગણીનો ઉલટો અર્થ કરી બેસે દુઃખ લગાડી બેસે તેથી તે ભાવ છુપાવી તેણે હાથમાં લઇને પૂછ્યું ' આ નોટો બાબત તારી માને કાંઈ ખબર છે ? '

'ના, એક દિવસ હું કહીશ એવો વિચાર હતો.'

' જો કાંઈ કહ્યું ન હોય તો હવે કાંઈ પણ કહેજે મા. જેની નોટો તારી બહેનને રસ્તામાંથી મળી આવી હતી, તે ધણીને હું તે નોટો પાછી આપી દેવાનો છું,'

સાવિત્રીએ ચુપચુપ માથું હલાવી સંમતિ જણાવી. વિશ્વેશ્વરે માસીબા પાસેથી સાંભળ્યુ હતું, કે સાવિત્રી બહુ જ ગભરાઇ ગઇ છે, તે ઉઠતી નથી, ખાતી નથી, પીતી નથી, કોઇની સાથે વાતચિત પણ કરતી નથી, જાન્હવી પણ તેને સમજાવી શકતી નહોતી, તેને બે એક વાતો કહેવાની વિશ્વેશ્વરની ઇચ્છા થઇ આવી; મતલબ કે, તેને જરા શિખામણ આપવી-દિલાસો આપી શાંત કરવી. તેથી તેણે પૂછ્યું 'ત્યાં બેઠી બેઠી તું શું કરતી હતી, સાવીત્રી ? '

' તુલસી કયારે દીવો કરવા ગઇ તી.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'મેં જોયું, કે તું હાથ જોડી કાંઇક બોલતી હતી.'

'આંખો નીચી ઢાળી ધીમા સાદે સાવિત્રી એ કહ્યું 'સાંભળ્યું છે કે આપઘાત કરેલા જીવની સદગતિ થતી નથી. તેથી તુલસી ક્યારે-દેવસ્થાને-દીવો કરી –બોલતાં બોલતાં સાવિત્રીનું ગળું રૂંધાઈ ગયું,

વિશ્વેશ્વરની આંખોમાંથી પણ અશ્રુપ્રવાહ છૂટી પડયો. ઘણી વારે ખોંખારો ખાઈ રૂંધાયેલું ગળું સાફ કરી તે બોલ્યો 'તારી બહેન સ્વર્ગે ગઇ છે, સાવિત્રી. તેના જેવી પુણ્યવતીની શું અસદગતિ થઇ શકે ખરી? શું તારા માનવામાં એ વાત આવે છે?'

'શું તમે પણ કહો છો કે દીદી સ્વર્ગે ગઈ છે?–તેને આરામ છે, તે ત્યાં સુખી છે?'

'હા.'

સાવિત્રીએ ઘુંટણિયે પડી વિશ્વેશ્વરના ચરણોમાં પ્રણામ કર્યાં. પછી ઊઠી ઊભી થઇ ધીમે અવાજે બોલી; 'ત્યારે હવે હું કોઈ દિવસ રડીશ નહિ. તે અમને તજીને ચાલી ગઈ, અમને ભૂલી ગઇ, તેમાં અમને દુઃખ શા માટે! તે તો મજામાં છે ને, સુખી છે ને'

સાવિત્રીની આંખોમાંથી મોતીનાં દાણા જેવાં અશ્રુબિંદુઓ ટપટપ સરી પડયાં. તેને આવી હાલતમાં છોડી જવાનું વ્યથિત વિશ્વેશ્વરને ઠીક લાગ્યું નહિ. કદાચ આ વાત તાજી થવાથી તે પડી પડી રડયા જ કરશે, એમ ધારી તેણે વાતનો વિષય ફેરવી પૂછ્યું; 'તારાં મા ક્યાં છે? કાલી ક્યાં છે?'

'કાલીને મા સુવાડે છે–તે 'દીદી–દીદી' કરી ખાલી રડયાજ કરે છે, અને કોઇ રીતે છાનો રહેતો નથી.'

'તુંયે બહુ રડે છે, સાવિત્રી. રડવાથી શું તે કાંઇ પાછી આવવાની છે? એમ કરવાથી તો મા ને ખાલી વધારે દુઃખ જ થાય.' નીચું માથું કરી ઊભેલી સાવિત્રીનું હૈયું ભરાઇ આવ્યું. તે બોલી 'હું દીદી વગરની એક દિવસ પણ રહી નથી.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'હંમેશના સાથીને પણ ભૂલી જવો પડે છે, સંસારનો એ નિયમ જ છે.'

આટલું જલદી હું કેમ ભૂલી શકું ? દીદીની સાથે રમેલી તેની નાનપણની સખી કમલા બ્હેન આજ આવી હતી, તે તો કેટલાય દિવસથી દીદીના સંગથી દુર હતી—તોપણ દીદીનું નામ લઈ રડીરડીને તે હાડપિંજર બની ગઈ છે. તે હવે ઝાઝા દિવસ જીવશે નહિ, તે પણ દીદીને ભૂલી શકતી નથી, તો હું કેમ ભૂલી શકું ?'

'કોણ આવ્યું હતું ? નરેન્દ્ર ભાદુડીની સ્ત્રી ? તેને બહુ લાગી આવે છે ખરૂં ?'

નરેન્દ્ર ભાદુડીનું નામ યાદ આવતાં જ તેના સંબંધમાં આવતી દરેક વ્યકિત ઉપર નરેન્દ્રને રોષ આવ્યો; પણ સાવિત્રી જ્યારે દયામણે અવાજે બોલવા લાગી: 'સાંભળવા પ્રમાણે તેનો ધણી સારૂં માણસ નથી, કમલા બહેનને બહુ જ દુઃખ દે છે. દીદી ફક્ત કમલા બહેનને સંભારી સંભારી આંખમાંથી આંસુ પાડતી હતી, તે કમલા બહેનને બહુ જ ચાહતી હતી.' સાવિત્રીની વાત સાંભળી વિશ્વેશ્વરને ઘણા દિવસ પહેલાંની એક વાત યાદ આવી કમલા સાથે તેનાં લગ્ન બાબત સતી સાથે થયેલી પેલી વાતચિત ! તેના હૃદયમાં એક આઘાત લાગ્યો.

જાહ્નવીએ ઓરડાના બારણા પાસે આવી હાંક મારી: 'સાવિત્રી, કોની સાથે વાત કરે છે દિકરી ?'

મા તરફ ફરીને સાવિત્રી બોલી: 'વિશુદાદા છે, મા.'

'વિશ્વેશ્વર ! આવ ને દિકરા ઘરમાં.'

વિશ્વેશ્વરે કાંઈ પણ બોલ્યાચાલ્યા વગર તેની પાસે જઈ પ્રણામ કર્યા. જાહ્નવીની સામે ઊભા રહેતાં જાણે તેનો શ્વાસ જ રૂંધાઈ જતો હતો. તે ઝાઝી વાર ઊભો રહી શક્યો નહિ; જલદી રજા લઈ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સવારમાં વહેલો તે ચાંદપુર જવા નીકળ્યો નરેન્દ્ર ભાદુડી સવારના ફરવા નીકળી જાય તે પહેલાં જ તેને પકડી પાડવો જોઇએ.

થોડી વારમાં જ જમીનદારની હૃદયહીન પાષાણ અટ્ટાલિકા આંખો સામે આવી ઊભી. નીચી નજરે વિશ્વેશ્વર દરવાજા પાસે જઇ પહોંચ્યો. બહારના બગીચામાં જ એક બાંકડા ઉપર નરેન્દ્ર બેઠે બેઠો સવારના શીતળ વાયુનું સેવન કરતો હતો, તેનો ચહેરો અત્યંત વિષાદમય, જાણે કાંઇ પીડા પામેલો હોય તેવો જણાયો. વિશ્વેશ્વર તેની સામે જઇ ઊભો રહ્યો વિસ્મયથી જમીનદારે પૂછ્યું: ' આપ કોણ, મહાશય ? '

' મારૂં નામ વિશ્વેશ્વર મૈત્રેય. હું મોજુદપુરનો રહેવાસી છું.'

' મેં આપને ક્યાંક જોયા હોય એમ લાગે છે; બેસો.'

' મને જોયો હોય એમાં કાંઇ નવાઇ જેવું નથી–તમે મોજુદપુર ઘણું-ખરૂં હમેશ ફરવા-હવા ખાવા–આવતા–હું એક અત્યંત ગરીબ માણસ છું, તે કદાચ ઘણું કરીને તે વખતે તમારી નજરે પડી ગયો હોઇશ.'

નરેન્દ્ર જરા ચંચળભાવથી હાલી ઉઠયો. તે બોલ્યો: ' આપનું અહિં આવવાનું પ્રયોજન ? '

' પ્રયોજન છે; જરા એકાંતમાં કહેવા માગું છું.'

' અહીં એકાંતજ છે. જે કહેવું હોય તે ખુશીથી કહી શકો છો.'

કાંઈ પણ ભૂમિકા કર્યા વગર વિશ્વેશ્વર ગજવામાંથી નોટેનું બંડલ બહાર કાઢી તે નરેન્દ્રના હાથમાં મૂકી બોલ્યો: ' આ તમારી નોટો— તમારા રૂપિયા ગણી લ્યો, હજાર રૂપિયા પૂરેપુરા છે.'

નરેન્દ્ર આભો બની આંખો ફાડીને જોઇ જ રહ્યો. વિશ્વેશ્વરે પણ કાંઇ જ બોલ્યાઃ ચાલ્યા વગર બીજી તરફ મોં ફેરવ્યું એકાદી ક્ષણ પછી નરેંદ્ર બોલ્યો ' જો આપ કાંઈ દુખ ન લગાડો તો એક વાત પૂછું.'

' પૂછો.'

' આપને આ નોટો ક્યાંથી મળી ? '

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'તમે જેને આપી હતી તે જ મને દઈ ગઈ છે—તે મારી આત્મીયા હતી.'

'તેણે તમને આપી! મહાશય, પણ મેં સાંભળ્યું કે તે તો મરી ગઇ ?'

'મરી ગઈ છે એમ નહિ, તેણે આપઘાત કર્યો છે.' હા, હા, એવીજ કાંઇ અફવા છે ખરી, તે આપઘાતનું કારણ કાંઇ જાણો છો ખરા કે '

'જરૂર જાણું છું! આ નોટો જે તમારા હાથમાં છે. તે જ એના મોતનું કારણ. આ નોટો એને લેવી પડી હતી તેથી જ મરીને—આપઘાત કરીને તે તમારા હાથમાંથી બચી છે.'

'મહાશય, ત્યારે તો આપ ઘણી વાતો જાણતા લાગો છો; ત્યારે હવે હું હવે આપનાથી કાંઈ છુપાવતો નથી. પણ મારા ઉપર આપ ગેરવાજબી દોષારોપણ કરો છો. તેણે નોટો ન લીધી હોત તો મારું કાંઈ જોર ચાલવાનું હતું શું ? મેં તો–મેં તો–જોરાવરીએ આપી નહોતી, પોતાની મરજી–થી—'

'ચૂપ, ચૂપ, ચૂપ કર–પાપિષ્ટ ! આવું બોલતાં તારી જીભ કપાઇ પડતી નથી ? કોણ તેને વારેવારે લાલચ દેખાડી જતું હતું ? તું સારા માણસનો દિકરો–સદગૃહસ્થનો દિકરો છે, ખરૂં ? ઘૃણાપાત્ર નીચ સ્ત્રીઓ સાથે તું તારૂં જીવન ગાળે તે પણ તેથી શું તે તારી મા–બ્હેન સ્ત્રીને તેં જોયાં નથી ? તેમને ઓળખી શકયો નથી ? તું સમજતો નથી, કે ગૃહસ્થ ઘરની સ્ત્રી આવા પૈશાચિક કામમાં સંમત થઇ શકે નહિ ! જે સંમત થાય છે તે બહુ જ દુઃખથી–લાચારીથી થાય છે પાપીસ્ટ તેણે મા, ભાઇ, બહેનને બચાવવા ખાતર જ તારા પૈસા હાથમાં લીધા હતા; પણ કુલટા થવા સારૂ તેણે જન્મ લીધો નહોતો, તેથી જ તે સ્વર્ગમાં ચાલી ગઈ. આ લે તારૂં તે ધન પાછું, જે ધનથી દુઃખીના દુઃખો દૂર થાય, આર્ત–આતુરના જીવમાં જીવ આવે તે જ ધન તારા જેવા કુપાત્રના હાથમાં પડવાથી એક સાધ્વી દુઃખિણી બાલિકાના પ્રાણ અકાળે હરવાના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કારણરૂપ થઈ પડયું. ધિક્કાર છે તને! તારી પશુ વૃત્તિને પણ ધીક્કાર છે. પણ યાદ રાખજે, કે તારી વિલાસ લાલસાને વશ થઇ તું સ્ત્રી હત્યારો થયો છે, તને સ્ત્રીહત્યાનું પાપ લાગી ચૂકયું છે! આ જિંદગીમાં તું કોઇ દિવસ શાંતિ પામીશ નહિ તેનો જીવાત્મા હંમેશ તારી પાછળ પછળ ફરતો રહેશે અને તારો અધઃપાત કરી તને નરકમાં ઠેલી જશે! તેં માણસનું=સ્ત્રીનું ખૂન કર્યું છે, તારી પાછળ આત્મહત્યાનું પ્રેત ફર્યા કરશે.

નરેન્દ્ર સ્તંભિત નિશ્ચલ ભાવથી બેસી રહ્યો. તેના આખા શરીરમાંથી પરસેવો છૂટતો હતો. ભીરુ, પાપી, ભયભીત બની ચોતરફ જોતો જોતો ભયભીત સાદે બોલ્યો આપે મારામાં એવો કયો દોષ જોયો? આપ મને શું કરવા કહો છો? બાબત આમ બની જશે એમ તો મેં સ્વપ્ને પણ ધાર્યું નહોતું. એવી ખબર હોત તો શું હું આમ કરત?'

'ગૃહસ્થ-સારા માણસ-નો દિકરો થઇ જો ખાનદાન ગૃહસ્થ ઘરની સ્ત્રીનો સ્વભાવ પણ ન સમજી શકયો હોય તો તું પશુ જ છે. મા-ભાઈ-ને બચાવવા, મુકત કરવા સારૂ જેણે પોતાના પ્રાણ આ પ્રમાણે પાથરી દીધા તેનો પ્રાણ કેટલો ઉચ્ચ હશે તેનો તો જરા ખ્યાલ કર. નરેન્દ્ર! આ જન્મમાં શું તારો ઉધ્ધાર થવાની તું આશા રાખે છે? વિષયલાલસાને વશ થઈ તેં એક સતી સાધ્વીના પ્રાણ લીધા છે! તું મહાપાપી છે, અધમથી પણ અધમ છે!'

નરેન્દ્ર ચૂપ રહ્યો! તે આમ ઠગાયા પછી છેલ્લા કેટલાક દિવસથી સતીના મરણના સમાચાર સાંભળી મનમાં ને મનમાં પસ્તાતો હતો. અનુતાપની સીમા હવે પૂર્ણ માત્રાએ પહોંચી. વળી વિશ્વેશ્વર બોલ્યો 'મેં સાંભળ્યું છે કે હરિ તારે જ આશરે રહી બાબુગીરી કરતો ફરે છે. તેને બોલાવ જોઉં.'

યંત્રચાલિત પૂતળાની જેમ નરેન્દ્રે તેની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું. પોતાના ઘરની દુર્ઘટનાની વાત માણસોને મોઢે હરિએ પણ સાંભળી હતી-ભયભીત ફિક્કો ઉદાસ ચહેરે તે ત્યાં આવી ઊભો.

તેના તરફ આંગળી ચીંધી વિશ્વેશ્વરે નરેન્દ્રને ઉદ્દેશીને કહ્યું 'તમારા નાટકના અભિનયમાં આ નાયિકા થાય છે, ખરૂં? આને તારે હવે છોડી

૧૦

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દેવો પડશે. આની મા–બ્હેન હજુએ એને સારૂ આંખોમાંથી આંસુ સારે છે, એ આંખોનાં ધગધગતાં આંસુ તારૂં સત્યાનાશ વાળી નાખશે. આને તારે તારા ઘરમાંથી કાઢી મૂકવો પડશે.'

'લઇ જાઓ, આપ એને લઇ જાઓ, હું હવે થીએટર રાખવાનો નથી. આ થીએટરે જ મારી આ દશા કરી છે, નહિ તો મહાશય, હું કાંઇ ખરાબ માણસ નહોતો.'

'તે હું જાણું છું. તારી સ્ત્રી કમલા અને સતી એ બન્ને મારી બહેન સમાન હતી. મેં ઘણાને મોઢે સાંભળ્યું છે કે, તારાં આચરણથી તારી સતી સાધ્વી પતિપ્રાણા સ્ત્રી મોતને બિછાને પડી છે, તે પણ એક દિવસ આપઘાત કરી તારાં પાપની નૌકાને બમણાં ભારી કરી દેશે! કેવળ પાપથી જ ભરેલું તારૂં વહાણ ડૂબી જવાને હવે ઝાઝા દિવસ લાગવાના નથી.'

નરેન્દ્ર નીચું જોઈ રહ્યો. વિશ્વેશ્વર હરિ તરફ જોઇ બોલ્યો ' તારે મારી સાથે ઘેર આવવું પડશે.'

હરિ દયામણી આંખોએ એક વાર નરેન્દ્ર સામું જોઈ દયામણે અવાજે બોલ્યો; ' નરેન્દ્ર બાબુ આપ મને—'

તેને બોલતો અટકાવી નરેન્દ્ર ગુસ્સાથી બોલ્યો: ' હા. જા ચાલ્યો જા. તમે બધાએ તો મારૂં માથું વધારે ભમાવી મૂક્યું છે; જે કર્યું છે તે જ ઘણું છે–હવે મારે થિયેટર રાખવું નથી, જા, ચાલ્યો જા મારા ઘરમાંથી, નીકળ અહીંથી.'

અપમાનથી હરિનું મોં લાલચોળ થઇ ગયું. તે ધીમે ધીમે બહાર નિકળ્યો. વિશ્વેશ્વર ઊઠી ઊભો થઇ બોલ્યો ' નરેન્દ્ર બાબુ, હું હવે જાઉં છું; વધુ શું કહું, જે સતીનો તેં આમ પ્રાણ લીધો છે, તે સતી કમલાની અભિન્નહૃદય સખી હતી, જો સતીની માફી મેળવવાની મનસા હોય તો તું હવે કમલાને સુખી કર.'

બહાર આવી વિશ્વેશ્વરે હરિને કહ્યું : કયાં જઇશ હરિ ? '

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ક્યાં જાઉં વળી ! મોટા માણસોને આશ્રરે હવે નથી જવું-જેના થીએટરની ઉન્નતિ–શ્રીવૃદ્ધિ સારૂં મેં આટઆટલું કર્યું, તેણે જ મને આજ આમ હડહડતું અપમાન કરી કાઢી મૂક્યો. હવે એક વાર ઘેર જઇ માને મળી પછી એ આંખો જ્યાં લઇ જશે ત્યાં ચાલ્યો જઇશ.'

'એવી રીતે તારે ક્યાં ય ચાલ્યા જવાની જરૂર નથી. માને સુખી કરી આ જ ગામમાં માણસ જેવો માણસ થઈ તું રહી શકીશ ? મોટા-સાહેબી ખુશામતગીરી–છોડી દઇ ગૃહસ્થની માફક ધંધો ધાપો કરી કામ-કાજમાં ધ્યાન આપીશ તો તને ઘણી યે મદદ મળી રહેશે.'

૧૫

ભટ્ટાચાર્યના જૂના ઘર ઓરડાનું સમારકામ ધીમે ધીમે થઈ ગયું. વડવાઓના વખતમાં ઘર ચણાયા પછી રામશંકરના પિતાએ ફક્ત એક વાર કળીચુનો લગડાવ્યો હતો. આજે લાંબા વખત પછી એ ભૂખ્યા ઘરે ઘણો યે માલ–મસાલો ખાધો. જાહ્નવીએ વિશ્વેશ્વરને ઘણી યે ના કહી. વિશ્વેશ્વર મૂગો રહ્યો. અન્નપૂર્ણાએ જવાબ આપ્યો: 'જો એમ જ હોય તો હવે આ ઘરમાં રહેવાનું કામ નથી. કોઈક દિવસ ઘરમાં દટાઇ જશો. સમારકામ ન કરવા દેવું હોય તો આ ઘરમાં રહેવાની જરૂર નથી. ચાલો અમારે ઘેર આવીને રહો.' લ ચારીથી જાહ્નવી ચૂપ રહી.

ભટ્ટાચાર્યની શ્રીવૃદ્ધિ જોઇ આડોશીપાડોશી ઇર્ષ્યાની આગમાં બળી જવા લાગ્યાં. તેમનાં ઘરખોરડાં નવાં થઇ ગયાં. દિવસો પણ હવે આનંદથી પસાર થતા હતા. વળી હરિ પણ ઘેર આવી ડાહ્યો ડમરો કહ્યાગરો બની ગયો હતો, વિશ્વેશ્વરનું કામકાજ તે હાલમાં જોતો હતો. તેના તરફ આંગળી ચીંધી જાહ્નવીને કોઇ મેણું મારે એવું પણ રહ્યું નહોતું. એક જ વાતે તેમને દાખલી ફૂટવા મળતી હતી અને તે ફક્ત મરી ગયેલી સતીની કે જીવતી સાવિત્રીની નિંદા કરી તેમના નામને ખોટો બટ્ટો લગાડવો. કોઇ કોઇ તો વળી કહેતું કે 'અને તમે જોજો ને. વિશ્વેશ્વર તો ભટ્ટાચાર્યનો જમાઈ થાશે બાપુ, જમાઇ ! એટલા ખાતર તો તેનું આટલું બધું આક-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ર્ણ છે.' વળી કોઇ આંખ મીચકારીને કહેતું 'ઢોલ-ત્રાસાં વગાડીને જમાઇ થાય તો સારૂં ભાઇ, ગુપ્ત જમાઇ થાશે તો તે ધક્કો સંભાળવો ભારે થઇ પડશે.' પણ જ્યારે ગામમાં ખબર ફેલાયા કે, વિશ્વેશ્વર સાવિત્રી માટે મૂરતિયો શોધે છે, અને આવતા શ્રાવણ મહિનામાંજ તેનાં લગ્ન થનાર છે, ત્યારે આ બધા તાળીઓ પાડનારા ચૂપ થઇ ગયા.

અન્નપૂર્ણાદેવીએ વિશ્વેશ્વરના ઉત્સાહરહિત મનને જરા હિંમત આપી કહ્યું: 'હવે વધુ વિલંબ કરજેમા વિશુ મૂરતિયો જોતાં-ખોળતાં છોકરી પંદર વરસની થવા આવી; એની મા આપણે મોઢે કાંઈ કહેતી નથી, પણ મનમાં બહુ જ ચિંતા કરે છે. તું મૂરતિયો ખોળવા જરા વધુ મહેનત કર.'

'શું હું મહેનત કરવામાં બાકી રાખું છું, માસીબા ? પણ સારો મૂરતિયો તો મળવો જોઇએ ને. ઘણી જગ્યાએ તપાસ કર્યા પછી આજ એક કાગળ આવ્યો છે. મૂરતિયો ભણેલોગણેલો વિદ્વાન છે, બે ચાર ચોપડી પાસ પણ થયો છે, ઉંમર ઘર ખાનદાની કુળ સ્થિતિ બધું ય મન-માનતું છે. મૂરતિયાનો બાપ જીવતો છે. કેમ માસીબા, આ મૂરતિયો તમને કેવો લાગે છે ?'

'તારી વાત પ્રમાણે તો કાંઇ ખરાબ કહેવાય નહિ, પણ જરા વધુ ચોકસાઇ કરી કામ કરજે બાપુ, જેથી પાછળથી પસ્તાવું ન પડે.'

'તમે બે ફીકર રહો, માસીબા.'

'અરે પણ એ મૂરતિયો કેટલા રૂપિયા લેશે ?'

વિશ્વેશ્વર હસતો હસતો બોલ્યો 'આવો સારો મૂરતિયો શું તમે વગર પૈસે લઇ લેવા માંગો છો ? રૂપિયા તો જરૂર લાગશે ! પણ તેની તમે ફિકર કરો માં, વિવાહને દિવસે બધું સાંભળજો-જોજો, ફકત તમારી 'કેશ બૉક્સ' મારા હાથમાં સોંપી દેજો, બીજું બધું હું સંભાળી લઇશ.'

માસીબા જરા ચિડાઇને બોલ્યાં 'જા જા, તારી તો બધી વાતમાં આવી છોકરમતની જ વાતો. મુદ્દાની વાત એ છે, કે હવે વાર લગાડજે માં. જે કરવું હોય તે જલદી કરી નાખજે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાજુમાં નિધિની મા પાકેલી કેરીઓ હારબંધ ગોઠવતી બેઠી હતી. હાથમાંનું કામ મૂકી દઈ તેણે અન્નપૂર્ણાને પૂછ્યું ' હેં મા, ત્યારે દાદા બાબુ (વિશ્વેશ્વર) ના વિ'વા ક્યારે થાશે ? દાદા બાબુ શું વિ'વા કરશે જ નહિ ? '

માસીબા એક વાર વિશ્વેશ્વર તરફ જોઈ પછી નીચું જોઈને બોલ્યા: ' તે હું શું જાણું, બહેન ! એ તો ભગવાન જાણે કે વિશુ જાણે.'

નિધિની મા બોલી: ' હાયરે મા ! મોટા થયા, પરણવા જેવડા થયા તોય કાંઈ નહિ ! મોટા ઘરની રીત જ ન્યારી બાઈ ! '

વિશ્વેશ્વર નિધિની માની મશ્કરી કરવા જતો હતો, પણ માસીબાની કાતર દૃષ્ટિ જોઇ તે થંભી ગયો. અગાઉ લગ્ન સંબંધી કોઈ કરુણાસૂચક વાક્ય અથવા દૃષ્ટિથી તેનું મન કોઇ પણ રીતે ડગતું નહોતું, પણ હમણાં તેણે જોયું કે તેનું પોતાનું મન અતિશય કોમળ થઈ ગયું હતું. માસીબાની વેદનાનું મનમાં અનુમાન કરી આજે પહેલી જ વાર તેના મનમાં દુઃખ થયું. તે વિચાર કરવા લાગ્યો કે, એક સાધારણ મનસ્વી ખ્યાલને વશ થઈ માતા સમી સ્નેહશીલા માસીબાના અંતઃકરણમાં તેણે કેવા વિષમ આઘાત કર્યા છે અને હજુ કર્યે જાય છે. આ ખ્યાલને વશ થઇ તે પોતે પણ શું ખાસ સુખી થયો હતો ? માસીબાને દુઃખ દીધું તે બાબત મનમાં ક્ષોભ સરખો યે થયો નથી. એ તેના અવિચારી કૃત્યનું પરિણામ પણ કેવું શોચનીય આવ્યું. વિશ્વેશ્વરને પહેલી જ વાર સમજાયું કે, સંસાર જે નિયમાનુસાર ચાલે છે, તે સંસાર સાથે તે જ નિયમાનુસાર ચાલવું જોઇએ. એક દોરો આમતેમ કરવા જતાં એ સંસારયંત્રના ચક્રમાં પિસાઇ જવાનો વખત આવે

પણ હવે એ વિચારથી કાંઇ ફાયદો નહોતો. હાથમાંથી છૂટેલો પાસો કોઇ કાળે પાછો હાથમાં આવી શકે તેમ નહોતું. હવે તો તે પાસાની ઢાળને આધારે જ ચાલવું, ફરવું, ઉઠવું, બેસવું પડે તેમ હતું. તે ચાલ અટકી શકે તેમ નહોતી—પાછી મળી શકે તેમ નહોતી ! હવે એ ગઇ ગુજરી તરફ વિદ્રોહ કરવાથી કાંઈ ફળ નહોતું. વિશ્વેશ્વરને સતીનો શાપ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

યાદ આવ્યો. તે પત્રનો એક એક અક્ષર તેના અંતઃકરણમાં કોતરાઇ ગયો હતો ! તે એક જણીને સ્રીરૂપે ગ્રહણ કરશે, તેને ચાહશે, અને સુખી થઇને સમજશે–અનુભવશે કે, સંસારમાં આ આદાન–પ્રદાન જ શ્રેષ્ટ સુખ છે. ના, ના, એમ બને જ નહિ ! સતીનો આ અભિશાપ કોઈ કાળે પણ સફળ થવા દેવાય નહિ. પછી સંસારમાં ભલે ને ગમે તેટલી અશાંતિ જાગી ઉઠે, દુઃખ–વેદના જોવામાં આવે, પણ તેણે આ પ્રતિજ્ઞા અટલ રાખવી જ જોઇએ. તેની કાયરતા ઉપર સતી પરલોકમાંથી વ્યંગ ભર્યું તીવ્ર હાસ્ય ન કરે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ ! તેનો અભિશાપ વ્યર્થ કરવો જ જોઈએ.

થોડા દિવસોમાં જ વરપક્ષવાળાઓ સાથે બધી વાતચિત નક્કી થઇ ગઈ, અન્નપૂર્ણા બોલ્યાં: ‘ હવે વાર લગાડ માં, આવતા શ્રાવણ મહિનાની પૂનેમનો દિવસ સારો છે, તે દિવસ જ લગ્નનો દિવસ નક્કી કરી નાખ.’

વિશ્વેશ્વર બોલ્યો: ‘ આજ સાતમ તો થઈ. હવે વચમાં સાત જ દિવસ આડા રહ્યા; આટલા વખતમાં બધી તૈયારી કરી શકાશે માસીબા ?’

‘ બરાબર કરી શકાશે. હું તને જે જે ચીજો લાવવાનું કહું તે બધી તું હમણાંથી લાવવી શરૂ કરી દે જોઉં; જરા પણ વાર લગાડ માં.’

વિશ્વેશ્વર કમર કસીને મંડી પડયો. ભટ્ટાચાર્યને ઘેર એક મોટું કામ-ચલાઉ છાપરૂં ઉભું કરવામાં આવ્યું—બહારના ઘરનું બધું કામ તે છાપરાથી જ લેવાતું હતું. પછવાડેનું આંગણું સાફસૂફ કરી ત્યાં પણ ત્રણચાર છાપરાં ઊભાં કરવામાં આવ્યાં. આંગણામાં માંડવો બાંધવામાં આવ્યો. બહારથી કોઇની નજર ન પડે તેટલા ખાતર પડદા ટાંગી દેવામાં આવ્યા. અન્નપૂર્ણાદેવી અન્નપૂર્ણાની પેઠેજ ભંડારમાં બધી ચીજવસ્તુઓ ગોઠવવા લાગ્યાં. જાહ્નવી લાકડાની પૂતળીની માફક માત્ર મૂંગે મૂંગી બધું જોયા કરતી હતી. અન્નપૂર્ણા જે પ્રમાણે હુકમ કરતાં તે પ્રમાણે તે કામ કર્યે જતી હતી. સાવિત્રીએ ઘણું રોઈ રડીને ફળિયામાંનો તેનો તુલસી-ક્યારો ખસેડવા દીધો નહોતો. તે ક્યારા પાસે દીવો કરી મા અને ભાઇને વખતસર જગાડી, મોડી રાત સુધી સાવિત્રી અન્નપૂર્ણા સાથે પોતાનાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લગ્નનિમિત્તે આવી પડેલાં કામો કરતી. કોઇ કોઈ તેની મશ્કરી કરતું, પણ તે મનમાં યે લાવતી નહિ. ઘરમાં હવે માણસોનો અભાવ નહોતો, ઘણાંયે માણસો કામ કરતાં હતાં, આડોશીપાડોશીઓ પણ હવે રોજ ખબરઅંતર પૂછી જતાં હતાં. કામ હોય તો ચીંધજો, એમ પણ કહેતાં હતાં, આવતાંજતાં હતાં. સગપણ સંબંધ તાજા કરવા માંડયા હતાં. કાકીમા પણ પાછાં આવી પહોચ્યાં હતાં.

નક્કી કરેલે દિવસે સાવિત્રીના શરીરે પીઠી ચોળવામાં આવી. હવે લગ્ન આડો માત્ર એક જ દિવસ બાકી રહ્યો હતો. સાવિત્રી તરફ સ્નેહ દેખાડી આડોશીપાડોશી લાડકા લાડુ દેવા લાગ્યાં. જમવાનું નોતરૂં આપી કુમારીજમણ જમાડવા લાગ્યાં. આજ અન્નપૂર્ણા સાવિત્રીને પોતાને ઘેર તેડી ગયાં અને બન્ને જણીઓએ સાથે મળીને રસોઇ કરી. વિશ્વેશ્વર વિસ્મય પામી બોલ્યો ' તમે બધાં આજ આપણે ઘેર કેમ માસીબા ?'

માસીબા હસીને બોલ્યાં: ' આજ સાવિત્રીને કુમારીજમણ જમાડવાનું છે. જો જોઉં, આ બનારસી સાડી પહેરી અને આ બે એરીંગ કાનમાં લટકાવી સાવિત્રી કેવી રૂપાળી દેખાય છે ? '

વિશ્વેશ્વરે નિરખીને જોયું. આ જાણે અજુગતું લાગતું હતું. લુખા સુક્કા વાળ અને મેલાં ફાટેલાં કે થીગડાં મારેલા પોશાકમાંજ જાણે તે આના કરતાં વધુ રૂપાળી દેખાતી હતી. આ તો જાણે વિલાસિતામાં સમાઈ ઉદાસિનતાની મૂર્તિ. મનમાં કાંઇક વિચાર કરતો કરતો તે પોતાના ઓરડા ભણી ચાલ્યો ગયો.

વખતસર જમવાની હાંક પડી. તે જમવા બેઠો. માસીબા બોલ્યાં: ' સાવિત્રીએ આજે પોતાનું કુમારીજમણ પોતાને હાથે જ રાંધ્યું છે ! આવી ગાંડી છોકરી મેં તો કોઇ જોઇ નથી. હાં વારૂ, રસોઇ કેવી થઈ છે ?'

' બહુ જ સરસ.' વિશ્વેશ્વર મૂંગોમૂંગો જમીને ઉઠી ગયો. સાવિત્રીને જમાડી માસીબા બોલ્યાં ' તું જરા સૂઇ જા દિકરી ! હું આ થોડા ચોખા રાંધવાનું પતાવી લઉં છું.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાવિત્રી હાથમાં પંખો લઈને માસીબા જ્યાં બેઠાં બેઠાં રાંધતાં હતાં ત્યાં જઇ બેઠી. માસીબા અધીરાં થઇ બોલી ઉઠયાં 'આજ આ બધી રસોઇ તારાથી જોવાય નહિ દિકરી, તું મારા ઓરડામાં જઇને જરા આડે પડખે થા. તને એકલીને તો ઘેર જવા દેઈશ નહિ, મને પણ બહુ વાર નહિ લાગે. હું જરા વારમાં કામથી પરવારી લઉં પછી આપણે બન્ને સાથેજ જઇએ; ત્યાં સુધી તુ જરા સુઈ જા દીકરી.' લાચારીથી સાવિત્રીને ઉઠી જવું પડયું.

અન્નપૂર્ણાના ઓરડામાં જઈ પહેરેલા કપડાં ઉતારી નાખી તેણે પોતાનાં સાદાં કપડાં પહેરી લીધાં. કાનમાંથી બન્ને એરિંગ ઉતારીને તકિયા ઉપર રાખ્યાં. પછી બીજુ કાંઈ કામ ન હોવાથી લાચારીથી માસીબાની પથારી નજીક પડેલું મહાભારત ઉપાડી લેવા હાથ લંબાવતા તેણે ઉંચ્યું જોયું તો સામે જ વિશ્વેશ્વર ઉભો હતો.

વિશ્વેશ્વર નજીક આવી પથારીની એક બાજુએ બેસી જઇ બોલ્યો 'શું જોતી હતી? મહભારત?'

સાવિત્રી પથારીથી જરા દૂર સરકીને ઊભી અને માંથુ હલાવી બોલી: 'હાં'.

'મારે તને એક વાત પૂછવાની છે, સાવિત્રી! પૂછું? તું જવાબ આપીશ?'

સાવિત્રીએ ફરીથી ડોકું હલાવી જણાવ્યુ કે તે જવાજ આપશે.

'તું જરા પણ શરમાઈશ નહિ, મારી પાસે શરમાવાનું કાંઇ કારણ પણ નથી. વારૂ હું જે કહેવા માંગું છું તે એ છે કે તારે માટે જે મૂરતિયો નકકી કરેલ છે, તે બહુજ સુપાત્ર છે. આ બાબતમા તારી કાંઇ નામરજી તો નથી ને?'

સાવિત્રી કાંઇ બોલી નહિ. તે માથું નીચે નમાવી ગૂપચૂપ ઊભી રહી તેની દષ્ટિ જમીન સામે જડાઈ રહી. વિશ્વેશ્વરે ફરીથી પૂછ્યું બોલ, નહિ તો હું કાંઇક ઉલટું જ સમજી બેસીશ. તારી એમાં નામરજી છે?

સાવિત્રીએ જવાબ આપ્યો:– મૃદુ અવાજે તે બોલી: 'મારી નામરજી? એમ શા માટે પૂછો છો?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'કોણ જાણે, મને કેમ મનમાં થઇ આવ્યું કે તને એક વાર પૂછી લેવું જોઇએ. એમ મારી ખાતરી છે કે આ લગ્નથી તુ ભવિષ્યમાં બહુ જ સુખી થઈશ. નહિ થાય શુ ?'

'મને શા માટે પૂછો છો ? આપ એમ કહો છો ત્યારે જરૂર તેમ થશે.

'હું કહું છું માટે' એમ શા માટે કહે છે એમ સાવિત્રી ? તું પોતે પણ શું એમ માનતી નથી ?'

'હા, આપ જે કાંઈ કરો છો તે જરૂર મારા સારાને માટે જ કરો છો.'

'ખરેખર એમજ છે, સાવિત્રી. તું કેમ સુખી થાય તે વાતનો હું રાતદિવસ વિચાર કરૂં છું–એ ચિંતા—'

તેને વચમાં જ અટકાવી સાવિત્રી બોલી: 'તે હું જાણું છું. હું સમજું છું, કે આપ દેવ છો.' બોલતાં બોલતાં સાવિત્રીએ ઘુંટણીએ પડી વિશ્વેશ્વરને પ્રણામ કર્યા. ભોઠો પડી 'આ શું કરે છે સાવિત્રી' એમ કહેતો વિશ્વેશ્વર ઊઠીને ઊભો થઈ ગયો અને સરકીને જરા દૂર ઊભો; ગંભીર ચહેરે તેણે કહ્યું; 'તું મને ઓળખતી નથી. તેથી જ તું આમ બોલે છે. તેં જે કહ્યું તેથી હું બરાબર વિપરિત છું. હું દેવ નથી, અતિ દુર્બળ મનનો માણસ છું.' બોલતાં બોલતાં વિશ્વેશ્વર ફિક્કું હસ્યો. એક ક્ષણ પછી નીચું જોઇ રહેલી સાવિત્રી તરફ જોઇ તે બોલ્યો; 'તારે મને કાંઈ કહેવું છે, સાવિત્રી ? કાંઇ કહેવાનું હોય તો કહે, સંકોચ રાખીશ નહિ.'

સાવિત્રી એક વાર તેની તરફ જોઈ વળી પાછી તુરત જ નીચું જોઈ જઇ મૃદુ સાદે બોલી: 'એક વાત આપને પૂછવા માગું છું, મારાં લગ્ન પછી શું તેઓ મને સાથે લઇ જશે ?'

'તે તો જરૂર લઇ જશે ! એમાં વળી પૂછવાનું શું હોય ! શા માટે તું આમ પૂછે છે ? બધી ય છોકરીઓ સાસરે જઇને ધણીનું ઘર વસાવે છે.'

'એટલા ખાતર જ પૂછું છું. ત્યારે મારી મા પાસે કોણ રહેશે ? દીદી નથી, હું પણ નહિ હોઉં. ત્યારે માની, કાલીની કોણ સંભાળ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રાખશે ? લગ્ન પછી તમે મને અહીંજ રોકી રાખી શકો નહિ ? કાંઇ નહિ તો થોડાક દિવસો ? '

વિશ્વેશ્વર જરા હસ્યો—ઘણું કરીને, સાવિત્રીની લજ્જાહીનતા ઉપર થોડું, અને થોડું તેને થતા ક્ષોભ ઉપર. હસીને તેણે કહ્યું: ' એમ તે કાંઇ થાય સાવિત્રી, આમ શું તેમને કહી શકાય ખરું ? '

સાવિત્રી ક્ષણવાર વિચારમાં પડી ગઇ. એક ક્ષુદ્ર નિશ્વાસ નાખી તે બોલી: ' જવા દો ત્યારે. તમે તો અહીં છો જ ને. દાદા પણ હવે તો મા નું કહ્યું માને છે. તમે બધા મા ની સંભાળ રાખજો, મારે એમાં કહેવું પણ શું હોય.'

વિશ્વેશ્વર વળી પાછો હસીને બોલ્યો: ' વિવાહની વાત કરતાં સાંભળતાં તું શરમાતી નથી, સાવિત્રી ? '

સાવિત્રીએ ડોકું ધુણાવ્યું—' ના.'

વળી વિશ્વેશ્વરે પૂછ્યું: ' બીજી છોકરીઓ તો શરમાઇ જાય; તું કેમ શરમાતી નથી ? '

' જેઓ શરમાતી હોય તેઓ કાંઇ મારી પેઠે સગાં–સ્નેહીઓની છાતીનાં લોહીનું પાણી કરવા, તેમને ચિંતારૂપ ને ભારરૂપ થઇ પડવા અવતરી હોતી નથી ને વિશુદાદા ? '

' એવું ન બોલ સાવિત્રી, તું શું અમને ભારરૂપ થઇ પડી છે ! '

' કેમ નહિ ? મારે ખાતર તમને બધાંને શું ઓછું દુઃખ ભોગવવું પડે છે–મૂરતિયો જોવાની ઓછી દોડધામ કરવી પડે છે ? તમારે કેટલી બધી તકલીફ ઉઠાવવી પડે છે ! '

' એમાં તકલીફ જેવું કશું જ નથી, સાવિત્રી ! તને કેમ સુખી કરવી, તું કેમ સુખી થાય એ જ માત્ર મારી ચિંતા છે; તમને સુખી જોઈ હું સુખી થઇશ. આ મૂરતિયો જે મેં નિરધાર્યો છે, તેને માટે તારો મત ન હોય, તો હજુ પણ કહી દેજે, હું હજુ યે સંબંધ તોડી નાખી એના કરતાં પણ વધુ સારો મૂરતિયો જોઇ નક્કી કરૂં. તું કહી દે, એમાં તારો શું મત છે ? ''

' એવું તલમાત્ર મનમાં યે આણશો નહિ. આપ ખરાબમાં ખરાબ જેને માનતા હો, એવા કોઇ પણ મૂરતિયા સાથે મારાં લગ્ન કરશો તો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ આપ નક્કી સમજજો, કે હું તેથી સુખી થઈશ. તો પણ હું સમજીશ કે આપ દેવ છો, આપે મારી મા ને મોટી જવાબદારીમાંથી ઉગારી છે. દીદી અમને આપના હાથમાં સોંપી ગઈ છે.'

ભક્તિભર્યા હૃદયે નીચી નજરે મૃદુ પગલે સાવિત્રી ચાલી ગઇ. આત્મવિસ્મૃત સ્તંભિત વિશ્વેશ્વર વિચાર કરવા લાગ્યો, કે આ દેવીઓ મૃત્યુલોકમાં શા માટે અવતરી હશે! શું ફક્ત દુ:ખ ભોગવવા માટે જ! ના, ના, એમ કહીએ તો વિધાતાનું અપમાન કર્યું કહેવાય! સતી સાવિત્રી ઉપર હાથ મૂકી આશીર્વાદ દઈ ગઇ છે, જરૂર જરૂર તે સુખી થશે.

વિશ્વેશ્વરે વળી કમર કસી ભટ્ટાચાર્યને ઘેર જઇ લગ્નના કામકાજનો આરંભ કરી દીધો. ઘણી મોડી રાતે તે ઘેર પાછો આવી સૂતો. બીજે દિવસે સાંજે વર સાથે જાન આવી પહોંચી. વિશ્વેશ્વરે તેમના વાસ્તે ઉતારો નક્કી કરી બધી ગોઠવણ કરી રાખી હતી; યથાયોગ્ય સત્કારપૂર્વક સામૈયું કરી તેમને ઉતારો આપ્યો. વરનું સુંદર રૂપ જોઈ વિશ્વેશ્વર રાજી થયો, પણ વરના પિતાના અહંકારી વર્તનથી અને તેની અતૃપ્ત આકાંક્ષાથી તે નારાજ થયો. ગમે તેમ, માન–અકરામ, વિનય—વિવેક અને ભોજન વગેરેની ધમાલમાં તે રાત વીતી ગઇ. બીજે દિવસે સવારમાં વહેલો ઊઠી વિશ્વેશ્વર હાથ વડે બન્ને આંખો ચોળતો ચોળતો ભટ્ટાચાર્યને ઘેર દોડયો. શરણાઇવાળાએ તે વખતે માંચડા ઉપરથી સવારનો રાગ તાલબદ્ધ વગાડવો શરૂ કરી દીધો હતો.

તુલસીક્યારા પાસે ઘૂંટણીએ પડી પ્રણામ કરી, સાવિત્રી ઉઠીને ઊભી થતી હતી. તે વખતે ઘરમાંનું કોઈ જણ હજુ ઉઠયું ન હતું. વિશ્વેશ્વરને જરા મશ્કરી કરવાની મરજી થઇ. કારણ કે સૌના પહેલાં સાવિત્રી જ ઊઠી હતી. પણ મશ્કરી કરતાં તેની જીભ ઉપડી નહિ. તે અચંચલા સ્થિર–મૂર્તિ ઉદાસિનીના ચહેરા સામે જાણે ઊભા ઊભા જોઇ જ રહેવાનું તેને મન થતું હતું; કોણ જાણે તે યોગિની કયા યોગમાં નિમગ્ના હશે! બહારનું ચંચલ વાતાવરણ તેને જરા પણ સ્પર્શ કરી શક્યું નહોતું. કોણ જાણે, તે દેવી કયા આરાધ્ય દેવતાના ધ્યાનમાં નિમગ્ન હશે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૬

આજ પડવા આવી. ઘર માણસોથી ચિકાર ભરાઈ ગયું, ચોતરફ હા-હોંકારા, ધમાલ, શોરબકોર ધાંધલ મચી રહી. ગામનાં બધાં માણસોને આમંત્રણો આપેલાં હોવાથી તે બધાં હાજર થઇ પોતપોતાનું કામ કરી દેખાડવાની ધમાલ કરતાં હતાં. સાંજ પછી ચોતરફ દીવાબત્તી થયાં, પહેલા ચોઘડિયામાં જ લગ્નનું મુહૂર્ત હતું. વિશ્વેશ્વર એકલો ચોતરફ વ્યવસ્થા કરવા મંડી પડયો હતો. અંતઃપુરમાં અન્નપૂર્ણા ગૃહિણી બન્યાં હતાં, જાહ્નવી આજે બધાની નજરથી દૂર જઇ બેઠી, જ્યાં સતીએ પ્રાણત્યાગ કર્યો હતો ત્યાં જઇ તે ચુપચૂપ સૂઈ ગઇ. થોડી વાર પછી સાવિત્રી આવીને તેની પાસે બેઠી તેણે નવવધૂનો પહેરવેશ પહેરેલો હતો, માથા ઉપર લગ્નપત્રિકા હતી. જાહ્નવી હાંફળીફાંફળી ઉઠીને બેઠી થઇ જઈ બોલી: ' તું અહિં શા માટે આવી, દીકરી! હમણાં જ તારે પાટલા ઉપર બેસવું પડશે, જા દીકરી જા.'

' જાઉં છું મા, જરા તારી પાસે બેસી લઉં '

' ના, ના, જા, જા-દીદી-દીદી કયાં ગઇ ? '

સાવિત્રીને કન્યાના આસન (બાજઠ) ઉપર ન જોતાં અન્નપૂર્ણા દોડતાં દોડતાં તે ઓરડામાં આવ્યાં; જાહ્નવીને ઠપકો આપ્યો. જાહ્નવીએ ધીરે ધીરે ઊઠી કન્યાને સાથે તેડી જઇ તેને યથાસ્થાને કન્યાના આસન ઉપર બેસાડી દીધી! વિશ્વેશ્વર તે વખતે અન્નપૂર્ણા પાસેથી વરને આપવાનાં પોંચી, ચેન, ઘડિયાળ, હીરાની વીંટી વગેરે લઈ આવી બારણાં પાસે આવી ઊભો. બહાર વાજાંઓનો તુમુલ કોલાહલ અને શંખધ્વની સંભળાયો, એક ગૃહસ્થ દોડતા આવતા, આવતા બોલ્યા ' અરે બાપુ, વરરાજા બારણે આવીને ઊભા છે-એ બધું પછી કરશો તો ચાલશે, બધા ય છોકરા કાચા, રે, કાચા, ચાલ ચાલ આ તરફ ચાલ, જલદી.,

' આવ્યો ' કહી વિશ્વેશ્વરે એક વાર ઓરડામાં નજર ફેરવી. તે વખતે સાવિત્રી ચંડીનું પુસ્તક ખોળામાં રાખી લક્ષ્મીપૂજા કરવા સારૂ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્રભાણામાંનું જલ આમતેમ હાથ વડે હલાવતી હતી; ફૂલના મુકુટમાં લટકતા હારોથી તેનું મોં ઢંકાયેલું હતું. વિશ્વેશ્વર ધીમે ધીમે માંડવા ભણી ચાલ્યો. કોઈ અજાણ્યા ભયથી ખરેખર તેના પગ ધ્રૂજતા હતા.

વરરાજા પોંખાઈને માંડવામાં આવ્યા. વરપક્ષ અને કન્યાપક્ષ-વાળાઓ —જાનૈયા માનૈયા-વચ્ચે વાદવિવાદ, ઠઠ્ઠા–મશ્કરીની ધમાલ ચાલવા લાગી. વરરાજા ગંભીર ચહેરે હાથમાં આરીસો લઇ બેઠા હતા. વિશ્વેશ્વરે આવી એક બાજુ ઊભા રહી એક વાર તેના સામું જોયું. વરનો બાપ એક બાજુ બેસી પોતે બહુ જ ઓછા વહેવારમાં રાજી થઇ વિવાહ કરવા પ્રવૃત્ત થયો હતો, તે બદલ બહુ જ પસ્તાવો કરતો હતો, અને ઉત્સુક પરોપકારી ગામના કર્તાહર્તાઓ તેને ઘેરી લઇ બેઠા બેઠા ધીમે સાદે તેને જાતજાતની આશાઓ આપતા હતા.

નાયી બ્રાહ્મણે આવીને કહ્યું ‘ શેઠ, હવે વાર શું કામ લગાડો છો ? અંદર બધું તૈયાર છે ’ વિશ્વેશ્વરે હરિને બોલાવી શું બોલવું જોઇએ, તે શિખવ્યું. હરિએ હાથ જોડી નમ્રસ્વરે કહ્યું: ‘ ત્યારે હવે બધા આજ્ઞા આપો, કન્યાને પાત્રસ્થ (વરને અર્પણ) કરીએ.

‘ હા. હા ! જરૂર જરૂર ’ શબ્દો સાથે વરના બાપનો ડફ–ઢોલના જેવો ઘોઘરો ઘાંટો સંભળાયો: ‘ પહેલાં પહેરામણીના કબૂલેલા રૂપિયા લાવી અહીં માંડવા વચ્ચે તો મૂકો–પછી બીજી બધી વાત.’

‘ બરાબર છે, એમાં કહેવાનુ શું હોય. આ લ્યો થેલી, સંભાળો. હવે વરરાજાને ઉઠાડીએ ? ’

વરના બાપે રૂપિયા ગણતાં ગણતાં ડાબો હાથ ઊંચો કરી મના કરી. નારાજ મને હરિ અને વિશ્વેશ્વર ગુપચૂપ થંભી ગયા રૂપિયા ગણી લઈ મહિષાસુર કાંતિ વરના બાપ બોલી ઉઠયા: ‘ અરે, આ તો ત્રણ હજાર રૂપિયા જ છે, હવે વરને આપવાનાં ઘરેણાં લૂગડાં, કન્યાને આપવાનાં ઘરેણાં લૂગડાં એ બધું અમારે જોવું છે ! પછી પાછળથી ગડબડ થઈ રામભરોંસે જેવું થાય તે કામનું નહિ. કન્યાને માંડવામાં લઇ આવી બધાને દેખાડો અમારે ત્યાં લગ્નમાં એવી રીત છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિશ્વેશ્વર જરા તપી જઈને બોલ્યો: 'અમને એવા હલકટ માણસો સમજો છો કે શું ? કન્યાને હમણાં લેવું લઇ અવાશે નહિ, તમારે જોવી હોય તો ચાલો ઘરમાં. ત્યાં આવીને જુઓ.'

'એમાં આંખ લાલ કરવાનું કામ નથી બાપુ ! આ તો ચોખ્ખી લેવાદેવાની-વહેવારની વાત છે ! માંડવામાં હમણાં કન્યા લાવવામાં શું વાંધો છે ? અમારા ગામની એ રીત છે' ઘણાઓએ વરના બાપને અનુમોદન આપ્યું.

વિશ્વેશ્વર મક્કમ અવાજે બોલ્યો: 'તમારા ઘરની રીત અહિં ચાલશે નહિ કન્યાને હમણાં માંડવામાં લાવી શકાશે નહિ. માયરાનું કામ પતી ગયા પછી કન્યા માંડવે આવશે.' આખરે બે ગૃહસ્થોએ વચમાં પડી સમાધાન કરાવતાં વરના બાપને સલાહ આપી તેના કાનમાં કહ્યું; 'આવી નજીવી વાતમાં બહુ ખેંચપકડ ન કરો;–ચાલોને ઘરમાં–ત્યાં બધું પતાવ લેશું.'

વરરાજા, વરનો બાપ અને કન્યાપક્ષના થોડાંક માણસો ઘરમાં ગયા. વરાભ ણ (પહેરામણીનાં લૂગડાં ઘરેણાં) વગેરે જોઇ વરના બાપ ઘોઘરે સાદે બોલ્યા: 'કન્યા લાવો, કન્યા લઈ આવો.

સ્ત્રીઓનાં ટોળાંમાંથી અવાજ આવ્યો ' એ, મા, પહેલાં સ્ત્રી આચાર તો થઇ જવા દો, પછી લગ્નની વાત.

હરિ વરંડામાંથી ધમકી આપતો બોલ્યો: ' એક બાજુ રાખો તમારો સ્ત્રીઆચાર ! વરના બાપને જોવા તો દીઓ. પસંદ આવે પછી બીજી બધી વાત. આ કંઈ વિવાહ સારૂ કન્યાને લઈ જવામાં આવતી નથી; આ તો માલ ઘરાકને દેખાડવા લઈ જવાય છે.'

અવગુંઠનવતી સાવિત્રીને ચલાવી લાવી હરિએ વરના બાપ પાસે બેસાડી વરનો બાપ એક પછી એક બધાં ઘરેણાં જોઇ લઈ હસતે મોઢે ઉઠીને ઊભો થયો, ' વારૂ, હવે તમે કન્યાને લઈ જઇ તમારો સ્ત્રી આચાર શરૂ કરો. હા, પણ કન્યાનો બાપ કોણ છે ? ' હરિએ વિશ્વેશ્વર તરફ જોતાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ વિશ્વેશ્વર હરિને દેખાડીને બોલ્યો ' એ જ કન્યાના પિતા, કન્યાના મોટા ભાઈ.'

' તે ભલે, તે વારૂ, હા-હા-જુઓ, હજુ એક વાત છે-એ વાત તમારે પહેલીથી જ કહી દેવી જોઇતી હતી. મને એવી ખબર હેત તો હું શું ચટપટ આમ લગ્ન કરવા દોડયો આવત ? પણ વારૂ, બનવાનું બની ગયું; હવે બીજા એક હજાર રૂપિઆ મને મળે તો જ હું રાજી થાઉં. તેનું કારણ એ કે તમે ખાનદાન ગૃહસ્થ છો, તમે નાત બહાર થાઓ તેવું હું ઈચ્છતો નથી ! ' *

વિશ્વેશ્વર વચમાં જ બોલી ઉઠયો: ' વળી શાના રૂપિયા શેઠ ? આ તો આપ જાતજાતનાં છીંડાં શોધ્યા કરો છો કે શું ? તમારે વરરાજાને પરણાવવાનો વિચાર નથી કે શું ? '

' હા-હા-તમે કોણ બાપુ ? તમે વચ્ચે શામાટે બોલો છો ? હું કન્યાના બાપ સાથે—'

અકળાયેલો હરિ વચમાં જ બોલી ઉઠયો: ' એ જ કન્યાના વડીલ છે, મહાશય, આપને જે કહેવું હોય તે એમને જ કહો.'

' ત્યારે એમ જ કહો ને ભાઇ, ત્યારે તો તમે ઘણી વિદ્યા જાણતા લાગો છો ! કોણ કન્યાનો વડીલ તેનું જ કાંઇ ઠેકાણું નથી ! જેવું પવિત્ર કુળ તેવી જ છેતરપિંડી ! આ જગ્યાએ શું કોઈ માણસ છોકરાનાં લગ્ન કરવા આવતો હશે ? '

મહામહેનતે ગુસ્સો દાબી રાખી વિશ્વેશ્વર બોલ્યો: ' કહો, શું કહેવા માંગો છો આપ ? હું જ કન્યાનો વડીલ છું.'

' ત્યારે એમ જ કહોને ભાઈ, ત્યારે આટલી વાર આ બધી છેતરપિંડી શાની ચાલતી હતી ? બીજા એક હજાર રૂપિઆ નહિ આપો તો હું વરને પરણાવી શકીશ નહિ..

* બંગાળમાં એવો રિવાજ પ્રચલિત છે કે છેલ્લી ઘડીએ પણ જો વરનો બાપ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'કેમ ? શામાટે ? ઠરાવેલા રૂપિયા પાઇએ પાઈ આપે ચૂકતે ગણી લીધા છે ને ? ,

'તમારૂં કુળ આવું પવિત્ર હશે તેની મને શી ખબર ? કન્યાની મોટી બહેનનું ચરિત્ર સારૂં નહોતું—ઝેર ખાઈને મરી ગઈ છે એમ સાંભળ્યું છે.

'વિશ્વશ્વર ધાંટો પાડી બોલી ઉઠયો: 'ખબરદાર ! કોની એમ બોલવાની મગદૂર છે ! મોઢુ સંભાળીને બોલજો.'

'શાનું મોઢું સંભાળવું વળી ! મારે મારા દીકરાને નથી પરણાવવો. જાઓ, તમારાથા થાય તે કરી લ્યો. જોઉં તો ખરો, કે તમે શું કરો છો ! ચાલ વિરેન્દ્ર ઉઠ અહીંથી.' વર બાજઠ ઉપરથી ઊઠી ઊભો થઇ ગયો. બધાએ 'હા હા ' કરી પાસે જઈને વરને પકડી રાખ્યો. બે ચાર જણ વરના બાપ પાસે ગયા. અને કહ્યું: 'શેઠ આ શું કરો છો ? તમે જરા સબૂર કરો, ધીમા પડો અમે બધું પતાવી દઈએ છીએ, ઉતાવળા થાવ મા આકરા થાવ મા'

'અરે કન્યા પરણાવા આવતાં વળી આ જુલમ કેવો ? હું જોઉં તો ખરો, કે તમે કન્યાને કેમ પરણાવો છો ?'

'સબૂર, શેઠ સબુર આકરા થાવ મા; અમે બધું પતાવી દઈએ છીએ.' પરશુભ્રાકાંક્ષી મંડલ કુટુંબમાંથી બે ચાર જણાએ આવી કાષ્ઠ પુતલિકાની જેમ હાથની અદબ વાળી સ્થિર ઊભેલા વિશ્વેશ્વરની પીઠમાં થાપો મારી બોલ્યાં; અરે આટલું કર્યું તો હવે આ નજીવી વાત સારૂ આમ શું કરે છે ! ફક્ત હજાર રૂપિયાનો જ સવાલ છે ને ? વધું તો નથી ને ? દઇ દે જલદી, પછી તારી મરજી હશે તો ગામમાંથી ખરડો કરી એટલા રૂપિઆ

વચનભંગ કરી ઠરાવેલી રકમ કરતાં વધુ 'પણ, માગે તો તે આપવું પડે. ન આપે તો વર પરણ્યા વગર પાછો જાય અને પરણવા ઉતરેલી કન્યાને તેજ રાતમાં બીજો મુરતિયો ગોતી ન પરણાવી શકાય તો કન્યાનો બાપ નાત બહાર થાય.

અનુવાદક.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમે તને ભેગા કરી આપીશું. જા–જા રૂપિઆ લાવી બધું પતાવી દે, ગાંડો થા મા લગ્નનું ચોઘડિયું વીતી જાય છે.'

આખું મંડળ ચિત્ર વત્ વરંડામાં ઊભુ થઈ રહ્યું. તેમના હાથમાંનો શંખ હાથમાં ને મોઢાની ગીત મોંઢામાં રહી ગયાં. વિશ્વેશ્વરે જોયું કે બાજુમાંજ કોઇક ચકકર ખાઈ જમીન ઉપર ઢળી પડયું; અન્નપૂર્ણા તેની સારવાર કરતી કરતી મોટે સાદે બોલી ઊઠી ' અહીં આવીને જોઇતા રૂપિયા લઇ જાવ, ચાલો લગ્ન ખોટી થાય છે, વાર ન લગાડો.

વિશ્વેશ્વર સમજ્યો. મૂર્છા પામેલી તે સ્ત્રી જાહ્નવી હતી. બાજુમાં ઊભેલો હરિ ગભરાયેલે ચહેરે તેની તરફ જોઇ રહ્યો હતો. એક નિમેષમાં તેણે સાવિત્રીને જોઈ લીધી-તે તેવીજ અવગુંઠનમુખી, ચુપચૂપ ઊભી હતી. વિશ્વેશ્વર મકકમ અવાજે બોલ્યો; સાંભળો, અમારી છેવટની વાત સાંભળી લ્યો. કન્યાની બ્હેન દેવીસ્વરૂપા હતી, તે સ્વર્ગે ગઈ છે. હું કોઇ પણ રીતે એક પૈસો પણ વધુ આપનાર નથી, વરને પરણાવવો હોય તો ભલે, નહિ તો રસ્તો પકડો જેવી તમારી મરજી.'

બધા ' હાં હાં ' કરી ઊઠયા. ' શું કરે છે વિશ્વેશ્વર ! શું બોલે છે? હરિ રડતે સાદે બોલ્યો ' વિશુબાબુ, તમે શું બોલો છો ! મકકમ અવાજે વિશ્વેશ્વર ' ' હરિ, તું જરા સબુર કર. સાંભળો હું હવે બીજા રૂપિયા આપું એ સ્વપ્ને યે ધારશો નહિ પણ હું વરરાજાને ઉદ્દેશીને કહું છું. કે જે રત્ન આજ અમે એમને આપવા ઇચ્છીએ તેનું મુલ્ય તે જો સમજી શકે તો સમજે કે તે અત્યંત ભાગશાળી છે. જુઓ જોઇએ આ રત્ન કિંમત આપીને ખરીદી શકાય ખરૂં ?'

વિશ્વેશ્વરે સાવિત્રીની પાસે આવી તેનો ઘુમટો ખોલી નાખી ફૂલનો મુકુટ ઉતારી દૂર ફેંકી દીધો અને સાવિત્રીનું મોં વર તરફ ફેરવી બોલ્યો ' કહો જોઈએ આ રત્નની શી કિંમત હોય '

વરરાજા ગંભીર અવાજે બોલ્યો: મારા પિતા અહીં હાજર છે ત્યાં મને એ વાત કહેવી નકામી છે.'

૧૧

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વરનો બાપ બોલી ઊઠયો ' અરે બાપુ, તું ઉઠીને અહીં આવતો રહે ને–આ લોકોને વિહાહ કરવા નથી નખરાં કરવાં છે નખરાં નખરાં, ચાલો: આપણે જઇએ.' સાચા સુભચિંતકો બોલ્યા: વિશુ તુ આ શું કરે છે? હજુએ સમજી જા '

' હું તો સમજેલો જ છું. '

વરપક્ષવાળા બોલ્યા: ' વારૂ, હજાર નહિ તો પાંચસો આપો ,

' એક પૈસો પણ વધુ નહિ ,

વિચક્ષણ પટેલિયાઓ વરના બાપ પાસે આવી આંખમિંચામણી કરી બોલ્યા: ' હવે વધુ તાણી ખેંચો મા, દાવ છટકી જશે. હવે તો પહેલાં ઠરાવેલી રકમમાં જ રાજી થઇ જાઓ. , પછી તેઓ મોટે સાદે બોલી ઉઠયા: ' વારૂ, ચાલો ચાલો, અમે બધું પતાવી દઇએ છીએ, શેઠ, ગૃહસ્થ માણસને આમ નાત બહાર થવાની સ્થિતિમાં મૂકવા એ સારૂં કહેવાય? તમને ભલે હવે થોડી ઘણી ખોટ જાય. તમે પ્રથમ નક્કી કરેલ કરાર મુજબ લગ્ન કરવાનું કબૂલ કરી લ્યો. તમે મોટા છો અહિ તો બધી છોકરવેજા છે. અરે હરિ કયાં ગયો, જા ભાઈ, કન્યાને બાજઠ ઉપર બેસાડ જોઉં. વરરાજા, તમે પણ તમારા બાજઠ ઉપર જઇને બેસો જોઇએ. ચાલો, અરે વિશ્વેશ્વર–હવે વાર શાની છે? ,

વિશ્વેશ્વર હાલ્યો નહિ. પથ્થરની માફક અટલ ઊભો રહી મકકમ અવાજે તે બોલ્યો: ' આપ હવે મને કાંઈ કહેશો નહિ. વરરાજાને ઉઠાડીને લઈ જાઓ. આટલું જોયા જાણ્યા પછી આવા કસાઇઓના હાથમાં એક બાલિકાને સોંપી દેનાર પોતે કસાઈથી પણ અધમ સમજવો. આપ સિધાવો, પધારો, અમે કન્યા પરણાવવાના નથી, જાઓ.

બધા હેબતાઇ જ ગયા. વિશ્વેશ્વર જે બોલતો તે બરાબર પાળતો એ વાત બધા ય જાણતા હતા. હળાહળ અપમાન થયેલું સમજી જાનવાળા માણસો હાથપગ પછાડતા પછાડતા ઘરમાંથી બહાર નીકળવા લાગ્યા. શુભેચ્છક રામતનુ સાન્યાલે કહ્યું; ' વિશ્વેશ્વર, આ શું કર્યું! હજુ યે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સમજી જા, કહે તો પાછા બોલાવી લાવું, નહિ તો આ બ્રાહ્મણકન્યાની જાત જશે.,

' શામાટે જાત જાય ? બીજા મૂરતિયા સાથે પરણાવી દો. ,

' બીજો મૂરતિયો ક્યાં છે ? અને આટલી મોડી રાતે મૂરતિયો મળે પણ ક્યાંથી ! ,

' બહુ છેટે શોધવા જવું પડે તેમ નથી, નજીકમાં જ છે. સાન્યાલ મહાશય, નોતરેલા સાજનોની સરભરા કરવાનું કામ તમને સોંપું છું, તમે બધી તજવીજ કરો. નિવારણ, હરિશ તમે પણ જાઓ અને બધી ગોઠવણ કરો. હું જ આ લગ્નનો મૂરતિયો થાઉં છું.,

એકાએક ત્યાં વીજળી પડી હોત તો પણ કોઇ આટલું હેબતાઈ જાત નહિ. મંડલ કુટુંબવાળા કાખલી કૂટતા થંભી ગયા. બધા એકીસાથે બોલી ઉઠયા ' શું છે, શું હકીકત છે ! , કહી શોરબકોર કરવા લાગ્યા.

વિશ્વેશ્વર બોલ્યો; ' હકીકત બીજી કાંઇ નથી. મારા પિતા હયાત નથી તેથી મારે પોતાને મારૂં કામ સંભાળી લેવું પડે છે. તમે બધા શુભ કામમાં મદદ કરો. બધા થોડી વાર ચૂપ જ થઇ ગયા. એક-બે વૃદ્ધ પુરુષો ટોળામાંથી આગળ વધી આવી વિશ્વેશ્વરને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા. વિશ્વેશ્વરે તેમને પ્રણામ કર્યા અને માસીબા તરફ ફરી હાંક મારી બોલ્યો, ' માસીબા. ,

અન્નપૂર્ણાએ ભીડમાંથી બહાર આવી વિશ્વેશ્વરનું માથું નાના બાળકના માથાની જેમ પોતાની છાતી ઉપર રાખી મસ્તક ઉપર ચુંબન કર્યું, બન્ને હાથે કાંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વગર તેના માથા ઉપર હાથ ફેરવી આશીર્વાદ આપી દુઃખણાં લીધાં ! વિશ્વેશ્વર માસીબા તથા જાહ્નવીના ચરણોમાં પ્રણામ કરી માંડવામાં આવી ઊભો, અને સાન્યાલને કહ્યું; ' ત્યારે હવે હું બાજઠ ઉપર બેસું ? હવે બધો ભાર તમારા ઉપર છે.'

' એની તું ફિકર ન કરીશ. અમે બધું કામ ઉપાડી લેશું-તને હવે જે ઠીક લાગે તે ખુશીથી કર.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિશ્વેશ્વરે વરની પોંચી ઉપાડીને પહેરી લીલી અને વરના આસન ઉપર જઈ બેઠો, પુરોહિત બોલ્યો : 'ઉંહૂં, ઉંહૂં, પહેલાં સ્ત્રી-આચાર, પોંખણું, શુભ દૃષ્ટિ × પછી હસ્તમેળાપ અને કન્યાદાન.'

હવે વિશ્વેશ્વર કિંકર્તવ્યવિમૂઢ થઈ ઊભો રહ્યો. નવરા ઉભેલા યુવકો ઉત્સાહમાં આવી જઈ વરને પોંખવાની જગ્યાએ લઇ ગયા તુમુલ શબ્દથી શંખનાદ અને મંગળ ગીતો ગાતી સ્ત્રીઓ વરની સામે આવી ઊભી. વરનાં નાક અને કાન ઉપર કોઇએ જરા પણ દયા દેખાડી નહિ. સ્ત્રીઓ છૂટ લઇ વરરાજાની અનેક પ્રકારની ઠઠ્ઠા મશ્કરી કરવા લાગી. કોઇ કાન તાણે, કોઈ નાક તાણે વીગેરે વીગેરે. યુવકોમાંથી એક બે જણા વિશ્વેશ્વરને ઉદ્દેશીને બોલી ઉઠયા: 'વર થાવું કાંઇ સહેલું નથી બાપુ, હવે સંભાળજે.' વરકન્યા કંસાર જમ્યાં. કન્યાને પધરાવી બાજઠ ઉપર બેસાડવામાં આવી. જાહ્નવીને ઢંઢોળી ઉઠાડી અન્નપૂર્ણા બોલ્યાં: 'અભાગણી એક વાર જો તો ખરી.' શુભ દૃષ્ટિ થઈ ગઈ, સપ્તપદી બોલાઇ ગઈ, વરકન્યાને પાછાં બાજઠ ઉપર બેસાડવામાં આવ્યાં છે. હરિએ જમણી બાજુ બેસી કન્યાદાન આપ્યું. વિશ્વેશ્વરે જમણે હાથે કન્યાનો હાથ ગ્રહણ કરી હરિ તરફ જોઈ ઇસારો કરી કાંઇક કહ્યું. તે ઘણી વારથી સાવિત્રીની નિસ્પંદ સ્થિતિ જોયા કરતો હતો. ઇસારો સમજી હરિ સાવિત્રીના માથા ઉપર હાથ ફેરવી તેના ચહેરા સામું જોઇ ગભરાયેલે સાદે બોલી ઉઠયો: 'અરે રે, ત્યારે—હવે શું થશે?'

પુરોહિતે પૂછ્યું: 'શાનો ઉપાય ? શું થયું છે ?'

'જી કન્યાની તબિયત બગડી આવી છે.'

'તે બગડી આવે જ તો, જે ચોંકાવનારા બનાવો બની ગયા. આ તો થોડી વારમાં બેભાન થઇ જશે. વરરાજા હવે થોડા મંત્રો જલદી જલદી બોલીને પૂરા કરી નાંખો જોઉં !'

× બંગાલમાં શુભ દૃષ્ટિનો નિયમ છે. વરકન્યાને સામસામા બેસાડી ઉપર વસ્ત્ર ઓઢાડી એકબીજા સામે દૃષ્ટિ કરાવવી તેનું નામ શુભ દૃષ્ટિ.

— અનુવાદક.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લગ્ન થઈ ગયાં. હરિએ બેબાકળે અવાજે બૂમ મારી: 'માસીબા, કોઇ આ તરફ આવજો તો જરા ' જાહ્નવી આવી સાવિત્રીનું ઢળી પડેલું માથું ખોળામાં લઇ બેઠી. અન્નપૂર્ણા વાયુ ઢોળી સાવિત્રીના મોં ઉપર પાણી છાંટવા લાગ્યાં. થોડી વારે સાવિત્રીને જરા ભાન આવ્યું. જાહ્નવીએ પૂછ્યું: 'સાવિ, દિકરી, શું થાય છે, માડી? આજ મને રત્નાગર સાગરનું અણમોલ રત્ન મલ્યું છે, દિકરી! તું આંખો ઉઘાડી જરા જો તો ખરી.' સાવિત્રી બે હાથ વડે માને ગળે બાઝી પડી રડતી રડતી બોલી 'મા, દીદી ક્યાં! મા, દીદીને બોલાવ.'

૧૭

સમય ધીમે ધીમે પોતાના સાંવત્સરિક આવર્તનનો અર્ધો રસ્તો કાપી આગળ વધવા લાગ્યો હતો. પ્રત્યેક વર્ષના જેમ આ વર્ષે પણ વિશ્વેશ્વરના રહેવાના ઘરના બગીચામાંનાં આમ્રવૃક્ષો થોકેથોક મોર અને તામ્રવર્ણ નવપલ્લવ પાંદડાઓથી શોભી ઉઠયાં; મધમાખીઓને ઘડીની ફુરસદ નહોતી. સરળ ઉન્નતશીર્ષ નારિયેરીઓ ટાઢના હાથમાંથી બચી જતાં છુટકારાનો દમ ખેંચી હરિત્ શાખા – પ્રશાખા વિસ્તારી વાયુની સહાયથી પોતાનું નવીન મસ્તક ડોલાવતાં હતાં. પપનસનાં બે બે વૃક્ષો કુંઠિતા નવવધૂની માફક હરિત્ વસ્ત્રો પહેરી જાણે એક બાજુ ઊભાં હતાં. અર્ધ સ્ફુટ ફૂલો સાથે વાયુદેવ આમોદપ્રમોદ કરતા હતા! તે તેમને ડોલાવતા હતા ખેરવી પાડતા હતા, તેમની ગંધ હરણ કરી જઇ આમતેમ ચોતરફ દોડાદોડી કરતા હતા, ક્ષુદ્ર બાલિકાની પેઠે ડેલર, જુઇ, મલ્લિકા વગેરે ફૂલઝાડો પોતપોતાની શોભા સુગંધી દેખાડવા મથતાં હતાં, બની શકે તેટલાં છુપાઇ રહી પવનની નજર ચુકાવી દેવા પ્રયત્ન કરતાં જણાતાં હતાં, બધું પ્રત્યેક વર્ષના જેવું જ હતું; કાંઈ ખાસ નવીન નહોતું. પણ વિશ્વેશ્વર સવારે હાથમાં ચોપડી લઈ નાળિયેરના ઝાડની નીચે ફરતો હતો. તેને લાગ્યું, કે આ વર્ષે ઋતુની શોભા–ઋતુનો ઠાઠમાઠ કાંઇક નવો જ હતો!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એકાદ ચોપડો અને કેટલાંક કાગળીઆં હાથમાં લઇ કારકુન નિવારણે આવીને કહ્યુંઃ 'આ હિસાબ તમારે તપાસી જવાનો છે! મંદિર સારૂ જેટલા રૂપિયાનો અંદાજ કાઢયો હતો તેના કરતાં આપણને વધુ ખર્ચ થશે એમ લાગે છે'

હાથમાંનું પુસ્તક બંધ કરી વિશ્વેશ્વર બોલ્યોઃ 'અંદાજ કરતાં વધુ ખર્ચ હંમેશ થાય જ. આવો, ઘરમાં બેસી આપણે હિસાબ તપાસીએ.'

મનોહર શૃંખલાહીન પ્રકૃતિનો આવો આનંદ મૂકી આવી સાંસારિક બાબતોની આલોચના કરવી તેની ઠીક લાગી નહિ. હાથમાંનું કાવ્યનું પુસ્તક બેંચ ઉપર મૂકી દઈ બન્ને જણા બેસવાના ઓરડામાં જઈ બેઠા. કાગળિયાં જોતાં જોતાં વિશ્વેશ્વરે પૂછ્યું, 'મંદિર થઈ જતાં હજુ કેટલા દિવસ લાગશે ?

'જી, ઘર ઓરડા ઓસરી રસોડું બધું ચણાઇ ગયું છે; હવે મંદિર અને જે કાંઈ બાકી રહ્યું છે તેનું કામ ચાલે છે, હાં, હરિશે કહ્યું છે કે આપે જે હિસાબનો આંકડો તૈયાર કરવા કહ્યું હતું તે લગભગ તૈયાર થઈ જવા આવ્યો છે; હમણાં જોશો ?'

'વારૂ, આવતા વર્ષની સંક્રાંતિને દિવસે માસીબાએ મંદિરનું વાસ્તુ અને ઠાકોરજીની પ્રતિષ્ઠા કરવાનું નક્કી કર્યું છે.'

'જી, તે પહેલાં તો બધું કામ પૂરૂં થઇ જશે.'

કામકાજ તપાસી લઈ વિશ્વેશ્વર નાહવા માટે ઊઠયો. ઘરમાં જઇ તેણે બૂમ મારીઃ 'માસીબા તેલ.'

માસીબા રસોઈના કામમાં ગુંથાયલાં હતાં. બાજુમાં વહુ બેઠી બેઠી હળદર ખાંડતી હતી. માસીબાએ વહુને આદેશ કર્યોઃ 'વિશુને તેલ દઈ આવ તો વહુ બેટા.'

વહુ જરા આનાકાની કર્યા પછી ઘૂમટો તાણી તેલ આપવા બહાર નીકળી. નીધિની મા આંગણામાં બેઠી બેઠી શાક ભાજી સમારતી હતી, તેની નજર ચૂકવવા સારૂ વિશ્વેશ્વર જરા સરકી જઇ વરંડાના થાંભલાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઓથે જઇ ઊભો. વહુએ ઘૂમટો જરા ઉંચો કરી જોયું કે જેણે તેલ માગ્યું હતું તે ત્યાં હાજર નહોતા, તેલની વાટકી વરંડામાં રાખી દઇ વહુ રસોડામાં પાછી જતાં જ માસીબાએ પૂછ્યુ: 'વિશુ ત્યાં હતો કે ?'

નીચી નજર રાખી વધૂ બોલી: 'ના.'

'ક્યાં ગયો ત્યારે ? જા, જઈને જોઇ આવ. શું છોકરાનો સ્વભાવ છે બાપુ ! કાં તો હમણાં જ લૂખે શરીરે નાહવા ચાલ્યો જશે. એ ઘડીવાર પણ ખોભરી શકતો નથી ! આટલે દિવસે પણ તું એનો સ્વભાવ ન ઓળખી શકી, દીકરી ?'

પણ વહુએ માસીબા કરતાં જરા વધુ સારી રીતે સ્વભાવ ઓળખી લીધો હતો તેથી જરા સંકોચાઈ ઘૂમટો પાછો તાણી વરંડામાં મૂકેલી તેલની વાટકી પાછી હાથમાં લઇ તે ફળિયામાં આવી અને ધીમે સાદે નિધિની માને વિશ્વેશ્વર ક્યાં છે તે પૂછ્યું. નિધિની મા પોતાના કામમાં ગુંથાયલી હતી, તે બોલી: 'કોણ જાણે, ઓરડામાં ગયા હશે કદાચ, મને ખબર નથી.'

આંગણું વટાવી શયનગૃહના વરંડામાં દાખલ થઇ, થોડાંક ડગલાં ચાલતાં જ બાજુમાંથી કોઇએ તેના વસ્ત્રનો છેડો પકડી જરા ખેંચ્યો. ગભરાયેલે ચહેરે સાવિત્રીએ ચોતરફ જોયું, કોઇની નજર ત્યાં પડે છે કે નહિ ! કોઈની નહિ. હવે તે પતિના પગ પાસે તેલની વાટકી મૂકી ધીમે સાદે બોલી: 'તેલ'

'તે તો જોઉં છું કે તેલ છે, પણ એક મજાની વાત છે, સાંભળ.'

ઘુમટામાંથી વિનંતિભરી નજરે જોતી સાવિત્રી બોલી: 'મારે હમણાં કામ છે, હું જાઉં છું.'

'તે જા ને, કોણે તને બોલાવી હતી ! આટલો નાનો ઘૂમટો વહુ માણસ તાણતાં હશે ! હજુ જરા વધુ લાંબો તાણ ને' કહી વિશ્વેશ્વરે વધૂને ઘૂમટો જરા લાંબો તાણી દીધો ! મહા આફત જાણી વધૂ ત્યાંથી ભાગી છૂટી.

'સાંભળ, સાંભળ, – વારૂ ત્યારે જોઇ લેજે ! આનો બદલો લઈશ હોં.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નદીમાં નાહી આવી વિશ્વેશ્વર જમવા બેઠો. માસીબા પીરસતાં પીરસતાં ઘણા પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યાં 'હરિ સારૂ જે છોકરી જોવા તું ગયો હતો તે કેવી છે? તારી સાસુએ તને આવતી કાલે જમવાનું નોતરૂં આપ્યું છે, વહુને હાલમાં બે-ચાર દિવસ તેની મા પાસે મોકલવી પડશે, બિચારી અહીં પોતાની ઉંમરની એક પણ છોકરીને ન જોતાં મુંઝાઇ જાય છે, ગુપચુપ બેઠી જ રહે છે, પણ ત્યારે આપણે યે એને ઝાઝા દિવસ માવતરે રહેવા દઈએ તે આપણને કેમ પોસાય? ચાર છ દિવસ ભલે રહી આવે. તારી દુકાનમાં હમણાં સારો વકરો થાય છે એમ હરિશ કહેતો હતો.' વિશ્વેશ્વર આ બધા પ્રશ્નોનો ફક્ત 'હા' 'વારૂ' વગેરે જવાબ દેતો જતો હતો અને વચ્ચેવચ્ચે એક એક વાર ચોરની જેમ રસોડાનાં બારણાં અને બારસાખ વચ્ચેની મજાગરાંવાળી ખાલી જગ્યા તરફ નજર ફેરવી આડી આંખે જોતો હતો, તે એવી આશાથી કે તેનો આ રિસાયેલ ભાવ કોઇની નજરે ન પડે.

જમી લઇ સયનગૃહમાં આવતાં તેણે જોયું તો સાવિત્રી બિછાના પાસેના એક ટેબલ ઉપર પાણીનો ગ્લાસ, પાનની ડાબલી અને નેપકીન રાખી ગઈ હતી. વિશ્વેશ્વરને બહુ જ રીસ ચઢી–રીસમાં ને રીસમાં પાન ન ખાતાં તે એમને એમ બિછાના પર સૂઇ ગયો. થોડી વારે તેને યાદ આવ્યું, કે એક દિવસે આ પ્રમાણે રીસ ચડાવી તેણે પાન નહોતું ખાધું ત્યારે સાવિત્રીએ કેવી વિષણ્ણ નજરે તેની સામે જોયું હતું. ડબ્બી ખોલી પાન મોઢામાં મૂકી વિશ્વશ્વરે મનમાં ને મનમાં જ સાવિત્રીને શિક્ષા કરી કે ભવિષ્યમાં આવા વાંક તે કરશે તો તે તેને કદી પણ માફ કરશે નહિ.

બેએક કલાક ઊંઘ ખેંચી કાઢી વિશ્વેશ્વર પોતાના કામધંધે જવા તૈયાર થઈ, પહેરણ ચંપલ પહેરી બહાર નીકળ્યો. એ વખત રિસામણા મનામણાં કે ખેલવા રમવાનો નહોતો, પણ મગજમારી કરવાનો હતો. છતાં માસીબાના ઓરડા પાસેથી ધીમે ધીમે પગલે જતાં જતાં તે કાન ઊંચા કરી સાંભળતો ગયો, ત્યાં માસીબાનું મહાભારત સાંભળવાનું કામ ચાલતું હતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાંજ પડવાને થોડી વાર હતી. વિશ્વેશ્વર ઘેર આવ્યો. તપાસ કરતાં જણાવ્યું, કે અન્પૂર્ણા જાહ્નવીને ઘેર ગઇ હતી. તેણે વિચાર્યું કે આવી અમૂલ્ય તક રિસામણાંમાં–મનામણાંમાં ગુમાવી દેવી એ મહામૂર્ખનું કામ કહેવાય. ધીમે પગલે આ ઓરડો પેલો ઓરડો ફરી વળી છેવટ ઠાકોરજીના ઓરડા પાસે જઇ અંદર ડોકિયું કરતાં તેણે જોયું તો, સાવિત્રી પટવસ્ત્ર પહેરી એક ત્રાંબાના છીબામાં ફૂલો રાખી તેની માળા ગૂંથતી બેઠી હતી. વિશ્વેશ્વરે એક વાર પ્રેમની યુગલમૂર્તિ (રાધાકૃષ્ણ) તરફ જોયું, વળી પાછું નીચે મોઢે સાવિત્રી તરફ જોયું દેવીના ચહેરા ઉપર નિપુણ શિલ્પીએ પ્રેમનો એક જાતનો વિચિત્ર ભાવ આલેખ્યો હતો, સિંહાસન પાસે નીચે બેઠેલી માનવીના ચહેરા ઉપર પણ એવી જ મધુર છાયા હતી ધીમે પગલે તે સાવિત્રી પાસે ગયો અને બાજુમાં ઊભો રહી બોલ્યો 'કોના સારૂ આ માળા ગુંથાય છે?'

ચમકીને સાવિત્રીએ એક વાર ઉંચું જોયું, પછી માથા ઉપરનું વસ્ત્ર જરા નીચું તાણી લઇ ધીમે સાદે તે બોલી: 'ઠાકોરજી સારૂ.'

'કયા ઠાકોરજી શારૂ?'

સાવિત્રીએ એક વાર મોં ઉંચું કરી પતિ તરફ જોયું. વિશ્વેશ્વર પરમ ગંભીર ચહેરે બોલ્યો: 'તારા ઠાકોરજી કેટલે કેટલે દિવસે બદલાયા કરે છે? મને લાગે છે, કે દેવત્વ પદ દેતાં લેતાં તને વધુ વખત લાગતો નથી.' હવે સાવિત્રી મૃદુ હાસ્ય કરી નીચું જોઇ ગઈ. વિશ્વેશ્વરને મન થયું કે તેનું મોં ઉચું કરી તે પ્રચ્છન્ન હાસ્ય એક વાર એ જોઇ લે તે એકદમ નજીક આવી બેસી જઇ તેના હાથમાંની અર્ધી ગૂંથેલી માળા ઝૂંટવી લઇ બોલ્યો: 'પણ તેથી હું એમ સહજમાં મારૂં પદ છોડી દઉં તેમ નથી, એ માળા મારી છે.' અર્ધશંકિત ચહેરે સાવિત્રી બોલી: 'એ શું કર્યું? એમ કરવાથી દોષમાં પડીએ, ઠાકોરજી સારૂ માસીબા—'

'ત્યારે કેમ કહ્યું નહિ કયા ઠાકોરજી સારૂ છે? તે દિવસની ડાહી ડાહી વાતો બધી હવે ભૂલી ગઇ હોઇશ, કેમ?'

સમય વર્તી જઈ સાવિત્રીએ ફૂલની ટોપલી ઉતાવળે દૂર સરકાવી દીધી. ઠાકોરજીની સન્મુખમાં પતિનાં આવાં આચરણથી તે મનમાં ને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મનમાં ડરી પણ ગઇ, તેથી ગળામાં કપડું વિંટાળી તરત જ તેણે મૂર્તિને ઉદ્દેશીને પ્રણામ કર્યાં. આ તરફ તેટલી વારમાં વિશ્વેશ્વરે માળા પોતાના ગળામાં સરખી રીતે પહેરી લીધી. પ્રણતા સાવિત્રીનું મોં હડપચી ઝાલી ઊંચું કરતો તે બોલ્યોઃ 'આ તરફ બીજો એક દેવ મોં ફાડી વાટ જોઇને ઊભો છે, તેને તો તે પ્રણામ સરખા પણ કર્યાં નહિ! આવા યે ભક્તો ક્યાંય થતા હશે? હાયરે નસીબ!'

સાવિત્રીએ ચંચલ નજરે પતિ તરફ જોયું, જાણે કે ઘણા યે વિચાર તેના મનમાં આવતા હતા, જાણે કે તેના મનમાં એમ જ થયા કરતું હતું કે ખરેખર, વિશ્વનો ઈશ્વર જ તેની સામે આવી ઊભો છે. એકાએક આવેગભરી સાવિત્રી ઘૂંટણીએ પડવા જતાં એક સુદૃઢ બાહુપાશ વડે તે જકડાઈ ગઈ! વ્યગ્ર સાદે વિશ્વેશ્વર બોલ્યોઃ 'પ્રણામ પહોંચ્યા' શરમાળ સાવિત્રી બીજી તરફ મોં ફેરવી ધીમે સાદે બોલી 'કેમ? નમસ્કાર કરવાથી શું પાપ લાગે?'

'લાગે જ તો વળી! ગુરુ–શિષ્યની માફક જીંદગીભર ફક્ત નમસ્કાર અને આશીર્વાદ જ, ખરું ને શરમ નથી આવતી?'

'શા માટે શરમ આવે? ઠાકોરજીને નમસ્કાર કરતાં શું શરમાવું પડે?'

વિશ્વેશ્વર સાવિત્રી સામે મીટ માંડી જોઇ રહ્યો. તિરસ્કાર, અભિમાન, રીસ, વેદના જાણે એ નજરમાં ભરેલાં હતાં. સાવિત્રીથી એ નજર સહન થઇ શકી નહિ, તે નીચું જોઇ રહી. વિશ્વેશ્વર ગંભીર સ્વરે બોલ્યો 'સાવિત્રી, હજુ યે તારા મોઢામાં એની એ જ વાત? તારા મનને હું હજુ યે પારખી શકતો નથી. હજુ પણ શું તું મારાથી આટલી બધી દૂરની દૂર જ રહી? આટલો બધો પરાયો ભાવ–આટલી જુદાઇ?'

પતિનો કંઠસ્વર સાંભળી સાવિત્રીને મનમાં દુઃખ થયું, વીલે મોઢે તે બોલીઃ 'એમાં શું પરાયા જેવો ભાવ' ને જુદાઇ કહેવાય?'

'કેમ નહિ? ઠાકોરજી કોને કહેવાય?'

'જે અનાથને આશ્રય આપે, દુઃખીનાં દુઃખો દૂર કરે, રસ્તાના ભિખારીને સિંહાસન ઉપર બેસાડે—'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાવિત્રીને છાતી સરસી ચાંપી વિશ્વેશ્વર ધીમે સાદે બોલ્યો 'અને જે પ્રેમ કરે, ચાહે, જે ફક્ત પ્રેમ જ માંગે તે માણસ કહેવાય ખરું ? બીજા જે કહેવું હોય તે ભલે કહે, પણ તું આવી વાત કરીશ માં. તું હવે મારી આટલી નજીક રહી છે, છતાં યે તું મારા મનની વાત જાણી શકતી નથી ? આટલાં પાસે હોવા છતાં યે શું આપણે બે ય જણાં હજુ દૂરનાં દૂર જ રહીશું, સાવિત્રી ?'

હવે સાવિત્રીએ પતિની છાતીમાં પોતાનું મોં સંતાડયું. એક વાર જાણે તે બોલવા ગઇ કે, તમે મને જે આપ્યું છે, તેની મેં શું સ્વપ્નેયે આશા રાખી હતી ! હું હજુ યે મને પોતાને શું તમારે યોગ્ય સમજી શકું ખરી ? પ્રખર વંટોળિયામાં ઘાસનાં તણખલાંની માફક અમે ઊડી જતાં હતાં, તમે આશ્રય આપ્યો, આશાથી અધિક તમારા ચરણોમાં સ્થાન આપ્યું–આથી વધુ હવે તમે કાંઇ કહેજો માં, તે સહન કરી શકવાની મારામાં શક્તિ નથી.

બહારથી બાળકનો સાદ સંભળાયો: 'બહેન' 'કાલી આવ્યો છે' કહી સાવિત્રી ચાલી ગઇ. વિશ્વેશ્વર બીજે બારણેથી પોતાને કામે ભાગ્યો. કારણ કે માસીબા ફળિયામાં આવી ઊભાં હતાં. થોડી વારે સાવિત્રીએ ઓરડામાં આવી દીવો કર્યો. વિશ્વેશ્વરે પાનની ડબ્બી હાથમાં લઈ તે સાવિત્રીને દેખાડીને કહ્યું; 'હાલમાં આ ઝગડો મુલતવી રહ્યો. હું ભૂલી ગયો છું એમ સમજતી નહિ, સાવિત્રી તરત જ ત્યાંથી નાહાસી છૂટી.

વિશ્વેશ્વર એક ચોપડી ઉપાડી લઈ તેનાં પાનાં ઊલટાવવા લાગ્યો. કાંઈ વાંચતો નહોતો, છતાં ચોપડીમાં જ જોયા કરતો હતો. તેની આંખોમાં એક જાતની આનંદરશ્મિ, હૃદયમાં કેટલીએક કલ્પનાઓની ક્રીડા, શરીરમાં એક જાતના પુલકિતપણાનો હિલ્લોલ વહ્યો જતો. હતો. ચોપડીનાં પાનાં ફેરવતાં ફેરવતાં તેના હાથમાં એક કાગળ આવ્યો ! આ તે જ પત્ર, સતીની તે અંતિમ અભિવ્યક્તિ ! વિશ્વેશ્વરે એક વાર પત્ર મનમાં ને મનમાં વાંચી લીધો. ઘણા દિવસોની વાત તેને યાદ આવી, તે વખતે સતીનાં આ વાકયો ઘવાયેલા હૃદયની અભિશાપવાણી જેવાં લાગતાં હતાં;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હવે તેને લાગ્યું કે, ના, તેમ નહોતું. આ તો ઈષત્ વેદનાક્લિષ્ટ છતાં મંગલાકાંક્ષી સ્નેહપૂર્ણ હૃદયના અજસ્ર આશીર્વાદ હતા. આ રહ્યું એ સતીએ લખ્યું છે કે, 'આ અધમા જાતિને તમે સ્ત્રીરૂપે ગ્રહણ કરી ચાહશો. આ અધમા જાતિ હૃદયમાં સ્નેહનો કેવડો મોટો સમુદ્ર છુપાવી રાખે છે તે તમે રોમેરોમ અનુભવશો, અને કબૂલ કરશો કે આ સ્નેહનું આદાન-પ્રદાન જ આ જગતમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ સુખ છે.' આ શું શાપ કહેવાય? આ તો જાણે ભવિષ્યવેત્તાની દેવવાણી! ખરેખર તે મહામૂઢ તેથી જ તે આનો મર્મ સમજી શકયો નહિ વળી તેણે વાંચ્યું. 'તમે સુખી થજો' વિશ્વેશ્વરે પત્ર લઇ આંખે અને માથે અડાડયો.

પછી તેણે વિચાર કર્યો કે, આ પત્રને ફાડી નાંખવો જોઇએ. કોણ જાણે કદાચ ભૂલેચૂકે કોઈ દિવસ આ પત્ર સાવિત્રીના હાથમાં આવી જાય તો આ પત્ર વાંચતાં તેને મનમાં બમણો આઘાત થશે, એમાં જરા પણ શંકા નથી. એક તો પોતાની મોટી બહેનને યાદ કરતાં તે કાતર બની જઈ રડવા જેવી થઇ જાય છે. તેમાં આ પત્ર તે વાંચે તો આગમાં ઘી હોમવા જેવું થાય. આ પત્ર સાવિત્રીથી છુપાવવો પડે છે, એવો વિચાર આવતાં વિશ્વેશ્વરને મનમાં દુઃખ થયું; પણ બીજો ઉપાય જ નહોતો! છેવટે તેણે પત્ર હાથમાં લઇ પ્રદીપની શિખા ઉપર ધર્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અન્નપૂર્ણાદેવીની ઇચ્છા એવી હતી કે, વર્ષ પૂરું થતાં ચૈત્ર માસમાં તેમની અભિપ્સિત મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી લેવી. પણ કેટલીક સાંસારિક અડચણોને લીધે તેમ બની શક્યું નહિ. વિશ્વેશ્વરના લગ્ન પછી એ વર્ષે શ્રાવણ મહિનામાં યોગાનુયોગે જે દિવસે તેનાં લગ્ન થયાં હતાં તે જ દિવસે અન્નપૂર્ણા દેવીના મંદિરનું વાસ્તું અને મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરવાનું મુહૂર્ત આવ્યું. દરમ્યાન સાવિત્રીને એક વધુ આઘાત લાગ્યો. જાહ્નવીદેવીને આ પૃથિવી ઉપર જાણે કોઇ પણ સ્થિતિમાં શાંતિ મળતી નહોતી,–અચાનક એક દિવસ આ નશ્વર જગતની માયા છોડી જઈ તેણે હંમેશની શાંતિ મેળવી. સાવિત્રી પહેલાં તો બહુજ કાતર બની ગઈ, પણ આખરે મનમાં વિચાર કર્યો કે મોટી બહેન પાસે જઇ મા સુખી થઈ છે. તેમને બધાને સુખી જોઈ મા પોતાની અભાગિણી પુત્રીને સાંત્વના આપવા ગઈ છે. એમ સમજી સાવિત્રીએ આંખમાંનાં આંસું લૂછ્યાં. હરિ હવે પરણીને સંસારી થયો હતો, બાળક કાલી બહેનથી વિખૂટો રહી શકતો જ નહોતો. તેથી ભટાચાર્યનું ઘર હવે નવાં માણસો સાથે નવાં સુખદુઃખના ચક્રાવામાં પડયું હતું.

મંદિર અને ' અન્નપૂર્ણા '–મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા થઇ ગઈ. ઉત્સવથી ગામમાં તુમુલ આંદોલન થઇ રહ્યું; બધા ધારી બેઠા હતા કે અન્નપૂર્ણાની પોતાની સંપત્તિમાંથી એક મોટી ધર્મશાળા અને સદાવ્રત વગેરે ચાલુ થશે. વિશ્વેશ્વરે પણ પ્રથમ તો એવો જ વિચાર કર્યો હતો, પણ અન્નપૂર્ણા બોલ્યાં ' વિશુ, ભગવાનની સૃષ્ટિમાં ખાવાનું પ્રભુ માણસને આપી જ રહે છે, પણ જે લોકો માણસોના અને સમાજના અત્યાચારથી પીડાતાં હોય છે તેમનું દુઃખજ બધાં દુઃખોથી ભારે હોય છે. આ સંપત્તિની એવી વ્યવસ્થા કર કે જેથી કન્યાદાન આપવાની જવાબદારીવાળા નિઃસ્વ ગરીબ ગૃહસ્થોને સહાય મળી શકે. બીજું કોઇ પણ પુણ્ય હાંસલ કરવાની મારી ઇચ્છા–કામના નથી. ફકત આપણા દેશના દુધથી પોષા-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચલી દીકરીઓ મા-બાપની ધનના અભાવવાળી સ્થિતિને લીધે બળતી આગમાં નિરંતર ન શેકાતી રહે એ જ માત્ર મારી કામના છે. આ સામાન્ય ધનથી જો એકાદ કન્યાની આંખોનાં આંસુ પણ લુછાસે તો યે મારા આ ધનનો ઉપયોગ સાર્થક થઇ જશે '

વિશ્વેશ્વરે મૂગેમોઢે માતૃ–આજ્ઞાનું પાલન કર્યું. ' અન્નપૂર્ણાનો ભંડાર ' આ જ ઉદ્દેશ ખાતર ઉત્સર્ગિત થયો. આવાં નામકરણ માટે માસીબાએ ઘણો વાંધો ઉઠાવ્યો, પણ વિશ્વેશ્વરે તે વાંધો ધ્યાનમાં લીધો નહિ.

'અન્નપૂર્ણાના મંદિર'માં તે દિવસે ધમાલ મચી રહી હતી. ગામનાં માણસો–આબાલ–વૃદ્ધ–વનિતાઓને, ભિખારીઓ અને ગરીબોને ભોજન અને વસ્ત્રાદિનાં દાન, બહારગામથી આવેલ પંડિતોનું યથાયોગ્ય સન્માનથી વિદાય પ્રદાન વગેરે કામોમાં ગામના માણસો પણ આજે પોતપોતાનું પ્રભુત્વ પ્રદર્શિત કરી રહ્યાં હતાં. બધાંય હવે તો વિશ્વેશ્વરનાં હિતૈષી-મંગલાકાંક્ષી બની ગયાં હતાં–કહો કે વિશ્વ–વિશ્વેશ્વરમય બની ગયું હતું.

સાવિત્રી પણ તે દિવસે કમરે ભેંઠ બાંધી મહાલક્ષ્મીનો અવતાર બની મંદિરની અંદરના ભાગના આંગણામાં અન્ન પીરસવા મંડી પડી હતી. અન્નપૂર્ણાએ ઘણીયે ના કહી, પણ તેણે માન્યું નહિ.

ધીમે ધીમે દિવસ નમી જવા આવ્યો–ત્યારે અન્નપૂર્ણા તેનો હાથ ઝાલી રસોઇ-ભંડારમાંથી બહાર ખેંચી લાવ્યાં અને કહ્યું 'ગાંડી છોકરી મરી જવું છે કે શું ? જરા બેસ ટાઢીં થા, જરા વિસામો ખા, બે ઘુંટડા પાણી પી. ' ચોતરફ માણસોની અવરજવર જોઇ તેમણે વહુને મંદિરમાં ઠેલી દીધી.

મંદિરમાં નવાધિષ્ઠાતા ધાતુમયી પ્રતિમા 'અન્નપૂર્ણા દેવી' ઉજ્વલ શોભાભર્યાં હસતાં હતાં. સાવિત્રીએ કમર ઉપરનું વસ્ત્ર છોડી નાંખી પોતાને થયેલ પસીનો લૂંછી નાંખ્યો. વસ્ત્રના છેડાવતી તે જરા હવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખાતી હતી એટલામાં બારણા પાસે કોઈએ આવીને હાંક મારી 'અંદર કોણ છે, જરા માતાજીનું ચરણામૃત દોને બહુ તરસ લાગી છે.' સાવિત્રીએ ડોકું બહાર કાઢી જોયું તો આંખે શરીરે રાંધેલાં અન્નના છાંટા તથા એઠવાડ વગેરેથી છંટાયેલો વિશ્વેશ્વર આવીને ઉભો હતો. પરિશ્રમ કરવાથી તેના આખા શરીરમાંથી પરસેવાના રેલા ઉતરતા હતા.

બીજા કોઇને ત્યાં ન જોતાં વિશ્વેશ્વર મંદિરમાં દાખલ થયો. સાવિત્રી પોતાના વસ્ત્રના છેડ વડે વાયુ ઢોળતી ઢોળતી બોલી 'તમારે આટલી બધી મહેનત શા માટે કરવી પડી ?'

'અને તારે ?' કહી વિશ્વેશ્વર હસ્યો. સાવિત્રીએ ઉતાવળે શરબતનો એક ગ્લાસ લઇ આવી તેમાં દેવીનું ચરણામૃત પધરાવી પતિના હાથમાં મૂકયો. શરબત પીને સ્નિગ્ધ અવાજે વિશ્વેશ્વર બોલ્યો: 'આજ કઈ તિથિ છે, યાદ આવે છે સાવિત્રી ?'

'આવે છે' કહી સાવિત્રી હસી.

'આજે આટલા કામમાં છું છતાં હરતાં ફરતાં એ જ વાત યાદ આવે છે. વારૂ સાવિત્રી, જો લગ્ન વખતે એ લોકોએ ગડબડ કરી ધમાલ ન મચાવી હોત તો શું થાત ?'

'એ વાત કેટલીવાર કહેશો ! સારૂં થાત, મજાનું થાત.'

'મને જ એકલાને મજાનું થાત, શ્રીમતી બહુ સારાં માણસ લાગે છે, ખરાં !'

સ્નેહભરી નજરે પતિ તરફ જોઇ સાવિત્રી બોલી 'અત્યારે એ બધું યાદ આવે છે ખરૂં, પણ તે વખતે તો હું ખરેખર જડવત્-બેભાન જેવી જ હતી. તે વખતે તે ઘટના બની જાત તો હું ધારૂં છું કે તેમાં સારૂં નરસું હું કાંઇ સમજી શકત નહિ. મારી માનો એક મોટામાં મોટી ચિંતામાંથી છૂટકારો થાય છે, એ જ મોટામાં મોટો લાભ છે એમ જ તે વખતે મને મનમાં થયા કરતું હતું. એ સિવાય બીજી કાંઇ આશા રાખવાની કે કોઇ ઇચ્છા કરવાની પણ મારામાં શકિત નહોતી.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિશ્વેશ્વર અનિમેષ નેત્રે તે ભાવમયી પ્રેમમયી મૂર્તિ સામું જોઇ રહી મનમાં ને મનમાં બોલ્યો: 'તું ખરેખર એવી જ સંન્યાશિની સાવિત્રી હતી ખરી, નહિ તો અજ્ઞાનથી આછન્ન મૃત જેવા તારા આ પતિને તું નવજીવન કયાથી આપી શકત!'

સૌમ્ય રેશમી છાયલ પહેરેલા અન્નપૂર્ણા એક અતિક્ષુદ્ર કુંદકલિકા જેવાં બાળકને હાથમાં લઇ ત્યાં આવ્યાં અને તેને સાવિત્રીના હાથમાં મૂકી બોલ્યાં 'આનું ગળું સુકાઇ ગયું છે અને મરવા પડયું છે; આને જરા ધવડાવ તો ખરી. આવી મા યે મેં તો કયાંય જોઇ નથી, બાપુ'

વિશ્વેશ્વર ધીમે પગલે બીજે બારણેથી પલાયન કરી ગયો. જતાં તે એક વાર લુબ્ધ નેત્રે પાછો વળી મંદિરમાં જોતો ગયો: તેણે જોયું કે, અન્નપૂર્ણાના મંદિરમાં તેની પોતાની પ્રેમમયી પ્રતિમા માતૃત્વની પૂર્ણ મુતિરૂપે અધિષ્ઠિત થઇ જગત ઉપર અજસ્ર સ્નેહધારા વર્ષાવી રહી હતી.

સમાપ્ત.

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘરની રાણી

'ઘરની રાણી' ભાગ-૧-૨-૩-૪-૫- કિઃ રૂ.૬ાા-વી·પી· ખર્ચ બાર આના અલગ
ગૃહ ઉપયોગી ૫૦૦ વિષયોઃ પચરંગી બોક્સ
વિષય સમજાવતાં અનેક રંગી ૨૫૦ ચિત્રો

મંગાવવા માટે લખોઃ- **એન.એમ.ઠક્કરની કું.** ૧૪૦. પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઇ-૨-

અન્નપૂર્ણાનું મંદિર

નિરુપમા દેવી

એન. એમ. ઠક્કરની કંપની. મુંબઈ૨.

NALLINI PRINTERY, BOMBAY 2

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar